Bulak
2000\4
بۇلاق
源泉
ISSN 1005-0876
08>
9 771005 087006

معشوق هذا زنده رسول ثقلین مقصود جهانیان شاه کونین سلطان
عرب و عجم بلند برج خورشید فلک قدر امام حرمین صلی الله علیه
وعلی آله و اصحابه اجمعین نظم محمد مصطفی تنگری حبیبی کم لیق
بیلدی صادق طبیعتی نینک اینه اول قیلدی تصدیقی امام
[illegible] ابوبکر صدیق اول نیکان مجلده [illegible] خالق جهان [illegible]
یاری غاری ایکنچی یاری ابن خطاب [illegible] عدالت [illegible]
نایاب قیلدی لعنة الله [illegible] اندین عثمان اوچونچی [illegible]
[illegible] امام جامع القرآن ایردی اول [illegible]
عالی شان ایدر اول [illegible] یاری حیدر علی همت [illegible] ایرور
اول امین [illegible] حکمت [illegible] دلدل [illegible]
شیر [illegible] کونکل [illegible] شمسوار [illegible]
ذو الفقار [illegible] علی [illegible]
[illegible] رضوان الله تعالی علیهم اجمعین [illegible]
[illegible] تسوید [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] حباب [illegible] اوینا [illegible] عشق [illegible] سازا [illegible]
[illegible] زیبا [illegible] شام حاصل سوزا اوینه بیر بولدی [illegible]
[illegible] بولوب [illegible] بولوب بیر [illegible] مجالس [illegible]
[illegible] فرقت [illegible] وصل [illegible] عشق [illegible] خواب [illegible]
[illegible] امیدی [illegible] ایرور توشوب [illegible] غم [illegible]

اول [illegible] باغ [illegible] کلیسه [illegible]
[illegible] شکوفه [illegible]
[illegible] خواب [illegible] صباح [illegible]
[illegible] لسان [illegible] سرعت [illegible] مجنون
[illegible] قیس [illegible] بلبل [illegible]
[illegible] حبیب [illegible]
[illegible]

[illegible] فقیر [illegible] عشق [illegible]
[illegible] بولدی [illegible] زهر [illegible]
[illegible] ویران [illegible]
[illegible] سینه [illegible]
[illegible] سینه [illegible]

فردوس نشان باغ [illegible] برکان [illegible]
[illegible] شاخ [illegible]
[illegible] مو [illegible] ابیات عاشقانه [illegible]
دل [illegible] اشعار [illegible]
[illegible] تبسم [illegible]
[illegible]
[illegible] نظم [illegible]
[illegible] چهره [illegible]
[illegible] عالم [illegible] تبسم [illegible]
القصه [illegible]
[illegible] قدم [illegible] اختیار [illegible]
[illegible] خیالی [illegible] عشق [illegible]
[illegible] هلاکت [illegible]
[illegible] امید [illegible]
عبارات رشته [illegible] نظم فلک [illegible]
[illegible] خانه [illegible]
[illegible] عشق [illegible]

[illegible] آفتاب [illegible]
[illegible] جانغه [illegible]
[illegible] عشق [illegible]
[illegible] شاداب [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] وصال [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] شمع [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] محبوب [illegible]
[illegible]

[illegible] قرار [illegible]

بۇلاق

ئۇيغۇر كلاسسك ئەدەبىياتى ۋە فولكلورىنىڭ

قوش ئايلىق ژۇرنىلى

21 ـ يىل نەشرى

ئومۇمىي 73 ـ سان

2000

باش مۇھەررىر: ئابلەت ئىمىن
مۇئاۋىن باش مۇھەررىر: مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت
مەسئۇل مۇھەررىر: پەرىدە ئىمىن

بۇلاق

2000 - يىللىق 4 - سان

مۇندەرىجە

ئۇيغۇر كلاسسىك خاتىرە ئەدەبىياتىدىن

تارىخى رەشىدى .... مىرزا ھەيدەر كۆرەگان (5)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: مەھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن

كىتابى ئابدۇللاھ............ ئابدۇللاھ ئىبنى خەتىب پوسكامى (22)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلىمىت ئەھەت، ئىلھام ئابدۇللا

تارىخ ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتى

بۇخارا ياكى ماۋەرائۇننەھر تارىخى .... ھېرمان ۋامبېرى (32)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: باۋۇدۇن نىياز
قەدىمكى جۇغراپىيىلىك تارىخىي ئەسەر «ھۇدۇدۇلئالەم» .... (53)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلەت نۇردۇن

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن

تارانچى ناخشىلىرى .... (69)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: ھۇسەيىن كېرىم

ئەدەبىي مۇھاكىمە

دېموكراتىك ئويغىنىش دەۋرىدىكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتى .... ئىبراھىم ئالىپ تېكىن(82)

تارىختىن ئىزلار

گۈلەمخان .... ئىبراھىم نورۇز(94)

*　　　*

خەتتات: نىياز كېرىم شەرقى
نەققاش: تۇردى قادىر نازىرى
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئالىمجان ئابباس

*　　　*

مۇقاۋىنىڭ بىرىنچى بېتىدە: ھافىز شىرازى مەقبەرىسىدە. (رەسىمنى تەمىنلىگۈچى: ئابدۇۋاھاب قادىر)
مۇقاۋىنىڭ ئىككىنچى بېتىدە: «دىۋانى ئۇمىدى» نىڭ قوليازمىسىدىن ئېلىنغان فوتو سۈرەتلەر.
مۇقاۋىنىڭ ئۈچىنچى بېتىدە: تۇرپاندىكى قەدىمكى قەبرىستانلىق.
مۇقاۋىنىڭ تۆتىنچى بېتىدە: مىڭ ئۆي تام سۈرەتلىرىدىن.

تارىخى رەشىدى

مىرزا ھەيدەر كوراگان

موللا مۇھەممەدنىياز ئىبن ئەبدۇلغەفۇر تەرجىمىسى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مەھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت

«زەپەرنامە» دىن ئېلىنغان نەقىل:

ئىلياس خوجىخاننىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرى ۋە ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن يۈز بەرگەن ھادىسىلەر زىكرى، ئەمىر قەمەرىددىننىڭ ئىسيانى ۋە ئىستېلاسىنىڭ بايانى

موغۇل خەلقى ئېغىزلىرىدا ئىلياس خوجىخان ھەققىدە ھېچ بىر ھېكايەت ۋە رىۋايەت زىكرى قىلىنغانلىقى مەلۇم ئەمەس. ئەمما «زەپەرنامە» نىڭ بايانىدىن، ئىلياس خوجىخاننىڭ ئەھۋالى مۇنداق مەلۇم بولىدۇ: تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، مەملىكەت ۋە خانلىق تەختى ئۇنىڭغا قارار تاپتى. ئۇنىڭ خانلىق مۇددىتى ئاتىسىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن لاي جېڭىدە غەلىبە قىلىپ، سەمەرقەندنى مۇھاسىرە قىلىپ، ئات ـ ئۇلاغلىرى نابۇت بولغاندىن كېيىن ئاز مەھەل داۋام قىلغان بولسا كېرەك.

بىز تۆۋەندە بايان قىلماقچى بولغان ۋەقەلەرنى موغۇللار تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋاپاتىدىن كېيىنكى ۋەقەلەر قاتارىدا رىۋايەت قىلىدۇ. بۇ تۆۋەندە بايان قىلىنغۇسى. ئەمما بۇ ۋەقەلەرنىڭ ئىلياس خوجىخان ۋاپاتىدىن كېيىن يۈز بەرگەنلىكى ئېھتىمالغا يېقىنراق. خەلق ئېغىزىدىمۇ شۇنداق مەشھۇر بولغاندى.

ئەھۋال مۇنداق: تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئەھۋالى بايان قىلىنغان بابتا ئىسمى زىكرى قىلىنغان ئەمىر بولاجى بەش ئاغا ـ ئىنى ئىدى، ئۇلارنىڭ بىرىنچىسى تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ مۇسۇلمان بولۇشى دېگەن بابتا ئىسمى زىكرى قىلىنغان ئەمىر تۆلەك، ئىككىنچىسى ئەمىر بولاجى ئىدى، ئۈچىنچىسى «زەپەرنامە» دىن ئېلىنغان نەقىلنىڭ لاي جېڭى بايانىدا ئىسمى زىكرى قىلىنغان ئەمىر شەمسىددىن بولۇپ، تۆتىنچىسى ئەمىر قەمەرىددىن ئىدى، ئۇنىڭ ئەھۋالى تۆۋەندە زىكرى قىلىنغۇسىدۇر. بەشىنچىسى ئەمىر دۆلەت ئىدى. ئۇنىڭدىن ھېچ نىشانە قالماپتۇ.

ئەمىر تۆلەكدىن كېيىن ئۇلۇس بېگىلىك مەنسىپى ئەمىر بولاجىغا مۇقەررەر بولدى. ئەمىر بولاجى ئاغىسىنىڭ ئارقىسىدىن ئۇ ئالەمگە راۋان بولدى. تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۇلۇس بېگىلىك مەنسىپىنى ئەمىر بولاجىنىڭ ئوغلى ئەمىر خۇدايدادقا تاپشۇردى. ئەمىر قەمەرىددىن خانغا ئىلتىماس قىلىپ، «ئاكامنىڭ مەنسىپى مېنىڭ ھەققىم ئىدى، ئۇنى ماڭا ئىلتىپات

قىلغايسىز، ئاكامنىڭ ئوغلى تېخى يەتتە ياشتا، بۇ مەنسەپكە لاياقىتى يوق» دەپ تولىدىن تولا ئەرز ـ ئىلتىجالار قىلدى. ئەمما تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۇنىڭ ئەرزىنى قوبۇل قىلمىدى. ئەمىر خۇدايداد يەتتە ياشتا ئىدى، ئۇنى ئۇلۇس بېگى قىلدى.

ئەمىر قەمەرىددىن ناھايىتى قاۋۇل، قورقۇمسىز ۋە مەشھۇر كىشى ئىدى. شۇنداق مەشھۇر بولغان ئىدىكى، ئۇنىڭ ئۆتۈكى ئىچىگە يەتتە ياشقا كىرگەن بىر بالىنى سالسا سىغاتتى. ئەمىر قەمەرىددىن بۇ مەنسەپتىن مەھرۇم بولغىنىغا ناھايىتى رەنجىدى، ئەمما ھېچ چارە تاپالمىدى. تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئەمىر قەمەرىددىن ئىسيان قىلدى. «زەپەرنامە» نىڭ بايان قىلىنىشىچە، ئىلياس خوجىخان ۋاپاتىدىن كېيىن، ئىسيان قىلغانلىقى مەلۇم. شۇڭا بۇ ھەقتىكى رىۋايەتتە ئىختىلاپ بار.

دۆلەتتە ئىقتىدارلىق خان قالمىغاندىن كېيىن، ئەمىر قەمەرىددىن كۆڭلىدىكى ئاداۋەت ساندۇقىدا ساقلاپ كەلگەن ئۆچمەنلىكىنى ئاشكارىلىدى. موغۇللارنىڭ ئاغزىدا شۇنداق مەشھۇردۇركى، ئەمىر قەمەرىددىن ئون سەككىز خانزادىنى بىر كۈندىلا ئۆلتۈردى ۋە خانلىق نامىنى ئۆزىگە تەۋە قىلدى. موغۇلىستان ئىشلىرى تەرتىپسىز بولدى. تۇغلۇق تۆمۈرخاندىن تېخى ئەمچەكتىن ئايرىلمىغان بىر ئوغۇل قالغانىدى. ئۇ ئوغۇلنى ئانىسى مىرئاغا بىلەن ئەمىر خۇدايداد بىرلىشىپ يوشۇرۇپ قالدى. ئەمىر قەمەرىددىن ئۇ ئوغۇلنى تېپىپ كېلىشكە نەچچە نۆۋەت كىشى ئەۋەتتى. ئۇلار شۇ قەدەر مەخپىي قىلغانىدىكى، ھەر قېتىمدا ئەمىر قەمەرىددىننىڭ كىشىلىرى شۇنچە ئىزدەپ تەپتىش قىلغان بولسىمۇ تاپالماي يېنىپ كەتتى. ئەمىر قەمەرىددىن موغۇل ئىچىدە خانلىق ئىشلىرىنى تۇتۇش بىلەن مەشغۇل ئىدى. دۆلەت ئەمىرلىرى ئىچىدىكى ئىختىلاپ تۈپەيلىدىن چېچىلاڭغۇ ھالەتتە ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئەمىر تېمۇرنىڭ تەئەررۇزى ۋە لەشكىرىي ھۇجۇمى موغۇلىستانغا پاراكەندىچىلىك سېلىۋاتاتتى. شۇ سەۋەبتىن ئەمىر قەمەرىددىننىڭ ئىشلىرى ھېچ ئىلگىرى باسمىدى.

ئەمىر خۇدايداد خىزىر خوجىخاننى قەشقەردىن كىشى قوشۇپ، قەشقەر ۋە بەدەخشان ئارىسىدىكى تاغلارغا ئەۋەتىۋەتكەنىدى. ئۇلار شۇ تاغدا كۈن ئۆتكۈزۈپ، ئەمىر قەمەرىددىننىڭ ئاپىتىدىن ئامان قالدى. بۇ ۋەقە كېيىن بايان قىلىنغۇسى. ئەمدى سۆزنى بۇ يەردە توختىتىپ، ئەمىر قەمەرىددىننىڭ كېيىنكى ئەھۋالىنى ئالدىن بايان قىلىش مۇناسىپ كۆرۈندى.

«زەپەرنامە» دىن ئېلىنغان نەقىل:
ئەمىر قەمەرىددىننىڭ ئاخىرقى ۋەقەلىرى

يۇقىرىدا زىكىر قىلىنغىنىدەك، ئەمىر قەمەرىددىن سەلتەنەت ئىشلىرىغا جىددىي تۇتۇش قىلىۋاتاتتى. [ئەمىرلەردىن ئىسيان قىلىشقا ئىمكانى بارلارنىڭ ھەممىسى بار تىرىشچانلىقىنى ئىشقا سېلىپ ئۇنىڭ بىلەن قارشىلاشتى [1]] شۇ سەۋەبتىن، كۇفرە[2] ۋە ئۆزبېك تېمۇر ئەمىر تېمۇرگە قوشۇلدى، كېيىن يەنە بۆلۈنۈپ چىقتى. ئەمىر تېمۇر لەشكەر ئەۋەتىپ، بۇلار تاكى ئالماتۇ چېگراسىغىچە بېرىپ، ئائىشە خاتۇن دەرياسى لېۋىدە كىرەيت خەلقى بىلەن

---

[1] بۇ جۈملە نىيازى تەرجىمىسىدە يوق، پارسچە نۇسخا بىلەن مۇھەممەد سادىق قەشقەرى تەرجىمىسىگە ئاساسەن قوشۇلدى.

[2] بۇ ئىسىم پارسچە نۇسخىدا «كومزەھ» دېيىلگەن.

قانلىق جەڭ قىلىشتى. ئاخىر ئۇلار سۇلھى قىلدى. ئەمىر تېمۇر لەشكەرلىرى يېنىپ ئۇنىڭ ئالدىغا كەلدى. ئەمىر تېمۇر بۇ سۇلھىنى لايىق كۆرمەي، ئۆزى چېگراغا قاراپ يولغا چىقتى، بۇ ۋەقەنى «زەپەرنامە» دە مۇنداق بايان قىلىدۇ: «خۇدايىتائالا ھىممىتى يۇقىرى بەندىلەرنى دوست تۇتىدۇ» دېگەن ھەدىسنىڭ ھۆكمى بىلەن بۇ بەختىيار ساھىبقىراننىڭ ئالىي ھىممىتى ھەر ئىشنى باشلىسا تاكى ئۇنى ئاخىرقى چېكىگە يەتكۈزمىگۈچە رازىلىق بەرمەيتتى. ئەمىرلەر ساھىبقىراننىڭ بۇ رايىغا خىلاپ ھالدا، ئۇرۇشنى سۇلھىگە ئالماشتۇرغانىدى. بۇ ئىش ھەزرىتى ساھىبقىرانغا ئاڭلىنىپ، شۇ سەۋەبتىن ئۆزى ئۇ تەرەپكە يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن مۇبارەك ئايىغىنى ئۈزەڭگىگە قويدى. لەشكەرلەرنى جەم قىلماق ئۈچۈن تەرەپ - تەرەپكە يارلىق ئەۋەتتى. غالىب ئەسكەرلەر ھەممە تەرەپتىن ھەرىكەتكە كەلدى. نەزم:

سىپەھ بىرلە پۇر بولدى دەرگاھى شاھ،
نەبەرد ئازمايانى نۇسرەت پەناھ.
كى رىگى بەيابان كەبى بىشۇمار،
ھەمە جەڭ ئارا شىيرى دۈشمەن شىكار.
سىپاھى ئىدى مىسلى غەررەندە مىغ،
ۋەلى رەزمى ۋەقتىدە پەررەندى تىغ.
يۈرۈتتى سىپەھنى شەھى نىك بەخت،
چۇ رىگى بەيابانۇ بەرگى دەرەخت.
بۇ يەڭلىغ سىپەھ قىلدى جۇنبىشكى كۆھ،
قاچۇر ئېردى يەتسە ئەگەر ئۇل گۇرۇھ.

ھەزرىتى ساھىبقىران ھەزرىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تەۋەررۈك ئائىلە ۋە ئەۋلادلىرىغا تاۋاپ قىلاتتى. ئۇنىڭ خاسىيىتى ۋە بەرىكىتىدىن كارامەت تېپىپ، شەھەرگە كىردى. مۇخالىپلار ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر ئالغان ھامان، پاراكەندە بولۇپ قاچتى. ھەزرىتى ساھىبقىران غالىب لەشكەرلىرى بىلەن تاكى سەنىكىز ياغاچقىچە باردى، لەشكەرلىرىگە بۇ غەلىبىدىن ناھايىتى كۆپ ئولجا غەنىيمەت ھاسىل بولدى. بۇ رىۋايەت ۋە نۇسرەتى ئايەتى كەرىم بىلەن مۇخالىپلار قىستاپ، پەرۋەردىگارنىڭ مۇھاپىزىتى بىلەن ئىلگىرىلىدى. ئورۇن كورى دېگەن جايدا ئەمىر مۇسا ۋە زىندەچەشم دېگەن كىشىلەرگە ھەزرىتى ساھىبقىران ئەزەلدىن بېرى نەچچە قېتىملاپ لۇتفى ۋە مەرھەمەت يەتكۈزگەن بولسىمۇ، ئۇلار يەنە ھىيلە ۋە مىكىر ئىشلىرىنى باشلىدى. خىزرىيەسۇرىنىڭ ئوغلى ئەبۇ ئىسھاق بىلەن بۇ ھەقتە مەسلىھەتلىشىپ ۋەدە - قەسەملەرنى قىلىشتى. قاراسما دېگەن جايغا بېرىپ، ھەزرىتى ساھىبقىراننى شىكار مەزگىلىدە ھىيلە بىلەن تۇتماقچى بولۇشتى. ھالبۇكى، ئۇلارغا ۋە ئۇلارنىڭ بۇ قالايمىقان خىيالىغا ئەقىل مەسخىرە بىلەن كۈلەتتى.

نەزم:

تولا تىزراي ئۇلماغىل، شىرى غەرۇن،
قاچان رۇبە ئالدىدا بولغان زەبۇن.

خانزادە ئەبۇل مەئالى تىرمىزى ۋە ئەبۇللەيس سەمەرقەندى بۇ ۋەقەدىن ئىلگىرى، ھەزرىتى ساھىبقىرانغا قارشىلىق قىلماققا بىر - بىرى بىلەن ئەھدى پەيمان قىلىشقانىدى. بۇلارمۇ مۇسا ۋە زىندى چەشمە بىلەن قوشۇلۇپ ئىتتىپاق تۈزدى. بىر كىشى بۇ سۆزدىن خەۋەر تېپىپ، تەخىرسىز ھالدا بۇ ئەھۋالنى بايان قەلىمى بىلەن، ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ روشەن كۆڭۈللىرىنىڭ سەھىپىسىگە نەقىشلىدى. ھەزرىتى ساھىبقىران بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ، ئۇلارنى ھازىر قىلىشقا پەرمان بەردى. ئۇ تۆتەيلەن ئېلىپ كېلىنىپ، سوراق ئورنىدا

تىزلاندۇرۇپ ئۆلتۈرغۇزۇلدى. سوراق جەريانىدا، ئۇلارنىڭ گۇناھى ۋە يامان خىياللىرى ئىسپاتلاندى. لېكىن مەھدى ئۇليا سارايمەلىك خانىم ئەمىر مۇسانىڭ ھەمشىرىسى ئىدى، ئۇنىڭ پاك ۋۇجۇدىدا ھەزرىتى ساھىبقىراندىن بۇ ئوغۇل ۋۇجۇدقا كەلگەنىدى. ھەزرىتى ساھىبقىران ئەمىر مۇساغا: «سەندىن شۇنچە چوڭ گۇناھ سادىر بولغان بولسىمۇ، لېكىن سېنىڭ بىلەن ئارىمىزدا تۇغقانلىق رىشتى بار. شۇڭا ئۇ گۇناھىڭغا كەچۈرۈم قەلىمىنى تارتتىم ۋە ئىنتىقامدىن ئۆتتۇم» دېدى. نەزم:

مىرئاتى پەيۋەندى رىشۇ سەفىد،
ساڭا بەردىلەر زىندەلىكدىن ئۈمىد.

خانزادىگە قاراپ: «سىزنىڭ نام - نەسەبىڭىزنىڭ زەنجىرى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەھلى ئائىلىسىگە بېرىپ باغلىنىدۇ. مەن سىزنىڭ ھاياتىڭىز ئېتىكىگە ئاپەت غۇبارى قونۇپ قېلىشىنى ھېچ قاچان راۋا كۆرمەيمەن، ئەمما سىز بۇ يەردە ئارتۇقلۇق قىلىسىز. شۇڭا مەسلىھەت شۇكى، بۇ ۋىلايەتتىن چىقىپ كەتكەيسىز» دېدى ۋە شەيخ ئەبۇللەيسنى ھىجاز (مەككە) سەپىرىگە بۇيرۇدى. خىزىر يەسەۋۇرىنىڭ ئوغلى — ئۇ ئەمىر سەيپىددىننىڭ ئىنىسى ئىدى — شاپائەت ۋە ئىنايەت بىلەن ئۇ سوراقتىن خالاس بولدى. ئۇنىڭ گۇناھ داغلىرى شاھانە ئىنايەت سۇلىرى بىلەن يۇيۇلدى. ئاندىن بېجىرىش زۆرۈر بولغان پەرمان چۈشۈرۈلۈپ، زىندە چەشمىنى باغلاپ سەمەرقەندكە ئېلىپ باردى. ئۇنى كاجىۋىنىڭ ئىچىگە سېلىپ، چىقىش ئىشىكىنى ئېتىۋەتتى. نەزم:

يوق ئەيلەپ ئەدۇنى قوتۇلماق كېرەك،
كى بۇنيادى پەنجىنى يۇلماق كېرەك.

چۈنكى ئەقىل كۆزىنىڭ دۇربۇنى ئېتىك ئىشىكلەرنى ئاچقۇچى ۋە يېقىن يوللارنى كۆرسەتكۈچىدۇر. ئۇنىڭغا مەخپىي ئەمەسكى، يىلاننى قوينىدا ساقلىماق ۋە دۇشمەننى دوست دەپ چاغلىماق ئاقىۋەتتە خەۋپ - خەتەردىن باشقا نەرسە ئەمەستۇر. نەزم:

تەۋبە قىلماس دەرەندەلىكدىن كەرگ،
تاكى ئايرىلماغۇنچە زىندئاندىن.
تاشلاماس زەخم ئۇرماقىنى يىلان،
باشى يەنچىلمەگۈنچە سەنداندىن.

ھەزرىتى ساھىبقىران سەلتەنەت تەختىنىڭ ئەبەدىيلىكىگە ياردەم بېرىدىغان ئىشنى قىلدى. شىبۇرغان ھۆكۈمىتىدىكى زىندە چەشمىنىڭ ئورنىنى ئاقبوغانىنىڭ ئوغلى بايان تېمۇرگە ئىنئام قىلدى. نەزم:

سائادەتى بۇ سىفەت يەر يۈزىنى پات فۇرسەت،
كى شاھلاردىن ئالىپ بەندەلەرگە بەرگۈسىدۇر.

«زەپەرنامە» دىن ئېلىنغان نەقىل:

ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ جەتە، يەنى موغۇلىستان تەرەپكە ئۈچىنچى نۆۋەت بارغانلىقى

تارىخقا 776 - يىلى شەئبان ئېيىنىڭ ئەۋۋىلى پەيشەنبە كۈنى ئىدى. ھەزرىتى ساھىبقىران غالىب قوشۇنىنى توپلاپ، تەڭرىنىڭ قوللىشى بىلەن جەتە، يەنى موغۇلىستان تەرەپكە يۈزلەندى. ھەزرىتى ساھىبقىران راباتى قەتئان دېگەن جايغا يېتىپ كەلگىنىدە، قۇياش ھاۋانىڭ سوغۇقلۇقىدىن بېشىنى بىراقلا بۇلۇت جوۋىسىنىڭ ئىچىگە كىرگۈزدى. گۆھەر چاچقۇچى پادىشاھنىڭ سېخىيلىقتا دەريا سۈپەت قوللىرىدىن كۈمۈشلەر چېچىلدى. ئۈزمەي چاقماق چېقىپ قار - يامغۇرلار ياغدى. نەزم:

ھەرگىز كىمەرسە بەرمەدى مۇنداغ نىشان بەرق،
گوياكى نەغمە قىلدى جەھاننى دەھان بەرق.
ئول پەنبەدانەدەككى ئېرۇر پەنبەدە نىھان،
تاغلارنى قىلدى خەۋفى ئىچىندە نىھان بەرق.

سوغۇقنىڭ شىددىتى شۇ دەرىجىدە يەتتىكى، بەدەن قۇۋۋەتلىرى كاردىن قالدى. نە قولدا ئالماق - بەرمەك قۇۋۋىتى، نە ئاياغدا بارماق - كەلمەك قۇدرىتى، خالايىق ئات - ئۇلاغلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىشقا ئاجىز بولدى. ھەممىنىڭ شېرىن جانلىرى خەتەر ئۈستىدە ئىدى. بۇ تۈپەيلىدىن تولا خەلق ئۆلۈپ كەتتى. چارۋىلارنىڭمۇ كۆپ قىسمى نابۇت بولدى. ھەزرىتى ساھىبقىران خالايىققا رەھىم - شەپقەت قىلىپ، شۇ جايدىن قايتتى ۋە ئىككى ئاي سەمەرقەندتە كۈتۈپ تۇردى. تاكى ھاۋانىڭ سوغۇقلۇق شىددىتىگە شىكەستە يەتكەندە، يەنە ئۇي يىلى شەۋۋالنىڭ ئېپتىداسىدا دۈشەنبە كۈنى ئۇ چېگراغا يۈرۈش قىلدى. ھەممە ئەسكەرلەرنى تەرتىپكە سېلىپ، جەتە تەرەپكە قاراپ يۈزلەندى. ئەمىرزادە جاھانگىرنى مۇقەددىمە ھىسابىدا ئالدىن ماڭغۇزدى. شەيخ مۇھەممەد سۇلدۇز ۋە بەھرام جالايىرنىڭ ئوغلى ئادىلشاھ — ئاتىسىنىڭ بەھرام جالايىر ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ھەزرىتى ساھىبقىران جالايىر گۇرۇھىنىڭ سەردارلىقىنى ئۇنىڭغا تاپشۇرغانىدى — بۇ ئىككىيلەننى شاھزادە جاھانگىرنىڭ ياردەمچىلىكىگە قوشۇپ بەردى. ئۇلار سايرامدىن ئۆتۈپ، چادۇن دېگەن جايغا يېتىپ كەلدى. ئۇ يەردە جەتە خەلقىدىن بىر كىشىنى تۇتۇپ، ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. دوغلات قەبىلىسىدىن بولغان ئەمىر قەمەرىددىننىڭ ئەھۋالىنى ئۇ كىشىدىن سورىدى. مەلۇم بولدىكى، ئەمىر قەمەرىددىن ئۆز لەشكىرىنى يىغىپ كۆك تۆپە دېگەن جايدا ھاجى بەگكە ساقلاپ تۇرۇۋېتىپتۇ. ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ لەشكەرلىرىنىڭ ئۇ تەرەپكە يۈزلەنگەنلىكىدىن خەۋەرسىزدۇر. شۇندىن كېيىن دەرھال ئالىي پەرمان چۈشۈرۈلدى. ئىلگىرى يۈرگەن قوشۇن توختىماستىن تېزلىكتە يۈرۈش قىلسۇن. ھەزرىتى ساھىبقىران ئۆزىمۇ ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن تېزلىكتە يۈرۈش قىلدى. ئەمىر قەمەرىددىن پەلەك مەرتىۋىلىك لەشكەرنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىدىن خەۋەردار بولدى - دە، تۇرغان جايىدا تەخىر قىلالماي، ئارىسلا ئاتلىق مەھكەم بىر جايغا بېكىندى. ئۇ ئۈچ جىلغا بولۇپ، ئىچى ناھايىتى كەڭرى ئىدى. ئۇ يەردە ئۈچ ئۇلۇغ ئېقىن ئېقىپ تۇراتتى. ئەمىر قەمەرىددىن لەشكەرلىرى بىلەن ئىككى جىلغىدىن ئۆتۈپ ئۈچىنچى جىلغىغا بېرىپ چۈشتى ۋە يوللارنى مەھكەم بېكىتتى. شاھزادە جاھانگىر يېتىپ

كېلىپ، دۈشمەنلەرنى تۇتقۇچى قوشۇنلىرىنى راسلاپ، ئەمىر قەمەرىددىننىڭ ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى. ئۇلارنىڭ تەنتەنە ساداسى پەلەك گۈمبىزىگە تولدى. باھادىرلار ئالدىن يۈردى. ئۇلار ئوقلىرىنى گوياكى ئوۋچى لاچىندەك كامان ئۇۋىسىدىن ئۇچۇردى. ئۇلار بەختىيارلىق قۇۋۋەتلىرى بىلەن جانلارغا زەخمە يەتكۈزگۈچى ئوقلىرىنىڭ ۋەھىمىلىرىنى دۈشمەنلەرنىڭ كۆڭلىگە يەتكۈزدى. ئۇلار ئەمىر قەمەرىددىننىڭ قارشىسىغا كېلىپ چۈشتى. ئەمىر قەمەرىددىننىڭ سىپاھلىرىنىڭ قۇلىقىغا ئۇلارنىڭ ئوقلىرىنىڭ خەۋىرى يەتكەندى. كېچە بولۇش بىلەنلا، ئۇلارنىڭ تولىسىنى ئۆلتۈردى.

ئەتىسى سەييارىلار شاھى قۇياش ئۆزىنىڭ يۈكسەكلىك ئەلىمىنى كۆتۈردى. ھەزرىتى ساھىبقىران قالغان لەشكەرلەرنى ئېلىپ يېتىپ كەلدى. ئەمىر سەيىد داۋۇد، ھۈسەيىن ۋە ئۈچ قارا باھادىرنى دۈشمەننىڭ ئارقىسىدىن ئەۋەتتى. ئۇلار پەرمان بويىچە سۇنىڭ تۆۋىنىگە قاراپ يۈردى. ھۈسەيىن سۇغا چۆكۈپ كەتتى. سۇ ئۇنىڭ ھايات چىرىغىنى ئۆچۈردى. قالغانلار دۈشمەن بار جايغا يەتتى. ئۇلارنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، دۈشمەننىڭ مال - چارۋىلىرىنى تارتىۋالدى. ئەل بولغان ھەزارىلەرنى ئەسىر قىلىپ، سەمەرقەندكە ئەۋەتتى. ھەزرىتى ساھىبقىران دۈشمەنلەرنى تۇتۇش ئۈچۈن تاكى پايتاق دېگەن جايغىچە قوغلاپ باردى، ئاندىن ئەمىر قەمەرىددىننى ئىزدەپ ئۇنى يوقىتىش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىش، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئۇنى قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن ئەمىرزادە جاھانگىرنى غالىب لەشكەرلىرى بىلەن ئەۋەتتى. شاھزادە پەرمانغا بىنائەن، ھېسابسىز لەشكەر بىلەن راۋان بولدى. ئۈچ فەرمان دېگەن جايدا ئولتۇراقلاشقان جەتە ھەزارىلىرىنى بۇلاپ - تالىدى. ئەمىر قەمەرىددىننى تاغلىق ئىچىدە تېپىپ ئارقىسىدىن قوغلىدى. ئۇنى ئەل ئۇلۇسى ئىچىدىن قوغلاپ تاشقىرىغا ئېلىپ چىقتى. پۈتۈن يۇرت - ماكانلىرىنى بۇلاپ - تالىدى. خوتۇنلار ئىچىدىن ئەمىر شەمسىددىننىڭ خوتۇنى تومەن ئاغا ۋە قىزى دىلشاد ئاغانى تۇتۇۋالدى. شاھزادە كىشى ئەۋەتىپ، بۇ ۋەقەلەرنى ھەزرىتى ساھىبقىرانغا خەۋەر قىلدى. ھەزرىتى ساھىبقىران يەنە ئەللىك ئۈچ كۈن ئاشۇ جايدا ساقلىغانىدى، بۇ خۇش خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇ يەردىن كۆچۈپ قارا قاسماق دېگەن جايغا چىقتى. ئەمىرزادە جاھانگىر سائادەت بىلەن خىزمەتكارلىق قىلىپ، شۇ جايدا ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ ئاياغلىرىغا سۆيۈش شەرىپىگە ئېرىشتى ۋە ئات، قوي ۋە چاكار قاتارلىق ھېسابسىز ئولجا غەنىيمەتلەرنى پىشكەش قىلدى. دىلشاد ئاغا ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ بىساتلىرىنى سۆيۈش دۆلىتىگە مۇشەررەپ بولۇپ، بەختىيار ۋە دىلشاد بولدى. نەزم:

دائىما دىلشاد بولسۇن ھەزرىتى ساھىبقىران،
مىڭ كەنىز ئولسۇن ئاڭا دىلشاد يەڭلىغ ھەر زەمان.

جاھانگىر مىرزا يېشى كىچىك بولسىمۇ، ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ ئىقبالى تەسىرى بىلەن مۇشۇنچە ئۇلۇغ ئىشلارنى قىلدى. مىسرا:

بۇ دەۋلەت بىرلە بۇ ئىش ئېرمەس غەرىيب.

ھەزرىتى ساھىبقىران ئۇ يەردىن كۆچۈپ ئاتبېشى دېگەن جايغا، ئاندىن ئارپا يازى سەھراسىغا كەلدى. ئۇ يەردە نەچچە كۈن بەختىيار ۋە پاراۋانلىق بىلەن توختىدى. مۇبارەك

شاھ بەكرىت ئۇ يەردىكى ھەزارىلەرگە ئەمىر ئىدى. ئۇ ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ خىزمەتچىلىرىدىن ئىدى. ئۇ كىشى توي مۇراسىمىنى بەجا كەلتۈرۈپ، شۇ قەدەر مۇناسىپ خىزمەتلەر بىلەن ھەزرىتى ساھىبقىرانغا يېقىنچىلىق قىلدى. نەزم:

كەمەربەندلىككە قىلىپ ئۇستىۋار،
تۇرۇپ شاھ دەرگاھىدا بەندەۋار.

ھەزرىتى ساھىبقىران پادىشاھانە ئىلتىپاتلارنى كۆرسىتىپ، خىزمەت ۋاقتىدا جان بەرگەن سالار ئوغلان ۋە ھوسەيىننىڭ يۇرتىنى ئۇلارنىڭ ئوغلى خۇدايدادقا ئىنئام قىلدى.

«زەپەرنامە» دىن ئېلىنغان نەقىل:

ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ دىلشاد ئاغا بىلەن نىكاھ قىلغانلىقى

خۇدايتائالا «ئۆزۈڭلار ياخشى كۆرىدىغان ئاياللاردىن ئىككىنى، ئۈچنى، تۆتنى ئېلىشىڭلارغا بولىدۇ»① دېگەن سۆزى بىلەن ئۆزىنىڭ رەھمىتى، كەڭ ئىنايىتىنى نىكاھ ئارقىلىق خوتۇنلارنىڭ ھالال ۋە جايىز قىلىش ئارقىلىق بەخش ئېتىپتۇ. ھەزرىتى ساھىبقىران ئۇ مۇبارەك مەنزىل بولغان گۈزەل سەھرادا ئۆزىنىڭ رىغبەت چېدىرىنىڭ سائادەت سايىسىنى دىلشاد ئاغانىڭ ئۇستىگە سالدى. سەلتەنەت دەرگاھىنىڭ مۇلازىملىرى توي جابدۇقلىرىنى تەييار قىلىپ، ۋىسال مۇراسىمىغا مەشغۇل بولۇشتى. نەزم:

تۈزەلدى ئەجەب جەشنى فەرخۇندە پەي،
مۇھەييا مۇغەننىيۇ ھەم ئۇدۇ مەي.
ئەجەب جەشنى ئالىيكى مىھرۇ قەمەر،
تەماشاسىغە بولدى نەززارە گەر.
بۇ كۆنگەكى تالىئى ئاغا يار ئىدى،
نەزەر ئېيلەمەكلىك سەزاۋار ئىدى.
جەھان جۆيى ئايىنى ئابا بىلە،
قىلىپ توي جۇفت ئولدى رەئنا بىلە.

نەزم:
بۇ ھۇمايۇن بەزمدە بولماق ئۈچۈن گەۋھەر فىشان،
پۇر جەۋاھىر ئېيلەمىش جامىغە گويا ئاسمان.

بەختىيار خاسۇئامنىڭ ھەممىسى ئەيشۇ ئىشرەتكە چۈمدى. بەختىيارلىق ۋە پاراۋانلىق ئەسۋابلىرىدىن كىشىنىڭ خىيالىغا سىغمىدىغان ھەممە نەرسە كۆكۈل خاھىشى بويىچە تەييار ۋە تەق بولدى. ئارزۇ كۆزلىرى ھەر تەرەپتىن تاماشاغا نەزەر قىلماقتا ئىدى. نەزم:

گۈلى سالىم خەزاندىن بەرگى بارى،

① «قۇرئان كەرىم» 4 ــ سۈرە نىسا، 3 ــ ئايەت.

جەۋانلىق شاخىدا تازە بەھارى.

ئالتۇن قەدەھلەر قىيقىزىل شارابلار بىلەن لىق تولدۇرۇلۇپ ئايلاندۇرۇلدى. ھەر تەرەپكە قۇلاق سالسا شۇنداق سادالار ئاڭلىناتتىكى، نەزم:

يۇسۇف سىفەتىكى كۆرمەيىن چاھ،
ئىلتىپ رۇخى ئابى زۇھرەۋۇ ماھ.

ئەيشۇ ئىشرەت قانۇنىنى سازلاپ، بۇ نەغمە ساداسىنى ئاينىڭ بەزمىگاھىغا ۋە زۇھرەنىڭ ئىشرەت سارىيىغا يەتكۈزدى. نەزم:

ھەمىشە بولغاي ئۇل ساھىبقىران شاد،
دىلى خۇررەم، ئۆزى خۇش، مۇلكى ئاباد.

ئاندىن يەنە كۆچۈپ نۇسى دىگەن جايدىن ئۆتۈپ ئۆزگەنتكە بەختىيارلىق بىلەن قايتتى. مەھدى ئۇليا قەلئەسى بولغان قۇتلۇق تۇركان ئاغا ۋە ئۇمىرالار بىلەن سەمەرقەنددىن كۆچۈپ شۇ مەھەلدە ساھىبقىران بىلەن بىساتبۇسلۇقىغە مۇشەررەپ بولدى. ئىستىقبال ۋە قارشى ئېلىش مۇراسىملىرىنى ئەلا دەرىجىدە بەجا كەلتۈرۈپ، توي ئىشرىتىگە مەشغۇل بولدى. ئاندىن ئۆزگەنتتىن چىقىپ خوجەندكە يەتتى. بەھرام جالايىرنىڭ ئوغلى ئادىلشاھ خىزمەتكارلىق كەمىرىنى باغلاپ ھەزرىتى ساھىبقىرانغا توي بەردى ۋە ياخشى ئاتلارنى تۇتتى. كۆرۈنۈشتە مۇۋاپىق خىزمەتكارلىق قىلدى، ئەمما كۆڭلى باشقىچە ئىدى. ئۇ توي ئەسناسىدا باشقىچە بىر ھىيلە - مىكىر ئىشلەتمەكچى ئىدى. لېكىن ھەزرىتى ساھىبقىران ھەمىشە تەڭرىنىڭ مۇھاپىزىتىدە ئىدى. دۆلەت ئىلھامى بىلەن ھەزرىتى ساھىبقىران بۇ مەجلىسنىڭ مەخپىي ھىيلە - مىكىرلىرىنىڭ نىشانلىرىنى پاراسەت بىلەن پەملىدى. بۇ مەجلىس مىكىردىن خالىي ئەمەس. ئۇ ھىيلە - مىكىرلەرنى مۇلازىملارنىڭ ھەرىكەت ۋە سۈكۈناتىدىن پەملەپ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنىڭ قەبىھ ھىيلە - مىكىرلىك پىكىرلەردىن خالىي ئەمەسلىكىنى بىلدى. دەرھال بۇ مەجلىستىن قوپتى ۋە ئاتلىنىپ مۇبارەك ئوردىغا يېنىپ كېلىپ چۈشتى.

ھەزرىتى ساھىبقىران قەمەرىددىن ئۈستىگە يۈرۈش قىلغان چاغدا، شەيخ مۇھەممەد، بەيان سۇلدۇز، ئادىلشاھ جالايىر، تەركىن ئارلات قاتارلىقلار ئەھدۇ پەيمان قىلىشىپ، قاچانلىكى پۇرسەت تاپسا ھەزرىتى ساھىبقىراننى تۇتماقچى بولغانىدى. نەزم:

كىمكى ھەق ئىسە ئاڭا نىگاھبانى،
يەتمەس ئاڭا كىمسەنىڭ زىيانى.
بەختى ئوڭلار ئانىڭ ھەممە ئىشىن،
لېك، كۆيگەي غەم ئارا ھەسۇد جانى.

ھەزرىتى ساھىبقىران ئەزەلى سائادەتنىڭ ھىمايىسى ۋە ئەبەدىي بەخت - دۆلەتنىڭ قوللىشى بىلەن سەلتەنەت تەختىگە سالامەت ۋە بەختىيار ھالدا يېتىپ كېلىپ، لەشكەرلەرنى جاي - جايلىرىغا يانماقا رۇخسەت بەردى. ئۆزى قارشىنىڭ غەرب تەرىپىدىكى يىراق مەنزىل

بولغان سىھرى ساراي دېگەن جايدا قىشلىدى. بۇ قىش پەسلىدە ئادىلشاھ جالايىر خىزمەتكارلىق ئىھراملىرىنى بېلىگە باغلاپ، ئۇنىڭ ئالىي دەرگاھىغا كەلدى. «ئۇلار گۇناھىنى تونۇيدۇ»[①] دېگەن ھۆكۈم بويىچە، ئۇ پاسكىنا خىيالىنىڭ ھەممىسىنى ئۆز تىلى بىلەن بايان قىلدى. ھەزرىتى ساھىبقىران ئۇنىڭ سۆزلىرىنىڭ مەنىسىنى بىلگەن بولسىمۇ، گۈزەل تەدبىر بىلەن ئۇ مەزمۇنلارنى ئىشتىمگەنگە سالدى ۋە ئادىلشاھنى پادىشاھانە ئىنايەتلەر بىلەن ئىززەتلىدى. زىمىستان ئاخىرىغا يەتتى. «بىلىقنىڭ قارنىدا»[②] دېگەندەك، قۇياش يۇسۇپى يۇنۇسقا ئوخشاش ھۇت بۇرجىغا كەلدى. ئالىي يارلىق شۇنداق جارى بولدىكى، قوشۇن خارەزم جېڭىگە بارماق ئۈچۈن ئالىي دەرگاھقا جەم بولسۇن. ئەمىرلەرگە بۇ يارلىق يەتكەن ھامان، پۈتكۈل ئەتراپتىكى لەشكەرلەر يۈرۈشكە يۈزلەندى. نەزم:

سىپەھ بولدى شەھ نەزمىدە ئەنجۈمەن،
بەزورى زەمايانى لەشكەر شۇكەن.

ھەزرىتى ساھىبقىران شەيخ مۇھەممەد بەيان سۇلدۇزنى تۇتۇپ، سوتلاشقا بۇيرۇدى. تەپتىش ۋە تەختىش بىلەن سورىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ گۇناھى روشەن بولدى. ئۇنىڭ بەخت كۇندۇزى قارايدى ۋە ئۇمۇر رىشتىسى ئۈزۈلدى. ئۇنى ھەر يەمەلىك سۇلدۇز (شەيخ مۇھەممەد بەيان سۇلدۇزنىڭ قېرىنداشى بولۇپ، ئۇنىڭ زۇلۇم تىغى بىلەن ھالاك بولغان ئىدى) نىڭ قېرىنداشىغا بەردى. ئۇ شەيخ مۇھەممەد بەيان سۇلدۇزغا ئۆز قېرىنداشىنىڭ قىساسى ئۈچۈن ھالاكەت شەربىتىنى ئىچۈردى. مىسرا:

بىر يىل ساتغاننى ئاخىر ئالغۇڭ بىر كۈن،

دېگەن سۆزنى ئاڭلاتتى. ۋە بايەزىد جەلايىر، ئەلى دەرۋىشنىڭ ئىككى ئوغلىنىمۇ ياساققا يەتكۈزدى. تۈمەن سۇلدۇزنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنى ئاقتېمۇر باھادىرغا تاپشۇردى.

«زەپەرنامە»دىن ئېلىنغان نەقىل:
ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ ئۈچىنچى نۆۋەت خارەزمگە يۈرۈش قىلغانلىقى، سابۇرغە، ئادىلشاھ ۋە بەھرام جالايىرلارنىڭ يېغى بولغانلىقى تۈپەيلىدىن يولدىن يانغانلىقى

باھارنىڭ ئاۋۋالقى پەسلى تارىخقا 777 - يىلى (لەھەڭ يىلى) ئىدى. تەبىئەت سۇلتانىنىڭ پەرمانى بىلەن يەر يۈزىدە گىياھ قوشۇنلىرى تەرەپ - تەرەپتىن باش كۆتۈردى. گۈل - چېچەك سەردارلىرى باغ ۋە دەرەخ، شەھەر ۋە قەلئە مۇھاپىزىتىگە مەشغۇل بولۇپ، پۈتكۈل سەھرانى يېشىل ۋە قىزىللىققا ئورىدى. نەزم:

لەشكەري سەبزەگە ھۆكم ئەيلەدى سۇلتانى بەھار،

---

① «قۇرئان كەرىم» 67 - سۈرە، مۇلك 11 - ئايەت.
② «قۇرئان كەرىم» 37 - سۈرە ساففات، 142 - ئايەت.

تىكتى سەھرا ئارا رەباتى ھۇمايۇن ئاسار.
سۇنى غەرق زەر ئېتىپ سەنئەتى زەردۇزى سەبا،
گۇل كۆتەردى سۇپەرىن خار ئولۇبان نەيزە گۇزار.

ھەزرىتى ساھىبقىران بەخت ئىقبالغا يېقىن تەدبىرلىرى ۋە ئاقىۋەتنى ئويلىميالايدىغان يىراقنى كۆرەرلىكى بىلەن، نەزم:

ئېتىپ ھەزم ئىله ئەزمى خارەزم جەزم،
كۆرۈپ ھىممەتى رەزمىنى مىسلى بەزم.

ئەمىر قابۇغانى سەمەرقەندنى ساقلاشقا تەيىنلىدى. ئەمىر سابۇرغە، ئادىلشاھ جالايىر، خىتاي باھادىر، ئەلچى بوغە يەنە ھەزارە ئەمىرلىرىدىن نەچچىسىنى قوشۇپ، ئوتتۇز مىڭ ئاتلىق بىلەن موغۇلىستان تەرەپكە ئەۋەتتى. ئۇلارغا ئەمىر قەمەرىددىننى جەددىي ئىزدەپ، بار تىرىشچانلىقى بىلەن ئۇنى ھەر يەردە بولسا تېپىپ يوقىتىشنى بۇيرۇدى. نەزم:

دەلىرانى جەڭگى ئوتتۇز مىڭ سەۋار،
رەۋان بولدىلار ئىستەبان كارىزار.

ئۆزى تەكرى مۇھاپىزەت قىلغان غالىب قوشۇننى ئېلىپ، خارەزم تەرەپكە يۈردى. نەزم:

لەشكەرى بىرلەكىم ئىدى بىھەسر،
كى شۇجائەت ئارا يىگانەئى ئەسر.
تۇندى شىرانۇ بىشەئى پەيكار،
سەبدەرۇ تىرجەڭگۇ تىغى گۇزار.

ئۇلار جەيھۇن دەرياسى بويىغا يېتىپ كەلدى. ئۇنىڭ پەلەك مەرتىۋىلىك قەدەملىرى ۋىسالىدىن سەبابە دېگەن① يۇرت تۇتىنچى پەلەك قىزغانغۇدەك تۇسكە كىردى. تەركەن ئارلاپ لەشكىرى بىلەن دەريانىڭ ئۇ تەرىپى بىلەن يۈرۈش قىلدي. ئۇنىڭ ئۆمرى ئاخىرلاشقانىدى. شۇڭا يامان ئەندىشە بىلەن ئارقىسىغا يېنىپ قېچىپ كەتتى. ھەزرىتى ساھىبقىران پولاتنى پۇتكۇل قوشۇنى بىلەن ئارقىسىدىن قوغلاشقا ئەۋەتتى. ئۇلار كېچە ـ كۈندۈز قوغلاپ ئەندەخۇددىن ئۆتۈپ، فەرياب سۇيىنىڭ لېۋىدە ئۇنىڭغا يېتىشتى. تەركەن ۋە ئۇنىڭ قېرىنداشى تەرمىش بارلىق تەۋەلىرى بىلەن دەريا بويىنى ئىگىلەپ جەڭگە مەشغۇل بولدى. نەزم:

بەزەد ئازمالارغا بولمە دەلىر،
بولۇرمۇ زەبۇن گورغە نەررە شىر.
ئوشۇل يەردە كىم نەررە شىر ئاچسە جەڭ،

---

① بۇ ئىسىم پارسچە نۇسخىدا «سىپايە» دېيىلگەن.

ئەيارەدۇرۇر ئەيلەگەي تۇلكى جەڭ.

ئۇلارغا پاراكەندچىلىك يۈزلەندى، قالايمىقان ۋە سەرسان بولدى. غالىب لەشكەرلەر ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلىدى. پولات يالغۇز ھالدا تەركەنگە يەتتى. تەركەننىڭ ئېتى ھارغان ئىدى. پولات بارغان ھامان تەركەن ئاتتىن چۈشتى ۋە پولاتنىڭ ئېتىنى بىر ئوق بىلەن يىقىتتى. پولات قەددىنى رۇسلىماستىنلا تەركەن يەنە بىر ئوق ئاتتى. ئوق پولاتنىڭ بېشى ئۇستىدىن ئۆتۈپ كەتتى. ھېچ زەرەر يەتكۈزەلمىدى. پولات چاققانلىق بىلەن يۈزمۇ يۈز تۇتۇشتى ۋە ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ ئىقبالىنىڭ ياردىمى بىلەن تەركەننى كۆتۈرۈپ يەرگە ئۇردى. مىسرا:

قىلدى ئۆز ئاتىغە ئانىڭ باشىنى تەندىن جۇدا،

نەزم:

جۇدا قىلدى باشىنى تەندىن بۇ دەم،
بولۇپ شاد يانماقغە قويدى قەدەم.

ئامان سەرەبدال تەركەننىڭ قېرىندىشى تەرمىشنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ يېتىپ، ئۇنىڭ ئىشىنى تامام قىلدى. نەزم:

باشىنى كېسىپ قىلدى كارىن تەمام،
شەھەنشەھ جەنابىغە قىلدى خىرام.

بۇ ئىككىلىسىنىڭ بېشىنى ساھىبقىراننىڭ ئالىي تەختىنىڭ ئاستىغا ئېلىپ كەلدى. ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ شاھلىق ئوردىسى دەۋران سەردارلىرىنىڭ بېشىنىڭ بارار جايى ئىدى. ھەر باش ئۆز ئايىغى بىلەن ئۇ يەرگە بارمىسا، باشقا قوللار ئۇنى ئېلىپ بېرىپتۇ. نەزم:

ئول ئاستانىغە باشىكىم ئەمەس جەبىن فەرسا،
ھەۋالە قىلغۇسىدۇر ئول باشىغە چەرخ سەڭگى جەفا.

ھەزرىتى ساھىبقىران پۇتكۇل ئەمىرلەرنى موغۇلىستانغا ئەۋەتكەنىدى. شۇلاردىن سابۇرغە ۋە ئادىلشاھ ۋىلايەتنىڭ لەشكەرلەردىن خالىي قالغانلىقىنى كۆرۈپ، يامان پىكىر بىلەن خىتاي باھادىر ۋە ئەلچى بوغانى تۇتتى. ھەزرىتى ساھىبقىران ئەندىگانغا دورغىلىققا قويغان مۇمىدلار كېلىشتى. ئۇلار ئۆز ئېلى جالايىرنى ۋە توپچاقنى يىغىپ سەمەرقەندكە يۈرۈش قىلدى. قەلئەلەرنى مۇھاسىرە قىلىشقا باشلىدى. لېكىن شەھەر خەلقى كۆزنى تەشكۆچى ۋە جىگەرنى كۆيدۇرگۈچى ئوقلارنىڭ زەخمى بىلەن ئۇلارنى شەھەر ئەتراپىغا كەلگىلى قويمىدى. ئەمىر ئاقبۇغە سەمەرقەند شەھىرىگە ھاكىم ئىدى. ئۇ يۈز بەرگەن ۋەقەنى سەلتەنەت دەرگاھىغا مەلۇم قىلدى. ھەزرىتى ساھىبقىران گاددىن ئۆتۈپ خاسغە يەتكەنىدى. بۇ خەۋەرنى

ئاڭلىغان ھامان شۇ يەردىن قايتتى ۋە ئەمىرزادە جاھانگىرنى ئالدىن ماڭغۇزدى. ئۆزى چوڭ قوشۇن بىلەن ئارقىدىن ماڭدى. بۇخاراغا يېتىپ غالىب قوشۇننى تەرتىپكە سېلىپ ئاندىن بۇخارادىن كۆچۈپ، رابادمەلىككە بېرىپ چۈشتى. شاھزادە جاھانگىر كەرمىنە دېگەن جايدا دۈشمەنلەر بىلەن ئۇچراشتى. ئىككى تەرەپ سەپ تۈزۈپ جەڭگە تۇتۇش قىلدى. نەزم:

تولۇپ كۆسەئى نالەدىن گۆشى دەھر،
ساچىپ تۇرفە شەمشىرى كىن زەھرى قەھر.
دېگۈك كۆرسەك ئالماسۇ مەرجان ساچار،
نەمەرجانكى كىندىن ھەمە جان ساچار.

ئەمىر زادە جاھانگىر نۇسرەت ئاتا قىلغۇچى تەڭرىنىڭ ياردىمى بىلەن دۈشمەنلەرگە ھەملە قىلدى. مۇخالىپلارغا قورقۇنچ چۈشۈپ دەشتى قىپچاققا كەتتى ۋە ئۇرۇسخاندىن پانا تىلەپ ئۇنىڭ دەرگاھىدا مۇلازىم بولدى. ھەزرىتى ساھىبقىران بەختىيارلىق بىلەن سەلتەنەت ئەشيالىرىنى ئېلىپ سائادەت بىلەن قايتىپ كەلدى. ئاندىن جالايىر ئۇلۇسىنى پارچىلاپ ئەمىرلەرگە تەقسىم قىلىپ بەردى. ئەمىرزادە ئۆمەر شەيخنى ئەندىگان ھۆكۈمىتىگە مەسئۇل قىلدى.

ئادىلشاھ بىلەن سابۇرغە ئۇرۇسخاننىڭ مۇلازىمىتىگە كىردى، ئاخىر ئۇلارنىڭ پىتنە - پاسات تومۇرلىرى ھەرىكەتكە كېلىپ، ئۇرۇسخان يايلاققا كەتكەن ۋاقتىدا قېچىشقا تەييارلاندى. ئۇلار ھىيلە - مىكىر تىغلىرىنى بىۋاپالىق قىنىدىن چىقىرىپ، خاننىڭ تەرەپدارلىرى بىلەن جەڭ قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈردى. ئاندىن قېچىپ موغۇلىستانغا ئەمىر قەمەرىددىننىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئۇنى پىتنە - پاساتقا تەشۋىق ۋە تەرغىب قىلدى.

«زەپەرنامە» دىن ئېلىنغان نەقىل:

ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ موغۇلىستان تەرەپكە تۆتىنچى قېتىم يۈرۈش قىلغانلىقىنىڭ بايانى

ئادىلشاھ ۋە سابۇرغە قەمەرىددىنگە قوشۇلدى. ئۇلار ۋۇجۇدىدىكى دۈشمەنلىك ۋە ئاداۋەت ئوتلىرىنى ئىغۋا ۋە پىتنە - پاسات شامىلى بىلەن سائەتمۇ سائەت ئۇلغايتىشقا باشلىدى. ئەمىر قەمەرىددىن لەشكەر تارتىپ ئەندىگانغا كەلدى. قازاق ھەزارىلىرى ئەمىرزادە ئۆمەر شەيختىن يۈز ئۆرۈپ، قەمەرىددىنگە قوشۇلدى. ئەمىرزادە ئۆمەر شەيخ قاغقا قامىلىپ قالدى. ئۇ سەمەن ئاتلىق بىر كىشىنى ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ ئالدىغا ئەۋەتىپ: «يېغى تولۇق غەلىبە بىلەن يېتىپ كەلدى. ئەندىگاننى ئاستىن - ئۈستۈن قىلدى» دەپ ئەھۋالنى مەلۇم قىلدى. ھەزرىتى ساھىبقىران بۇ ئەھۋالنى ئىشىتىپ دەرغەزەپ بولۇپ، ئۇ تەرەپكە ئەڭ تېز سۈرئەتتە يۈرۈش قىلدى. ئەمىر قەمەرىددىن بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، ئۇ يەردە تۇرۇشقا تاقىتى قالمىدى. ئۇ توختاۋسىز ھالدا بارلىق خادىملىرى ۋە قوشۇننى ئاتبېشى دېگەن جايدىن ئۆتكۈزۈۋېتىپ، ئۆزى تۆت مىڭ ئاتلىق بىلەن بىر پىنھاندا تۇردى. ھەزرىتى ساھىبقىران ئۇ يەرگە يېتىپ كەلدى. ئەمما ئەمىر قەمەرىددىننىڭ پىستىرما قىلغانلىقىدىن خەۋىرى يوق ئىدى. پۈتۈن ئەمىرلەر ھەممە لەشكەرلەرنى باشلاپ ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قوغلىدى. نامدار سىپاھلاردىن بەش مىڭ ئاتلىق بىلەن ئەمىر مۇئەييەد، خىتاي باھادىر، شەيخ ئەلى باھادىر ۋە ئاقتېمۇر باشلىق

نەچچە سەردارلار قېپقالدى. خىتاي باھادىر بىلەن شەيخ ئەلى باھادىر ۋە ئاقتېمۇر باھادىرلار دۈشمەنلەرنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە ھەر خىل گەپ - سۆزلەرنى قىلاتتى ۋە ھەر قايسىلىرى باھادىرلىق ۋە پالۋانلىقتىن ھېكايە قىلىشاتتى. شۇنداق قىلىپ ئۇلارنىڭ غەزەپ ئوتلىرى يالقۇنجىدى. ئۇلارمۇ دۈشمەنلەر ئارقىسىدىن قوغلاپ كەتتى. باشقىلارمۇ ئۇلارغا قوشۇلۇپ كەتتى. شۇنداق قىلىپ ھەزرىتى ساھىبقىران بىلەن ئىككى يۈزدىن ئارتۇق كىشى قالمىدى. شۇ ئەھۋالدا قەمەرىددىن پۈرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، پىستىرمىدىن چىقىپ ئاداۋەت تىغىنى توختاۋسىز ئوينىتىپ، ئىنتىقام ئېلىپ ھەزرىتى ساھىبقىرانغا ئېتىلدى. دەل شۇ چاغدا ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ جان قۇلىقىغا بەخت دۆلەت ئىلھامى «ئاللاھنىڭ ئىرادىسى بىلەن ئاز جامائەت كۆپ جامائەت ئۈستىدىن غەلىبە قىلىدۇ»[1] دېگەن خەۋەرنى يەتكۈزگەندى. شۇڭا ئۇنىڭ مۇبارەك خاتىرىگە ھېچ ۋەھىمە ۋە ئىزتىراب يۈزلەنمىدى. ئۇ لەشكەرلىرىگە تەسەللى بېرىپ: «غەلىبە ۋە نۇسرەت لەشكەر ۋە سەرەمجانلارنىڭ كۆپلۈكى بىلەن ئەمەس، پۈتۈنلەي يەككە - يېگانە ئاللانىڭ ئىنايىتى بىلەن بولىدۇ. قاتتىق تىرىشچانلىق كۆرسىتىشىمىز كېرەك. ئازراق بوشاڭلىق قىلساق ئىش قولدىن كېتىدۇ» دېدى. نەزم:

بۇ سۆزنى دەبان كىردى مەيدان ئارا،
ئىدى ياۋەرى ئەۋنى لۇتفى خۇدا.
گاھى تىغ ئۇرۇپ، گاھى گۇرزى گىران،
قىلىپ ھەملە ھەر سارى چەكتى ئىنان.
كى ھەر ھەملەدە بولدى خەيلى زەبۇن،
ئاقىزدىكى ھەر زەخمىدە جۇيى خۇن.
بولۇپ يارى ساھىبقىرانغە زەفەر،
يېتىپ قەلبىگە سالدى كۆپ شورۇ شەر.
ئەدۇلارغا ئول خۇسرەۋى ئەرجۇمەند،
ئۇرۇپ گۇرزۇ تىغى سىنانۇ كەمەند.
كى يەنچىپ، كېسىپ، سىندۇرۇپ، باغلاپ ئول،
باشۇ گەردەنۇ ھەم ئاياغ بىرلە قول.

بەختىيار ھەزرىتى ساھىبقىران ئۇ جەڭدە ئۆز جېنىنى تىكىپ ئۇرۇش قىلدى. بۇنداق ئىش پەلەكنىڭ ياردىمىسىز ۋۇجۇدقا كەلمىگەي، غالىب سىپاھلارمۇ مەردانىلىكنى ۋايىغا يەتكۈزدى. ئازغىنا كىشى بىلەن تۆت مىڭ نامدار ئاتلىق دۈشمەنگە شىكەستە بېرىپ پەرىشان ۋە پاراكەندە قىلدى. نەزم:

بۇ نە ۋە ئىش ئۆزىچە قىلالماس كىشى،
زەپەر بەرمەك ئېرمىش خۇدانىڭ ئىشى.

ئەگەر ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ بۇ خىل ئاجايىپ ئەھۋالى ۋە غارايىپ كەيپىياتىغا ھەيرەت تۈپەيلىدىن ئوبدان نەزەر سېلىنسا، مەلۇم بولغۇسىدۇركى ئۇ پەلەكتەك ئىقتىدارلىق

---

[1] «قۇرئان كەرىم»، 2 - سۈرە بەقەرە، 249 - ئايەت.

بۇزرۇكۋارنىڭ زاھىر ۋە باتىنى ئىلاھى نۇرلارنىڭ يارىدىمىدە نۇرلانغان. چۈنكى ئۇ كۆنلەردە ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ تاشقى كۆرۈنۈشى ۋە يۈرۈش - تۇرۇشلىرىمۇ ئاجايىپ سۈرلۈك كۆرۈنەتتى. كېچىلىرى باتىنىغا «ئۇيقۇنى سىلەرنىڭ (بەدىنىڭلار ئۈچۈن) راھەت قىلدۇق»[1] ھۆكمى بىلەن ئۇيقۇ پەردىسى يېپىلدى. ئۇلۇغ روھلارنىڭ شەربىتى ئۇنىڭ باتىنىغا يۈزلەندى. ئۇنىڭ پاك كۆڭۈل ئەينىكى پاكىزلىقتىــــن چۈش كۆرۈش ئارقىــــلىــــق پەيغەمبەرلىكنىڭ قىرىق ئالتىدىن بىر قىسمىدىن خەۋەر بەردى. ئۇ چۈشىدە ھەزرىتى بۇھراندىن قىلىچ (تەڭرى ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي) نىڭ سۈرەتلىرىنى كۆردى ۋە ئەدەپ بىلەن ئۇ ھەزرەتنىڭ ئالدىغا بېرىپ، سەمەرقەنددە ئاغرىپ قالغان مۇبارەك پەرزەنتى جاھانگىر مىرزىنىڭ سالامەتلىكى ھەققىدە مەدەت تىلىدى ۋە ئەرز قىلىپ: «ئوغلۇمغا ئالىي دەرگاھتىن ئورۇن بەرگەيسەن» دېدى. ھەزرىتى ساھىبقىران ئۇيقۇدىن ئويغىنىپ بىلدىكى، ئەمىرزادە جاھانگىردە ساقىيىش ئۈمىدى يوق. بۇ ئىش ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ مۇبارەك خاتىرىگە ناھايىتى ئېغىر كەلدى. ساھىبقىراننىڭ مەخسۇس كاتىپى توقتۇلۇغقا بىر مەكتۇپنى بېرىپ، سەگگىكۆلدىن دەرھال يولغا چىقىشقا بۇيرۇدى ۋە ئەمىرزادە جاھانگىرنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ كېلىشنى تاپىلىدى. توقتۇلۇغ يۈرۈپ كەتتى. ھەزرىتى ساھىبقىران پەرزەنتى ھەققىدە يەنە پەرىشان چۈش كۆردى. كۆڭلى تېخىمۇ پاراكەندە بولۇپ، ئەمىرلەر ۋە مۇلازىملارغا قاراپ: «گۇمانىمچە پەرزەنتىمدىن جۇدا بولدۇم بولغاي، ئەمما سىزلەر ئۇنىڭ ئەھۋالىنى مەندىن يوشۇرۇۋاتىسىلەر» دېدى. ئەمىرلەر تىزلىرىغا ئۇرۇپ، ناھايىتى ساراسىمە بىلەن قەسەم قىلىپ: «بىز بەندىلەرنىڭ شاھزادە ھالىدىن خەۋىرىمىز يوق» دېيىشتى. بۇلار ئۇ جايدىن كۆچۈپ، سەككىزياغاچ دېگەن جايغا كەلگەندە، قەمەرىددىنگە يېتىشتى ۋە قاتتىق جەڭ بولدى. قەمەرىددىن يەنە يېڭىلىپ قاچتى. ئەمىر ئۈچ قارا باھادىر ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ يۈردى، بىر مۇنچە قوغلىغانىدى، ئەمىر قەمەرىددىن سەككىز نۆكىرى بىلەن ئارقىسىغا يېنىپ، ئۈچ قارا باھادىرنى ئارىغا ئېلىپ، ئوق ئېتىپ يىقىتتى. ئۇنىڭ ئۆزىگىمۇ كۆپ زەخمەتلەر يەتتى. ئاقىۋەتتە پىيادە ۋە خەستە جېنىنى قۇتقۇزۇپ چىقتى. دەستىتى پولات باھادىرغىمۇ جەڭدە ئوق تېگىپ يارىلاندى. ئۇ يولغا ئوت كەتكەنىدى. دەستىتى پولات باھادىر ئۆتنى ئۆچۈرۈش ئۈچۈن جىق مۇشەققەتلەر تارتقانلىقتىن، يارىسى ئېغىرلاپ شۇ جاراھەت زەخمىتى بىلەن ئالەمدىن كەتتى.

«زەپەرنامە» دىن ئېلىنغان نەقىل:
ئەمىرزادە جاھانگىرنىڭ ۋاپات بولغانلىقى

ھەزرىتى ساھىبقىران ئاناقۇم دېگەن جايدىن قايتىپ، سەيھۇن دەرياسىدىن ئۆتۈپ پۈتكۈل دۆلەت ئەركانلىرى ۋە ھەيۋەت ھەشەمەت ئەسبابلىرى ئاكابىر ئەشرەپلەر بىلەن بىللە پايتەخت سەمەرقەندكە قايتىپ كەلدى. نەزم:

ھەمە غۇسسەدىن ساچىبان باشغە خاك،
ياقادەك قىلىپ سىنەسىن جۇملە چاك.

---

① «قۇرئان كەرىم»، 78 - سۈرە نەبە، 9 - ئايەت.

پۈتۈن خالايىق ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ ئىستىقبالىغا چىقتى. ئۇلار يالىڭاچ ھالدا بويۇنلىرىغا قارا كىگىز كىيىپ، شەھەرنىڭ تېشىغا چىقتى ۋە بېيىت مەزمۇنى بويىچە ھال ـ ئەھۋال ئېيتىشتى. نەزم:

دەرىغاكى، شەھزادەئى نەۋ جەۋان،
جەۋانلىقتا گۈل يەڭلىغ ئولدى خەزان.
دەرىغاكى، ئول خۇسرەۋى كامكار
كېتىپ، قىلدى بىزگە قارا روزگار.

ئۇلار يىغا ـ زارىدىن قان دەرياسىنى ئۈركەشلەتتى. شاۋقۇن ـ سۈرەن ساداسىنى پەلەك گۈمبىزى خىزمەتكارلىرىنىڭ قۇلىقىغا يەتكۈزدى. ھەزرىتى ساھىبقىران ئۆز كۆڭلىنىڭ ئىلھام يەتكۈزگۈچى سەزگۈلىرىدىن گۇمان قىلغانىدى. ئەمدى جەزم قىلدى. نەزم:

چۇ پەرزەندى ئەھۋالىنى بىلدى شاھ،
جەھان بولدى ئول دەم كۆزىگە سىياھ.
ئىككى يۈزى پۈر ئەشكۇ تەن سۇگۋار،
ئۆزى بىيشەكىيب دەۋلەتى بىيقەرار.

بۇ مەملىكەت ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ ئىقبالى تەسىرىدىن، شادلىق گۈلشىنى ۋە خۇشاللىق ئەنجۇمەنى ئىدى. بۇ جاننى كۆيدۈرگۈچى ۋەقەنىڭ تەسىرىدىن بىر ماتەمخانا بولدى. نەزم:

تۇتۇپ ماتەمىنى تەمامى سىپاھ،
كىيىپ جۇملە جامىئە كەبۇدۇ سىياھ.
ساچىپ جۇملە سەردارلار باشىغە خاك،
ھەمە كۆزى پۇرخۇن ھەمە سىينە چاك.
ھەمە ئەنجۇمەن زارۇ گىريان بولۇپ،
ئەزاب ئوتىدا باغرى بىريان بولۇپ.

ھەزرىتى ساھىبقىران بۇ ۋەقەدىن «پەرزەنتلىرىمىز ـ جىگەرلىرىمىز» ھۆكمى بىلەن، ناھايىتى غەمكىن ۋە پەرىشان بولدى. ئەمما ئۇنىڭ ئالىي پىكرىگە مەلۇم ئىدىكى، ھەر بىر مەۋجۇتلۇقنىڭ مەڭگۈ داۋام قىلىشى مۇمكىن ئەمەستۇر. شۇڭا: «سەۋر قىلغۇچىلارغا بىرەر مۇسىبەت كەلگەن چاغدا، ئۇلار: ‹بىز ئەلۋەتتە ئاللاھنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىمىز (يەنى ئاللاھنىڭ بەندىلىرىمىز)، چوقۇم ئاللاھنىڭ دەرگاھىغا قايتىمىز›، دەيدۇ»① دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىنى ئۇ جاراھەتكە مەلھەم قىلدى. مەرھۇم بەختىيار شاھزادىنىڭ روھى ئۈچۈن ھېسابسىز نەزىر ـ چىراغ خەير ـ ئېھسانلارنى قىلدى. موھتاجلارغا سەدىقە، مىسكىن پۇقرالارغا ئاش ـ تائام بەردى. شاھزادىنىڭ جەسىتىنى كىشكە ئېلىپ بېرىپ دەپنە قىلدى. ئۇنىڭ قەبرە ئۈستىگە گۈزەل ۋە ئالىي ئىمارەتلەرنى بىنا قىلدى. نەزم:

---

① «قۇرئان كەرىم»، 2 ـ سۈرە بەقەرە، 156 ـ ئايەت.

بەنا قىلدىلەر مەرقەدى دىلپەزىر،
ئىماراتى شاھانەۋۇ بىينەزىر.

ئەمىرزادە جاھانگىرنىڭ يېشى يىگىرمىگە يەتكەنىدى. ئۇنىڭدىن ئىككى ئوغۇل قالدى. بىرى ئەمىرزادە مۇھەممەد سۇلتان بولۇپ، ئۇ خانزادىدىن تۇغۇلغان ئىدى. [يەنە بىرى ئەمىرزادە پىرمۇھەممەد بولۇپ، ئىلياس يەسۇرىنىڭ قىزى بەختىمەلىك ئاغادىن تۇغۇلغان بۇ ئوغۇل ①] مەرھۇم شاھزادە ۋاپات بولۇپ قىرىق كۈندىن كېيىن دۇنياغا كەلدى. ئۇنىڭ ۋەقەسى تارىخقا 777 - يىل لەھەڭ يىلىدا يۈز بەردى. ئەمىرزادە باسقىنىڭ خاتىرى بۇ ھادىسە تۈپەيلىدىن، بۇ مەككار ۋە تۇراقسىز زاماندىن رەنجىدى ۋە نەپرەتلەندى. شۇڭا ھەزرىتى ساھىبقىراندىن ئىجازەت ئېلىپ، ھىجاز (مەككە) غا كەتتى.

«زەپەرنامە» دىن ئېلىنغان نەقىل:
ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ قەمەرىددىن ئۈستىگە لەشكەر ئەۋەتكەنلىكى

ھەزرىتى ساھىبقىران پەرزەنتىدىن ئايرىلىپ، جۇدالىق ئازابى تۈپەيلىدىن سەلتەنەت تەدبىرلىرى ۋە مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش ئىشلىرىدىن ئۆزىنىڭ ئىلتىپات سايىسىنى كۆتۈردى. نەزم:

ئاڭا ئەرزىمەس بۇ سارايى سىپەنج،
كى چەككەي كىشى مالۇ جاھىغە رەنج.
ئېرۇر ھاسىلىڭ تۇدە خاكى نىژەند،
نېگە ئەيلەگۈڭ دىلنى دۇنياغە بەند.

دۆلەت كاتتىلىرى ئەمىر ۋە نويانلار سەلتەنەت تەختى ئاستىغا يىغىلدى. ئۇلار ئەدەب زېمىننى ئىخلاس لەۋلىرى بىلەن سۆيۈپ، مۇلازىملىق تىلى بىلەن مۇنداق دېدى: «ئەي شاھىم، جاھاننى ياراتقۇچى تەڭرى ئۆز ھېكمىتى بىلەن ئالەم ئىنتىزامىنى بەختىيار سۇلتانلار ۋۇجۇدىغا باغلاپتۇ. دۇنيانى يارىتىشتىن مەقسەت، ئادەمنى ياراتماقدۇر. ئادەمنىڭ تىنچ ئامانلىقىغا ئالىي مەرتىۋىلىك خاقانلارنىڭ ئەدىل - ئادالىتى ۋە سىياسىتىنى ۋاستە ۋە سەۋەب قىپتۇ. نەزم:

ئەگەر بولماسا تىغى شەھ بىينىيام،
جەھاندا يوق ئولغاي ھەلالۇ ھەرام.
ئەگەر بولسە شەھ خەنجەرى تىيرى رەڭ،
تۇتار جەرمىدىن كۆزگۈسى يۈزى زەڭ.
ئېرۇر پادشاھ سايەئى زۇلجەلال،
جەھان تاپقاي ئول سايە ئىچرە جەمال.
جەھانغە فۇرۇغ ئەر سالۇر ئەدلى شاھ،
نە ھاجەت ئاڭا نۇرى خورشىدۇ ماھ.
پەلەك تا ئېرۇر سەجدىگاھى مەلەك،

---

① بۇ جاي پارسچە نۇسخىغا ئاساسەن تولۇقلاندى.

ئېرۇر نىيكۇ بەد ئىقتىزايى فەلەك.
جەھان ئەقدى بولسۇن نىسارىڭ سېنىڭ،
ئەرۇسى جەھان ھەم كەنارىڭ سېنىڭ.

ئەگەر سىزنىڭ مۇبارەك خاتىرىڭىز ۋە ۋۇجۇدىڭىز پەرۋەردىگارنىڭ رىزاسى ئۈچۈن بولسا، ئۇنىڭغا رەئىيەتپەرۋەرلىك ۋە ئادالەتتە ۋاستە ھاجەت ئەمەس. ئەۋۋەلدىن ئاخىرغىچە ئەڭ كامىل، ئەڭ ئالىم، پەيغەمبەرلەرنىڭ خوجىسى ھەزرىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئەدلۇ ئادالەتكە سەرپ بولغان بىر سائەتلىك ئۆمۈرنىڭ ساۋابىنى ئاتمىش يىللىق تائەت - ئىبادەتكە تەڭلەشتۇرگەنىدى. نەزم:

يېتەر تا قۇدرەتىڭ ئەدل ئەيلەگىل، ئەي شاھى دەريا دىل،
كى دىل مۇلكىدە پەيغەمبەرلىك ئىشكىنى قاقار ئادىل».

ئەمىرلەر ئەرزلىرىنى بۇ يەرگە يەتكۈزدى. ئەمىرلەرنىڭ بۇ ئەرزلىرى ھەقىقەتەن ساداقەت ۋە ئىخلاس تۈپەيلىدىن ئىدى. ھەزرىتى ساھىبقىران مەقبۇللۇق قۇلىقى بىلەن ئاڭلىدى. ۋە ھىممەت يۈزىنى مەملىكەت مەسلىھەتىگە قويىدى ۋە لەشكەر تەييارلاش ھەم تەرتىپكە سېلىشقا پەرمان قىلدى. شۇ ئەسنادا «ئادىلشاھ جالايىر بىر مۇنچە كىشى بىلەن قۇرچۇق تاغلىرىدا باشباشتاق ھالدا يۈرەرمىش» دېگەن خەۋەر كەلدى. ھەزرىتى ساھىبقىران بوران خوجا كۆكۆلداش ۋە ئەلچى بۇغانى ئون بەش كىشى بىلەن ئادىلشاھنى ئىزدىگىلى ئەۋەتتى. ئۇلار سەمەرقەنددىن كېچىدە يۈرۈپ كەتتى. ئۇلار ئوترارغا يەتتى. ئۇ يەردىن بىر جامائەت كىشىنى ھەمراھ ئېلىپ تاغلارنىڭ ئىچىگە كىرىپ ئادىلشاھنى ئىزدەشكە باشلىدى. ئۇنى ئاقسەمۇما دېگەن جايدىن تېپىپ ياساققا يەتكۈزدى. قاراچۇق تېغىنىڭ ئارىسىدا ئاقسەمۇما مىلىنى تەييار قىلغانىدى. سابۇرغە ئۇنىڭ ئۈستىگە چىقىپ قەدىمىنى ياخشى ئىشتىن تاشقىرىغا ئېلىپ، دەشتى قىپچاق تەرەپكە قاراپ، يېغى بولۇپ قېچىپ كەتتى. ئىككى يىلدىن كېيىن ئەقلى يول باشلاپ مۇۋەپپەقىيەت بىلەن يەنە ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ دەرگاھىغا كەلدى. ھەزرىتى ساھىبقىرانمۇ شاھانە رەھىم - شەپقەت بىلەن ئۇنىڭ گۇناھلىرىنى كەچۈرۈپ، ئۆز قولى بىلەن ھۆكۈمىتىنى ئىنئام قىلدى. ئەمىرزادە ئۆمەر شەيخنى ئاقبۇغا ۋە خىتاي باھادىر بىلەن يەنە بىر نەچچە ئەمىرلەرنى قوشۇپ: «قەمەرىددىننى ئىزدەپ تېپىشقا، ئىمكان بار ئۇنى يوقىتىشقا تىرىشچانلىق كۆرسەتكەيسىز» دەپ بۇيرۇدى. ئۇلار پەرمان بويىچە، تېز يۈرۈپ قاراتۇنىڭ ئايىغىدا قەمەرىددىننىڭ ئېلىگە يەتتى. جەڭدە دۆلەت غەزىپىنىڭ كۈچى بىلەن زۇمرەتتەك تىغلىرىنى ياقۇت رەڭگىگە كىرگۈزدى. دۈشمەنلەرنىڭ رەڭگى ۋەھىمە ۋە قورقۇنچ تۈپەيلىدىن كەھرىۋادەك سارغايدى. ئۇلار سوغۇق شامالدا ئۇچقان ساماندەك پاراكەندە ۋە پەرىشان بولدى. قەمەرىددىن قېچىپ كەتتى. غالىب لەشكەرلەر ئۇنىڭ ئېلى ۋە ئۇلۇسىنى بۇلاپ - تالاپ نۇرغۇن ئولجا ۋە ھېسابسىز ئەشيالارنى ئېلىپ ماڭدى. نەزم:

سىپاھى شاھى رەئىيەت نەۋازۇ دۈشمەن سوز،
قايانكى بارسە غەنىمەت بىلە كېلۇر فىرۇز.

(داۋامى كېيىنكى ساندا)

كىتابى ئابدۇللاھ ①

ئابدۇللاھ ئىبنى خەتىب مۇھەممەد سادىق ئاخۇند فوسكامى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلىمىت ئەھەت، ئىلھام ئابدۇللا

......② بىرلە مەخفىي ۋە ئىنتىھايى زەمانىغىچە بولۇر ۋاقىئەلارگە ئالىم ئىدى. ۋەقتىكى نۇرى مۇھەممەدنى ئۆز نۇرىدىن ياراتىپ ۋە ئول زاتى بابەرەكاتىنىڭ نۇرىدىن ئۆزگە ئەنبىيا ۋە مەلائىك ئەلەيھىم ئەسسەلامنىڭ نۇرىنى ۋە ئاندىن بىھىشت، دەۋزەخ، يەر ۋە ئاسمان، ئاي، كۈن، يۇلدۇز، ئەرش كۇرسى، لەۋھ - قەلەمنى ياراتىپ، ئاندىن تۆرت قىسىم ئادەم ۋە شەيتان ۋە ئەھلى جىنلارنى ياراتىپ، ھەر بىر قىسمىسى دۇنيادىن مۇنقەتىئ بولغاندىن كېيىن، يەنە بىر قىسمىسى ئافەرىدە بولۇپ، بۇلارنىڭ ۋەقتلەرى تۆرت قەرنىن بولۇر؛ ئەۋۋەلقى قەرنىن يىگىرمە تۆرت مىڭ لەك يىگىرمە تۆرت مىڭ يىل؛ ئىككىنچى قەرنىن ئون ئالتە مىڭ لەك يىگىرمە يىل؛ ئۈچۈنچى قەرنىن ئون ئىككى لەك يىگىرمە مىڭ يىل؛ تۆتىنچى قەرنىن سەككىز لەك يىگىرمە تۆت مىڭ يىلدۇر. ئادەم ئەلەيھىسسالامدىن ئىلگىرى ھەم ئادەم ۋە پادىشاھ سۇلەيمان ئۆتكەن دېگەننىڭ ۋەجھى شۇبۇدۇر ۋە بۇ سۇلەيمانلار «قىسەسۇل ئەنبىيا» دېگەن كىتابدا سۇلەيمان ئەلەيھىسسالامنىڭ قىسسەسىدە مەنزۇرە ئاتلىق جۇملىنىڭ بەياندا كېلۇر ۋە يەنە سۇداكى ئادەم ئارىقى ھەم قەدىمكى ئادەمى ئابىي بولغاي.

ۋەقتىكى، بۇ تۆرت نەۋ ئادەمدىن كېيىن خۇداۋەندى تەئالا ئادەم ئەلەيھىسسالامنى ياراتىپ، بۇ زەمانلارغىچە ئون مىڭ يىل بولغانى مەئلۇم ئېمەس ۋە ھەزرەتى ئادەم ئەلەيھىنىڭ نەسلى نەچچە فىرقە ۋە ھەر فىرقەسى نەچچە قىسىم ۋە ھەر قىسمىسى نەچچە مىزاجلىق بولۇر. بۇلار ھەممە سۈنئىي ئىلاھىدۇر ۋە بۇ سۈنئىي ئىلاھى ھەم نەچچە قىسىم ئىكەن ۋە بۇلارنىڭ بەيانىنى نەزم سىلكىگە ئالىپ فەقىرۇل - ھەقىر، ئەئنى ئابدۇللاھ ئىبنى خەتىب مۇھەممەد سادىق ئاخۇند فوسكامى بەيان تەقرىرىگە كەلتۈرۈپ، بۇ كىتابغە ئابدۇللاھ نام قويۇپ، ئون توققۇز باب بىرلە تەرتىپ بەرمەك بىرلە خاھىش قىلىندى.

ئەۋۋەلقى باب يەتتە بەيت، ئەۋۋەلقى بەيت ھەمد - نەئتىنىڭ بەياندا؛ ئىككىنچى بەيت ئاتا - ئانا ۋە قاياشلارنىڭ بەياندا؛ ئۈچۈنچىسى پەيغەمبەرلەرنىڭ بەياندا؛ تۆرتۈنچىسى ئەھلى شەرئ - مەنسەپدارلارنىڭ بەياندا؛ بەشىنچىسى ئۆلەمائلارنىڭ بەياندا؛ ئالتىنچىسى ئىشان - خەلىفە ۋە مۇنىغە نەسەبى بارلارنىڭ بەياندا؛ يەتتىنچىسى مەدداھ، قىسسەخان، دۇئاخان، فەرىخان، چۇمكەشچى، رەممالارنىڭ بەيانى.

ئىككى بەيت ئەۋۋەلقىسى ئەھلى ھۆكۈمەت - مەنسەپدارلارنىڭ بەياندا؛ كېيىنكىسى قەلەندەر، فەقىر - مىسكىن، ئوغرى - كىينەبۇر، بۇلانچىلارنىڭ بەياندا؛

---

① بۇ كىتاب پوسكام ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسىدىكى ئىلھام ئابدۇللا ساقلىغان قول يازمىدىن نەشرگە تەييارلاندى.

② بېشىدىن بىرىم بەت ئىتراپىدا يوقالغان.

كاسىبلارنىڭ بەياندا، بۇ باب ئون ئىككى بەيت: ئەۋۋەلقى ئۈچ بەيت يىمەك - ئىچمەك ئۈچۈن قىلادۇرغان كاسىبلارنىڭ بەياندا. بۇ ئۈچىدىن ئەۋۋەلقى بەيت ئاش - نان، گوشتچى كاسىبلارنىڭ بەياندا؛ ئىككىنچى بەيت مارتاڭ ۋە شىينە - شەربەتچىلەرنىڭ بەياندا؛ ئۈچۈنچى بەيت گوشتغە پەنتى بار ھۈنەرنىڭ بەياندا. يەنە توققۇز بەيت ھەر قىسىم ھۈنەرمەندلەرنىڭ بەياندا ۋە مۈنىڭدىن ئەۋۋەلقى بەيت كىيەدۇرغان نەرسەلەرنى قىلۇر كاسىبلارنىڭ بەياندا؛ ئىككىنچىسى كۆرۈك باسىپ قىلادۇرغان كاسىبلارنىڭ بەياندا؛ ئۈچۈنچىسى ياغاچ بىرلە قىلۇر كاسىبلارنىڭ بەياندا؛ تۆرتۈنچىسى يىپ بىرلە قىلۇر كاسىبلارنىڭ بەياندا؛ بەشىنچىسى فاختەچى ۋە كاغەزچىلەرنىڭ بەياندا؛ ئالتىنچىسى تىبىب، ئەتتار، سەرتەراش، سابۇنچىلارنىڭ بەياندا؛ يەتتىنچىسى لاي بىرلە قىلۇر كاسىبلارنىڭ بەياندا؛ سەككىزىنچىسى ئاتغە تەئەللۇقنى قىلۇر كاسىبلارنىڭ بەياندا؛ توققۇزۇنچىسى سىتىقچى، دەللال، بىدىك، فەيكى - چىلىمچىلارنىڭ بەياندا.

تۆرتۈنچى باب غەيرى ئىنسان - مەخلۇقلارنىڭ بەياندا ۋە بۇ باب ئىككى بەيت. ئەۋۋەلقىسى مەلائىكلەرنىڭ بەياندا؛ ئىككىنچىسى فەرىلەر تەئەللۇقىنىڭ بەياندا.

بەشىنچى باب ئاسمان، ئاي، كۈن، يۇلدۇز، بۇلۇتلارنىڭ بەياندا. ئالتىنچى باب يەتتە زىمىننىڭ بەياندا. يەتتىنچى باب ئەناسىرى ئەربەئەنىڭ بەياندا. سەككىزىنچى باب سۇ مەۋزىئلەرىنىڭ بەياندا. توققۇزۇنچى ......①

يار تۆرتۈنچى ئەلىيۇل - مۇرتەزا ھەيدەر ئىكەن،
ھەر غەزاتدا ھەممە كافىرلارغە ئول ئەژدەر ئىكەن،
مۇستەفا خىزمەتكە ئەمر ئەتسە قەبۇل ئەيلەر ئىكەن،
ئافەرىندە شاھى مىسرۇ شامۇ رۇم قەيسەر ئىكەن،
ئەمدى بەس كۆڭلۈم بۇ يەردە توختاغىل دەرمىز ساڭا.

ھەمدى نەئتۇل - قابدىن سۆزگرە تەكەللۇمغە باراي،
ئول تەكەللۇم بۇكى ھەق قىلغان تەرەھھۇمغە قاراي،
قاراسام دۇنيا بىلەن جەننەت تەنەئئۇمغە ساراي،
بۇ سەراي ھەم ئۇ سەراي لەبنى تەبەسسۇمغە ياراي،
لەب يارىپ كۆلگەچ كۆرۈپمەن سۇنئى ھەق ئىبرەتنەما.

سۇنئى ھەق كۆبدۇر ئۇلاردىن بىرى بۇ ئالەم ھەمە،
سۇنئىدىن ھەقنى تونۇماسنى بۇ راست ئادەم دىمە،
بارچە ئادەم ھەق رەسۇلنى سورسە ئول خاتەم نىمە،
ئايتقۇمىز ھەق دوستى بىزدەكنى ئاڭا خادەملەمە،
خادەمىنىڭ خادەمى بەلكى تۆبەنراقدىن سانا.

سۇنئى ھەقنى مەن بۇ يەردە ئەندەكى ئەيلەي بەيان،
فەرقى مەخلۇقات خەلايىقلارغە بولسۇنكىم ئەيان،
ئالەم ئىچرە ئادەم ئىرمىش بىلگۈچىلەر ھەر قەيان،
ھەر قەياندىن زىكر قىلسام ئىشىتىپ ئالغانمۇ ھەيان،

---

① بۇ ئارىلىقتىن ئىككى بەت ئەتراپىدا يوقالغان.

چۇنكى خەلق بارچە ھەيانكەشدۇر بىلىپ ئايتتىم مانا.

مۇنى ئايتسام ئادەم ئوغلى ھەم نەچە قىسمى بولۇر،
بارچە ھەربىر قىسمىسىنىڭ ئۆزگەچە ئىسمى بولۇر،
ئۆزگەچە قىسمىنى بىزلەر بىلگۈچى جىسمى بولۇر،
جىسمىدا رەڭگى ۋەيا سالىھ ئەمەل فىسقى بولۇر،
ھەممە ئادەم كاللاسىدا بار ئىبرۇر يەتتە كاما.

سۇنئى ھەقنى ئەندىكى ئىزھار قىلدىم ئەمدى بەس،
گەر تەمام ئايتسام مۇنى كۆڭلۈم مىنىڭ ھىچ بەس دىمەس،
بەس دىمەسكە چارە تاپماي، بەسكەمەن قىلدىم ھەۋەس،
بۇ ھەۋەسدىنمۇ يىغىلماي كۆپ دىسەم مەن بۇلھەۋەس،
بۇلھەۋەسلىك موللا ئابدۇللاھغە كەم ئىبرمەس راسا.

ئاتا - ئانا، قاياش ۋە خاتۇنلارنىڭ بەيانى

[ئاچقۇچ سۆزلەر]: ئاتا، ئانا، ئاكا، ئۇكا، ئايچا (ئاچا)، سىڭىل، تاغا، خىيش (قېرىنداش، يېقىن كىشى)، ئەر، خوتۇن، قەرىن ئاتا (قېيىناتا)، قەرىن ئانا (قېينانا)، كېلىن، كويەۋ ئوغول (كۈيئوغول).

ئىنايەت بىرلە ھەق بائىس قىلىپ بىزگە ئاتا پەيدا،
ئاتاغە ۋاسىت ئەيلەپ ھەق تەۋەللۇدغە ئانا پەيدا،
بۇلارغە كىم ئىتائەت قىلماسە تورلۇك خەتا پەيدا،
خەتا قىلغان كىشى ئاخىر قىلۇر ئۆزگە خەفا پەيدا،
خەفا پەيدا دىمەس بولسە ئاڭا بىركۈن جەفا پەيدا.

ئاتا بىرلە ئانادىن سۈڭرە بىر تۇغقان قارىنداشدۇر،
قارىنداشقە كىشى يەتمەس ئەگەرچە يا قارى - ياشدۇر،
قارى بولسۇنۇ ياش بولسۇن نەچۆلەنگە بىرى باشدۇر،
بىرى باشدۇر قارىنداشدىن ئانىڭ ئاغزى - گېلى ئاشدۇر،
گېلىكىم ئاشقە توقنى كۆرسە، دەر بولمىش ئاكا پەيدا.

ئاكاسى يوق كىشىگە بىر ئاينى ئەلبەتتە ھەم لازىم،
ئاينىسغە ئاغا گوياكى ئەئلەم، مۇفتى ھەم قازىم،
مۇنى راست دىمەسە ھەركىم ئاڭا زايىئ بۇ ئەلفازىم،
بۇ سۆزلەرنى قەبۇل تۇتقان مىنىڭ ئەلبەتتە دەمسازىم،
دەمىنى ساز تۇتقانغە ئۇكاسىدىن ۋەفا پەيدا.

يەنە ئىككى قارىنداش - ئايچا بىرلە سىڭلىسى ھەمشىر،
غەنىيمەتدۇر بۇ مەزلۇملار ئەگەرچە بولسەلەر كەمپىر،
ئانى كۆرسە دىگەي جانىم قارىنداش ئۆيگە ھەمدەم كىر،

سوراب ئەھۋالىنى ئايتقاي كۆرۈپمەن سەندە بىر غەم - كىر،
سېنى كۆرگەچكە كۆڭلۈمگە ئەجەپ بىر خۇش ياقا پەيدا.

ئاتا بىرلە ئانا بىر تۇغقانى بولسە بۇ ياخشى خىيش،
زىمىستاندا كىشىنىڭ كۆلسە خىيشى قىش كېتەر كىرمىش،
بەھار كۈنلەر يېتىپ بىر - بىرنى چىرلاپ ئايتاشۇر فىش - فىش،
كېلىنىڭ دەرمىش كېلۇرلار خىيشۇ ھەم دەرۋىيش بۇ ئىش ئىشتىش،
بۇ كەلمىش ياخشى ئىش ئىرمىش بۇكۇن بىزگە تاغا پەيدا.

يەنە قالغان ئىكى - ئۈچ تۇغقانىنى ئۆز جەمائىم دەپ،
جەمائىم بىرلە چاي ئىچسەم ئەجەب شىرىن تەماغىم دەپ،
كىشى مەندىن سوئال سورسە ئاڭا بۇدۇر جەۋابىم دەپ،
جەۋابىم بۇ جەمائىمنىڭ جەمالى كۆپ سەۋابىم دەپ،
جەمائە خىيشلارىنى يوقلاسە خەيرۇل - جەزا پەيدا.

يەنە ھەم ئەرۇ خاتۇن بەندەگە ھەقدىن ئەجەب نىئمەت،
بۇ نىئمەت قەدرىنى بىلمەس كىشىگە قانچە دەپ لەئنەت،
ئاخىر كۈنلەردە ئۆلمەسدىن بۇرۇن باسقاي ئانى مىھنەت،
كىشى نىئمەتكە شۇكىر ئەتسە تاپار رەھمەت قاچار زەخمەت،
مۇۋافىق ئەر - خاتۇن بولغانغە لۇتفى ھەق ئەتا پەيدا.

يەنە تۆرتنى قەرىن ئاتا، قەرىن ئانا دېمەك رەسمى،
بۇ رەسمىنى دېمەي ئۆزگە ئاتىنى بىز دېسەك ئەسكى،
ئاڭا ئەسكى كېلىن ياكى كۈيەۋ ئوغلان بولۇر خەسمى،
چەراكى ئول قەرىن بولماقغە فەرزەندى ئېرۇر دەسمى،
ئۆلارسىز بولماغاي ئېردى ئاكا بىرلە ئۆكا پەيدا.

بۇ ئىككىدىن جەھان خەلقى ئەجايىب بارچە كۆڭلى خۇش،
كۆڭۈل خۇشلارى خۇشلاشماق بىلە خۇشلۇقدا خۇب بىھۇش،
بۇ بىھۇشلارنى ئەھلى ھۇش خۇشامەت بىرلە قىلدى قۇش،
قوشالماسقە قوشاق قوشماق بىلە قوشلاشدا گەردى جۇش،
كۆڭۈل جۇشقە كىرىپ سەھرادا قىشلاق ياچىقا پەيدا.

يەنە ھەم ئەرۇ خاتۇنلار بىلەن تۇغقانلارى قالدى،
مۇنى ئايتماسقە ئالەمنى جۇۋان - چوكانلارى ئالدى،
زەمانە ئەرلەرىنى شول ئىكى ئالغانلارى سالدى،
ئانى سالدىيۇ سالماقدا سۆزى يالغانلارى بالدى،
بولۇپ بۇ ئىش خۇسۇس ئۇشبۇ زەمانلاردا يىغا پەيدا.

تەمام ئەيلەپ ئۇرۇغ - تۇغقان بەياندىن بۇ دەم توختاي،
بۇ سۆزنى توختاماي ئايتماق خۇب ئېرمەسدۇركى ھەم يوقلاي،
مۇبادا يوقلاماي بەئزى ئىشتكەنلەر قالۇر ئۇقماي،

كىشى ئۇقماس رىۋايەتلەرنى مەن نەزم ئەتكەلى يۇقماي،
يۇقۇنماق موللا ئابدۇللاھدىن ئىرمەس ھىچ سەخا پەيدا.

پەيغەمبەرلەنىڭ بەيانىدا

ئەدەدسىز ھەمد ھەقغە بۇزەمان، بەلكى زەمانلاردا،
بىرىپ جان جۇملە بىجانغە قىلىپ زىيجان جەھانلاردا.
چىقاردى جىبرەئىل جەببارى ئالەمدىن جەكا يەتكەچ،
جەھانغە جايى جەننەتدىن قىلىپ بىر جىسمۇ جانلاردا.
جان ھەم بىچۇن چەرا گەردى بۇ جىسمى ھەم بولۇپ جانلىغ،
جان ئاندا جابەجا بولغاچكى جانان دەپ زەبانلاردا.
جەمىئ جايداكى ئەۋلادىغە جانانىنى چوڭ ئەيلەپ،
دىدى ھەق سىنى پەيغەمبەر قىلىب مەن ھەر قاچانلاردا.
ئىشتىسەك ئەنبىيالار بارچەسى ئادەم سەفىدىندۇر،
خۇدادىن بولمادى غافىل ئۇلار ھىچ بىر مەكانلاردا.
ئۇلارگە يارلىغ قىلدى مىنى بەندەمگە بىلدۇرگىل،
بۇ ھەق فەرمانى بىرلە يۇردى ئولتۇرماي ئەمانلاردا.
خەلايىقلارغە ئايتتى: بىر بىلىڭلار ھەق تەئالانى،
مىنى پەيغەمبەرى بەرھەق ساناب زاھىر نىھانلاردا.
ۋە بەئزى ئەھلى تەۋفىقلەر دىدى: ھەق بىرلە سىز بەرھەق،
دىدى ئەكسەرلەرى: بۇتدۇر خۇدايىم ھەر قەيانلاردا.
دىدىلەر ئەنبىيالار: بۇتفەرەستلىك قىلماقىڭدىن يان،
خۇدا قۇرئان ئىبەردىكىم بىھىشت - دەۋزەخ بەيانلاردا.
نەچە جاھىل قەبۇل تۇتماي جەھەننەمگە قاچىپ كەتتى،
بىتاقەت بولدى ئىمان تۇرغالى كۆڭلى يامانلاردا.
ئاخىردا مۇستەفانىڭ شۇئلەسى تۇشتى بۇ ئالەمگە،
بىئىمانلىقغە تاقەت قالمادى مەردان - زەنانلاردا.
ئۆچۈپ ئۇشبۇ چەراغ ئاخىر ۋە لىكىن ئۆچمەدى نۇرى،
بۇ كۇنلەرگە يىتىپ ئىخلاسىمۇ كۆپ يىلان - چەيانلاردا.
رەسۇلىللاھغە خۇب ئىخلاس قىلۇرمەن دەرسەن ئابدۇللاھ،
ئاڭا شەرت پاكۇ فوكانۇ بولماق پاكىزە چافانلاردا.

ئەھلى شەرئ - مەنسەپدارلارنىڭ بەيانى

[ئاچقۇچ سۆزلەر]: ئەئلەم (شەرىئەت قانۇنلىرى بويىچە كاتتا ئالىم)، مۇفتى (پەتىۋا پىچقۇچى، شەرىئەت ھۆكۈملىرىنى بايان قىلغۇچى)، قازى (ئىجراچى، ھۆكۈم قىلغۇچى، ئىسلام قانۇنلىرى بويىچە ھۆكۈم ۋە ئىجرا ئىشلىرىغا بەلگىلەنگەن مەنسەپدار)، رەئىس، مۇدەررىس، مۇتەۋەللى (مەدرىسە، مەسچىت ۋەخپىلىرىنى، يەنى يەر - مۈلۈكلىرىنى ئىدارە قىلغۇچى، كىرىم - چىقىملىرىنى باشقۇرغۇچى)، مۇئەززىن (ئەزان ئېيتقۇچى، نامازغا چاقىرغۇچى)، ئىمام، خەتىب (جۇمە ۋە ھېيت نامازلىرىدا پەند - نەسىھەت ئېيتىش؛ نىكاھ پەيتىدە ئىمام تەرىپىدىن ئوقۇلىدىغان دۇئالار؛ خۇتبە ئوقۇغۇچى)، شەيخ، مۇھتەسىب

(شەرىئەتكە خىلاپ ئىشلارنى تەكشۈرگۈچى؛ تاش - تارازا ۋە سودا - سېتىق ئىشلىرىنىڭ نەرخىنى نازارەت قىلغۇچى)، ساھىب تەكبىر (تەكبىرچى).

ھەمدى بىھەددۇر خۇداغە قىلدى ئول ئالەم بەنا،
ياراتىپ ئالەمدە ئادەمنى تىلى زىكرى سەنا.
ئايىتتى ھەق: قىلغۇم خەلىفە يەردە ئادەمنى ئۆزۈم،
قىلدىكىم شول ۋەئدەسىنى بولدى ھەق پۇشتى فەنا.
باشىغە كىيدۈردى ھەم ئاندا نۇبۇۋۋەت تاجىنى،
ئولكى ئادەمدىن قالىپ خاتەمگە ھەم كەلدى يەنا.
ھەق ئانى ھەر ئىككى ئالەم ئىلمىگە ئەئلەم قىلىپ،
ئالدىدا نەچەند شەھەنشاھلار تاپىپ ئېردى نەۋا.
تا بۇ دەملەرگە يېتىپ ۋارسلارى ئەئلەم ئېرۇر،
چۇنكى ئالىملار رەسۇلنىڭ ۋارسى دىمەك رەۋا.
خادەمى شەرئى نەبىيدۇر ئەئلەم ئاخۇند بارچەسى،
قولىدا ھەق مۇستەفا بەرگەن شەرىئەتدىن ئەسا.
خادەمى شەرئى نەبىينىڭ بىرىسى مۇفتى ئىكەن،
ئەمر بىرلە نەھيىدىن فەتۋاي بېرۇر بۇ خەلق ئارا.
بىرنى قازى شەرئ دەيدۇركىم قەسەمگە مۇنتەزىر،
كىمكى مۇنكىردۇر قەسەمدە ھەققىنى قىلغاي ئەدا.
بىرىنى دەيدۇر رەئىس تەئزىر ئۇرارغە كۆپ ھەرىس،
كىم تەرازا كەم قىلۇر باغلاپ ئانى قىلغاي سەزا.
بىرىنى دەيدۇر مۇدەررىس ئىلم تەئلىم بەرسەلەر،
ئىلمىدىن تافقاي خەلايىق بارچە دەردىغە دەۋا.
مۇتەۋۋەلى دەپ بىرى باردۇر مۇدەررىس دورغەسى،
ۋەقفىلەردىن ھاسىل ئالسام دەپ يۈرۈپ بولغاي گەدا.
يەنە مەسچىد ئاخۇندىن بار مۇئەززىن دەپ كىشى،
ھەر نەماز ۋەقتى يېتىپ ئەزان ئوقۇپ قىلغاي نىدا.
ھەممە كەلگەندە مۇئەززىن ئاخۇنۇم تەكبىر ئوقۇپ،
مۇقتەدا بولماق ئۈچۈن تۇرغاي ئىمامى ئالدىدا.
يەنە ھەم جۇمئە نەمازنىڭ ئىمامىدۇر خەتىب،
چىقسە مۇنبەرگە قولىغە ئالغۇسى بىر تال خادا.
خۇتبەسىدە ھەمدۇ نەئتىل - قاب بىرلە ۋەئز ئوقۇپ.
زىكر بولغاي مۇستەفا ھەم چەھاريارى باسەفا.
تۇشۇپ ئاندىن كۆپ جەمائەتلەر بىلەن جۇمئە ئوقۇپ،
ئولتۇرۇپ مىھراب ئىچىندە ئۆزى بىر دەرۋىشنەما.
يەنە ھەم بەئزى مەزارنىڭ مۇتەسەددىي ئىگەسى،
نەزرە بۇ شەيخ ئاخۇنۇمغە خۇشمۇ بەر ئۇبدانغىنا.
مۇھتەسىب ئاخۇندلارىم قالدى فەرامۇش جەھتىدىن،
كۆرسەلەر كۆڭلىگە كەلتۇرمەس كىيىن ئايىتتىم مانا.
يەنە ساھىب تەكبىر ئاخۇند قالماسۇن بۇ جۇملەدىن،
ئەجەب ئېرمەس ماڭا ھەم قىلسە دۇئا شامۇ سەبا.
بولمادىڭ بىچارە ئابدۇللاھ بۇلارنىڭ لايىقى،

نە ئۈچۈن سەن ياش تۇرۇپ كۆڭلۈك سىنىپ، ئايكى كىنفا.

تەۋسفى ئۆلەمالارنى بەيانى

سەنا خەللاقى ئالەمگە قىلىپ مەخلۇقىنى بەرپا،
ئۇلارنىڭ بەئزىنى ئىلمى چەراغىدا قىلىپ پەرۋا.
خۇدانىڭ سۇنئىنى كۆرگەن بىلەن ئۆزنى نە بىلگەيمىز،
مەگەر بىلدۇرسە ئالىملار ئىچى ھەق نۇرىدىن دەريا.
بۇلار بائىس بولۇپ بارچە مۇسۇلمانلار تاپىپ ئىمان،
بۇ ئالىملار تۇفەيلىدىن ھەمە ئالەم ئېرۇر بەرجا.
رەسۇلىللاھ دېدى: ئالىم بۇ ئالەمنىڭ چەراغىدۇر،
ئانىڭكىم شۇئلەسىدىن رەۋشەن ئولمىش شەھر ھەم سەھرا
ئەگەرچە ھېچ شەھەردە ئىلم ئەھلى بولماسە ئېردى.
مۇسۇلمانلار بولۇر ھىندى، جۇھۇد يا ئەرمەنى تەرسا.
قوشۇلسە بىزگە بىر ئالىم جەمائەتكە ئېرۇر زىينەت،
كېلىپ بىر شەمئەدەك ئۆزنى بىزلەرگە قىلىپ ھەمجا.
تۇغۇلغان ۋەقتىمىزدە ئات قويۇپدۇر موللا - ئالىملار،
ئۆلۈپ بىزلەر لەھەدكە كىرگۈچە بولغاي يەنە ھەمرا.
ھەمە ئۆلسەك كۆمۈلسەك خەتمە قۇرئانغە بولۇپ ھازىر،
تىلاۋەت بىرلە قىلغاي ئول لەھەدنى جەننەتۇل - مەئۋا.
خەلايىقنىڭ ئاناسىنى ئاتاسىغە بۇلار جۇفتلەپ،
تۇغۇلغان بالالارغە ھېچ سەبەب دەئۋاسى يوق ئەسلا.
دېگەيكىم ئىلم چوڭ موللام، دۇئا - رەدنامە ئوقۇغ موللام،
ئۆزۈڭ بىر سادە توڭ موللام خوتۇنسىزمەن بۇ كۈن سەۋدا.
بىرى ۋاي ئاخۇنۇم دەيدۇر، تەلاقدۇر خاتۇنۇم دەيدۇر،
ئاڭا كۆپ ئارزۇم دەيدۇر، مۇنىڭغە قوزغالىپ سەفرا.
ئانىڭغە ئايتسەلەر يوق يول، بۇ يولنى تاققۇچە شوك بول،
ئىلاجى بۇ ئاڭا بوينى يوغانراق ياش يىگىت بەرنا.
شەھەرلەر مەلايىسىزلىقىدىنمۇ ھېچ بىر خالي بولغان يوق،
قىيامەتكە يەقىن ئالىممۇ يوق خاتۇن ئۈچۈن غەۋغا.
بۇ نەزمىڭدىنمۇ ئابدۇللاھ سەن ئالىم بولغانىڭ خۇبراق،
خۇدا ئالىم قىلغە بەرگۈسى كور قىز - خوتۇن رەئنا.

ھەزرەتى ئىشان ۋە ئۇلارغە مۇناسىب خەلقلەرنىڭ بايانى

[ئاچقۇچ سۆزلەر]: ھەزرەتىم، ئىشانىم، خەلىفەم، سوفۇم، مۇرىد.

سەنا خۇداغە بۇ دەم ئايتماقىم بەيانىدا،
ياراتتى ھەزرەتۇ ئىشان ھەر قەيانىدا.
بۇ ھەزرەتىم ھەمەسى مۇستەقىم ئىبادەتكە،
خۇدانى زىكر قىلۇر زاھىرۇ نىھانىدا.

ۋە بەئزى ئەھلى سۇلۇكنى دېگەيمىز ئىشانىم،
تۆكۈلدى فەيزى فۇتۇھ سۆزلەگەن جەھانىدا.
قاشىدا بولسە كىشى ياخشى ئىستىقامەتلىك
قىلىپ خەلىفە ئانى جەزبەلىك زەمانىدا.
خەلىفەلەر قولىغە بەرسە كىم خەتى ئىرشاد،
ئانىڭغە باستى مۆھر يەتتى بول ئەمانىدا.
بۇ تەرز بىرلە چىقىپ كۆپ بولۇپ خەلىفەلەر،
قاشىغە يىغدى مۇرىد «ھۇ» دېدى مەكانىدا.
بۇ خانەقادە مۇرىد كىيسە خالتە كۆڭلەكنى،
ئانىڭ ئاتىنى سوفى قويدى ھەر قاچانىدا.
ۋە بەئزى جەھرە قىلىپ ھەققە زىكر ئايتقاندا،
قىزىپ بۇ يەردە ھەمە تەرلەدى قىشانىدا.
ۋەلي بەيادى خۇدا لائىلاھە ئىللەللاھ،
فەلەككە يەتكۇسى ئاۋاز كەھ كەشانىدا.
بۇ ھەم غەنىيمەت ئېرۇر زىكر فىكرى ھەق شۇكرى.
خۇدانى دەپ قىلاشۇر تەندە بەلكى جانىدا.
ۋە بەئزى سوفىلارى نەغمەسىز ئۇسسۇل ئويناپ،
كىشى ئانى دېسەلەر ئىشى يوق يامانىدا.
ئەگەرچە موللاق ئېتىپ سەكرىسە بولۇپ مەجنۇن،
خۇدانىڭ ئىشقىدادۇر زىكرى ھەق زەبانىدا.
بىز ھەم بولالىساق ئىدۇك زىكر ئايتقۇچىلاردىن،
ئىچىپ يەتىشسە ئوماچ، يەتمەگەندە نانىدا.
جەھاندىن ئۆتتى سۇلۇك ئەھلى قانچە دەرۋىشلەر،
بۇ يولدا شەرئىنى ھەم قويمادى جەھانىدا.
بۇلارغە ئەسلا ئەقىدەڭ بارمۇ دىلدا ئابدۇللاھ،
دېمە بۇ ياخشىلىقى يوق ئۇشۇل فەلانىدا.

مەدداھ، دۇئاخان ۋە بۇلارغە مۇناسىب موللالارنىڭ بايانى

[ئاچقۇچ سۆزلەر]: مەدداھ، قىسسەخان (ھېكايىچى، داستانچى)، دۇئاخان، پەرىخان (پېرىخۇن)، چۇمكەشچى، رەممال.

خۇداغە مىڭ سەنا ھەم ئاز بۇ تىلدا،
پەرىخانلىق قىلىپ نەچەند كېمەرسە.
ياراتتى ئادەمىيلەر نەچە خىلدە،
بۇلاردىن بەئزىنى چۇمكەشچى دەرمىز،
بۇلاردىن قانچە ئادەم بولدى مەدداھ،
خېنىملار نەچە سۆز ئايتتى ئاغىلدە.
نەسىھەت قىلدى ئەلگە جانۇ دىلدە،
يەنە رەممال خەلايىقلارغە ئايتۇر،
ھېكايەتلەرنى ئايتىپ قىسسەخانلار.
يىتۇرگەنىڭ فەلان ئەبۇجەھىلدە،
ھەمە دۇنيادىن ئۆتتىلەر خىجىلدە،
ئانىڭدىن قولىغە كەلتۇرمەكنى سورسە،
دۇئاخان تاپتى ھەق سالغان كېسەلدە،
كېلۇر دەر ئول نېمەرسە شۇبۇ يىلدە.
ئەزايىم بىرلە ئايت كۆپ دەلىلدە،
كېسەللەرگە سەبەب بولغاننى ئايتىپ،
ئەجەب تۇغ ـ داق، غەجەكنى ئەتتى قىلدە،
قىلىپدۇر جىن ئەسەر شەھرى سەقىلدە.

ئىلاجى بۇكى ئالمە شافى بىرلەن، ... غەنىمەت بىلسە ئابدۇللاھ، بۇلارنى دۇئا ئوقۇت، كېسەل كۆپ شوم بەخىلدە، ... خۇدا قىلدى يەمان، كۆرمەس ئەقىلدە.

ئىككىنچى باب ھۆكۈمەتدارلارنىڭ بەيانى

[ئاچقۇچ سۆزلەر]: سۇلتان، خان، پادشاھ، ھاكىم، ئەمىرلەشكەر، بەگ، مىراب، كۆكباشى، يۈز باشى، ئون باشى، ئاقساقال، بوبا، توقباشى، دورغە.

سەنا ئايتتىم بۇ كۆڭلۈم بىرۇبارىم بىرلە بولغاندا،
كۆڭۈل ۋەيرانە ھەق ئىشقى مۇھەببەت بىرلە تولغاندا.
ياراتىپ دىل ئۆيىنى ھەق ئۆزىگە جىلۋەگاھ ئەتتى،
مۇھەببەت باغلادى بارچە دىلمۇ، مەنمۇ شول ئاندا.
ھەقىقى پادشاھدۇر، ئول مەجازىي شەھلەرى بەندە،
زۇھۇر قىلدى ئۆزى قۇدرەتلەرىنى ھەممە سۇلتاندا.
جەھان ئايۋاندىن كۆپ بەندە سۇلتانلىق قىلىپ ئۆتتى،
نەچە سۇلتان بولۇپ بەندە بۇ تەقدىر ھۆكمى سۇبھاندا.
بۇ دۇنيا مۈلكىنى ھەق بەئزىلەرگە ئەيلەدى بەخشىش،
جەھانغە قىلدى خان كۆپ ئىختىيار ھەم بولدى ئول خاندا.
ئىناياتى ئىلاھى بىرلە كۆپلەر پادشاھ بولدى،
ئانىڭ فەرمانىنى مەھكەم تۇتۇپ خەلق بارچە شول ياندا.
ئۇلۇغ ئەھلى ھۆكۈمەت شاھلاردىن قالغانى ھاكىم،
ئەمىرلەشكەر بولۇپ بەئزى بەھادىرلۇقمۇ ئول جاندا.
ۋە ھەر مەۋزىئىكى بىر ساھىب ھۆكۈمەت بار دېگەيمىز بەگ،
قىلۇر ھۆرمەت خەلايىقلار ئانىڭ ئالدىدا تۇرغاندا.
يەنە ھەم بار: بىرى ئۈستەڭ بەگىدۇر مەنسەبى مىرئاب،
تېگەر مۇنداغ ئەمەل سارماي سۇ ئاچقانلارنى ئۇرغاندا.
يەنە ھەم كۆكباشىم دەرمىز لېكىن باشىمۇ كۆك ئېرمەس،
كۆكەرمەس ئول ئالىپ چىقسە مۇھازىرلارنى زور ناندا.
ئەمەلداردىن بىرى بار ئايتقالى كۆڭلۈمدە تاقەت يوق،
ھۇرۇفى «فە»، «ئەلىف»، «دال»، «شىن»، «بە» دۇر ئاتى سورغاندا.
بۇلاردىن سۇڭ شەھەر ـ سەھرادا بىر قىسمى ئەمەلدار بار،
ئاتى بىز يۈز باشىم دەپ كۆپ خوشامەت رەسمىدۇر ئاندا.
ۋە بەئزى ئون باشىدۇر بىرگە توققۇز باش قاتىپ قويدۇق،
بەگىم ئايتۇر ئاكا: سەن يۈز باشىڭ كەم بولسە تور ياندا.
ۋە ھەر قىسمى ھۈنەرمەند ـ ئۇستالارنىڭ ئاقساقالى بار،
بولۇر تابىئ ئۆز ئالدىغە كىشى، دۇكاننى قۇرغاندا.
قەلەندەر ئۈستىدە ھەم ئاقساقالى بارغە ئوخشايدۇر،
بوباسى بار تىلەپ دىۋانەنى ئىت ئوخشە گوزداندا.
بەگىم قاشىدا بىر نىمكارى ھەم بار توقباشىم دەيدۇر،
ئۆزىچە ئەرز سوراپ خىزمەت ئالۇر كۆپ غەلبە ـ چورقاندا.

ۋە ھەربىر توقباشىمغە نەچچە دورغە ئالدىدا شاگىرد،
يۇرتى ياركەند، خوتەن، ئاقسۇ، كۇچار يا بەلكى تۇرفاندا.
نەدىن سەن، دورغەنىڭ يۇرتىنى تىشلەپ تارتتىڭ ئابدۇللاھ،
ئاناڭ كەشمىرىزادە ئول مۇرەتتەب ھىفزى قۇرئاندا.

ئوغرى، بۇلانچى، مىسكىن خەلقلەرنىڭ بەيانى

[ئاچقۇچ سۆزلەر]: قەلەندەر، فەقىر، مىسكىن، ئوغرى، كىينەبۇ، بۇلانچى.

ھەمد خاس ئاللاھغە بىزنى قىلدى ئادەم جان بېرىپ،
بەردى جان لۇتوف - ئىنايەت بىرلە ھەم ئىمان بېرىپ.
جانى ئىمانلىقدا ئىمانسىز ھەمە رىزقى ئۇچۇن،
نەچچەسى بولدى قەلەندەر ئاڭا فارچە نان بېرىپ.
نەقشبەند دەيدۇر بۇ جانۋەر ھەق رەسۇل ئاغزىدا كەم،
خۇب قىزىق سۆزنى قۇلاقلارغە ئەجەب يىلمان بېرىپ.
چىن مۇسۇلمانلارغە ئىسسىغ ئىشتىلۇر ئىسمى خۇدا،
نەقشبەندلىك مەرتىبەنى ئول خۇدا قىلغان بېرىپ.
بەئزىلەرنى بىز فەقىر دەرمىز تولا ئەمۋالى يوق،
ئىشكىگە قۇلۇف ئورنىدا [ئول] خۇدا كىلتان بېرىپ.
بەئزىسى مىسكىنۇ مەجرۇھدۇر بۇ دۇنيالىقدىن،
ھەق ئانىڭ بوينىغە يۇز تەڭلىك بىلەن قىلدان بېرىپ.
نەچچەسى ئوغرى خەلايىق مالىغە ئاشىق ئېرۇر،
مەئشۇقىغە تانغۇچىغە خەلق نەچچە خىل ئان بېرىپ.
كىينەبۇ دەيدۇر بۇلار ھەم ئوغرىنىڭ بىر قىسمىسى،
يانچۇقى فۇلدار كىشىنىڭ يانىنى شىلغان بېرىپ.
بەئزىسى يولدا بۇلانچى خورەكىدۇر بۇلاماق،
بۇلاغاي يالبارسە گەر فۇلنى ئاڭا مىليان بېرىپ.
سەنمۇ ئابدۇللاھ بۇلاردەك بولغالى قىلمە ھەۋەس،
سەبر قىل ھەق ئالغۇسى كۆڭلۇڭنى ھۇر غۇلمان بېرىپ.

(داۋامى كېيىنكى ساندا)

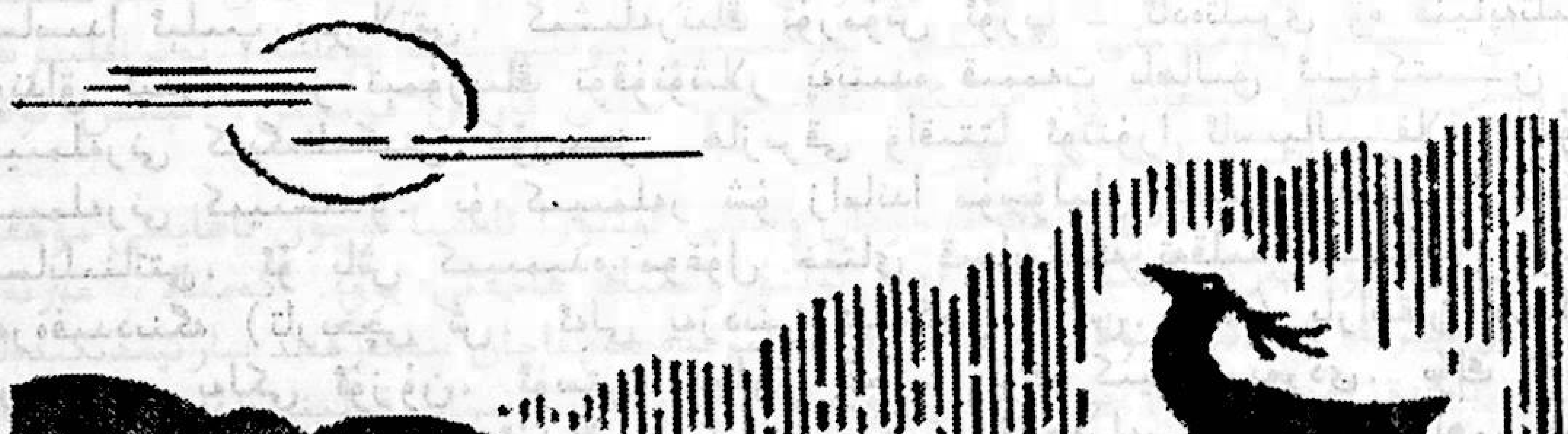

بۇخارا ياكى ماۋەرائۇننەھر[1] تارىخى

ھېرمان ۋامبېرى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: باۋۇدۇن نىياز

تېمۇرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى، سارىيى ۋە تۇرالغۇ جايى

شەھرى سەبزدە تۇغۇلغان شەۋكەتلىك ساھىبقىراننىڭ مۇخلىسلىرى ئۇنى ئەڭ گۈزەل بىر ئىنسان سۈپىتىدە تەسۋىرلىسە، ئۇنىڭ دۈشمەنلىرى ئۇنى شۇنچىلىك چىركىن، شۇنچىلىك يۈزسىز، نەپرەتكە لايىق، قۇتسىز قىلىپ تەسۋىرلەيدۇ. ئۆزىنىڭ ۋەتەنداشلىرى ئارىسىدا ھازىرغا قەدەر ئېغىزدىن ئېغىزغا ئۆتۈپ كېلىۋاتقان ھېكايىلەرگە قارىغاندا، تېمۇر ئوتتۇرا بويلۇق، ئاق بەدەنلىك كىشى بولۇپ، زەخمەتلىك ھاياتىنى دائىم جەڭ - جېدەللەردە ئۆتكۈزگەنلىكىگە قارىماي، ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى مىنۇتلىرىغىچە بەدىنىنىڭ قۇۋۋىتىنى ساقلاپ قالالىغان. گەرچە ئۇنىڭ بىر پۇتى ئاقساق بولسىمۇ، ئۇرۇش پەيتلىرىدە ئۇنىڭ بۇ خىل ئەيىبى ئانچە بىلىنمەيتتى. ئۇنىڭ ياڭراق ئاۋازى، جەڭگە چاقىرىشلىرى ناھايىتى يىراقلارغا ئاڭلىناتتى. پەقەت يېشى يەتمىشكە يەتكەندىلا كۆزلىرى ئازراق خىرەلەشتى. ئۇ سەمەرقەندتە ئىسپانىيە ئەلچىلىرىنى قوبۇل قىلغان ۋاقىتتا، ئۇلار يېقىن كەلگەن چېغىدىلا تونۇيالىغانىدى. ئۇ دەۋردە تۈرك ئىرقى ئىرانلىقلار بىلەن ئازراق ئارىلاشقانلىقى ئۈچۈن تېمۇرنىڭ يۈزىدە ساپ موغۇل سىماسى بار ئىدى. ئۇنىڭ تەرجىمىھالىنى يازغان بىر تارىخچى، ئۆز قەھرىمانىنىڭ رەسىمىنى تەۋسىيە قىلغاندا، ئۇنىڭغا ئالاقىسىز بولغان ئىران گۈزەللىكىنى نەمۇنە قىلىپ ئالغان. تۈرك ساھىبقىراننىڭ ساقىلىنى ئۇزۇن، مەڭزىنى قىپقىزىل، ئۆزىنى ئاق تەنلىك قىلىپ تەسۋىرلىگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن تېمۇرنىڭ پەقەت لىباسىلا ئىران ياكى غەربىي ئاسىيالىقلارنى ئەسلىتىدۇ، خالاس. ئۇ چاغلاردا جەيھۇن ساھىلىدىكى يەرلەردە ئەدەپ ۋە ئەخلاق، مۇئامىلە بۇددا ۋە ئىسلام مۇراسىملىرىنىڭ يىغىلىشى ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلاتتى. كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ئۇرپ - ئادەتلىرى ۋە قىياپەتلىرىمۇ شۇنداق ئىدى. بىز تېمۇرنىڭ توقۇنۇشلار پەيتىدە قىممەت باھالىق ئىپەكتىن كەڭ كىيىملەرنى كەيگەنلىكىنى كۆرىمىز. ھازىرقى ۋاقىتتا ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار ئاشۇنداق كىيىملەرنى كىيىشىدۇ. بۇ كىيىملەر شۇ زاماندا مۇسۇلمان ئاسىياسىدا مەكروھ ھېسابلىناتتى. ئۇ باش كىيىمىدە موغۇل خىتاي قىياپىتىگە تەقلىد قىلغان بولۇپ، شەرەفىددىنگە (تارىخچى ش. ئەلى يەزدىنى دېمەكچى - س. ئا.) ياراشقان سەللىنى ئورىمىدى، بەلكى ئۇزۇن، ئۈستى ئۈچلۇق كىگىز بۆك كىيىپ يۈردى. بۆك ئۇچىغا ئۇزۇنچاق ياقۇت قادالغان، ئۇنىڭ ئەتراپى دۇررى - گۆھەرلەر ۋە ناياب جاۋاھىر بىلەن

---

① بېشى ئۆتكەن ساندا.

بېزىتىلگەنىدى. ئۇنىڭ چوڭ ۋە قىممەت باھالىق زىرەك تاقاش ئادىتى موغۇللارغا خاس ئىدى. ئۇ ئۇمۇمەن زاھىرى زىننەتلەرگە ۋە چوڭ سۆپەت كۆرۈنۈشكە ئېتىبار بەرگەن. ئۇ ئۆزىنىڭ ئۇزاق داۋام قىلغان ساھىبقىرانلىق ھاياتىدا ناھايىتى كۆپ ئۇخۇشسىزلىقلارغا، يوقىتىشلارغا بەرداشلىق بەرگەن ۋە دائىم سىپارتالىقلارغا ئوخشاش ساددىلىقىغا سادىق بولۇپ ئۆتكەن. ئۇنىڭ تەبىئىي سۈپەتلىرىدىكى بۈيۈك قىرلار شۇنىڭدىن ئىبارەت.

ئۇ ياشلىقىدا ئاتىسىنىڭ ياكى دىنىي ئۆلىمالارنىڭ تەلقىنلىرىنىڭ تەسىرى بىلەن ھاياتقا ئىسلام ۋە تەسەۋۋۇپ نەزەرىدىن قارىغانىدى. ئۇنىڭ قەتئىي جەڭگىۋار روھى، چەك - چېگراسىز يېگانە رىياستى ھەمىشە بۇ سۈپەتلىرى بىلەن يوشۇرۇن كۆرەشتە ئىدى. ئاخىرقى سۈپەتلىرى غالىب كەلگەن بولسا كېرەك، ئۇ ئۆزى شۇنداق دەيدۇ: «ھاكىمىيەتنى پەقەت قىلىچ ئارقىلىقلا تۇتۇپ تۇرغىلى بولىدۇ». ئۇ ئەسكەرلىرىنىڭ ئىسفاھاننى تالان - تاراج قىلىشىغا رۇخسەت بەرگەن ۋاقتىدا، ئۆلىمالار مەھەللىسىگە شەپقەت قىلىشنى ئەمر قىلغان؛ ھىرات ۋە ھەلەب ئۆلىمالىرى بىلەن بولسا، دىنىي مۇنازىرىلەر ئۆتكۈزگەن. ئۆزىگە ئوخشاش قاراشتا بولمىغان (باشقىچە پىكىر يۈرگۈزىدىغان) كىشىلەرگە شاھانە ھەدىيىلەر بەرگەن. مەلۇمكى تېمۇر ئەللامە شەرەفىددىن ھەلەبى بىلەن ناھايىتى كەسكىن مۇنازىرە قىلغان. ئاخىر ئۇنى ھىمايىسى ئاستىغا ئېلىپ، ئۆزى ۋە ئۇنىڭ مۇرىتلىرىغا قىممەتلىك سوۋغىلارنى بېرىشنى بۇيرۇغان، ئۇلارنىڭ سانى ئىككى مىڭغا يېقىن ئىدى. ئۇ ئېسىل تون ۋە باشقا سوۋغىلار بىلەن ئەللامە شەمسىددىن قازىنى، جەزرىيىنى ۋە مەشھۇر شەيخ بۇخارىينى ئۆز تەرىپىگە جەلپ قىلىشقا ئىنتىلگەن. ھالبۇكى ئۇلار تېمۇرنىڭ ئاشكارا دۈشمەنلىرى ئىدى.

ئۇ قايسى مەملىكەتنى ئىگىلىسە، ئۇنىڭ ناياب ئولجىسى — شۇ ئۆلكىنىڭ رەسساملىرى، ماھىر ئۇستىلىرى ھېسابلانغان كىشىلەردىن ئىبارەت ئىدى. ئۇ بۇرسا كۇتۇپخانىسىدىكى كىتابلارنى يۈك توشۇيدىغان ھايۋانلارغا ئارتىپ، سەمەرقەندگە ئېلىپ كەتكەن. ئاشۇنداق كىشىنىمۇ ۋەھشىي ۋە مەرھەمەتسىز دەپ ئېيتىشقا بولامدۇ؟ بولۇپمۇ تېمۇرنى چىڭگىز بىلەن بىر قاتارغا قويۇپ، ئۇنى ۋەھشىي، زالىم، قاراقچى دەپ ئاتىغان كىشىلەرنىڭ پىكىرلىرى ئىككى تەرەپتىن خاتا ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئالدى بىلەن ئاسىيا سەركەردىسى ئىدى. ئۆزىنىڭ غالىب ئەسكەرلىرى ۋە قوراللىرىدىن ئۆز دەۋرىنىڭ ئېھتىياجى بويىچە پايدىلانغان. ئۇنىڭ پائالىيىتى، بولۇپمۇ دۈشمەنلىرى تەرىپىدىن گۇناھ دەپ قارالسا، دائىم بىرەر جىنايەتكە جازا بېرىش يۈزىسىدىن ئېلىپ بېرىلغانلىقىنى چۈشىنىش تەس ئەمەس. توغرا، جازا قاتتىق بولسىمۇ، لېكىن ئادالەتلىك بولغان. ئىسپاھان ۋە شىرازدا ساتقىنلىق سەۋەبى بىلەن قەتل قىلىنغان ئەسكەرلىرى ئۈچۈن ئىنتىقام ئالغان.

... تۈرك ۋە ئەرەب قوۋملىرىدىن بولغان بارلىق جاھانگىرلار ۋە پاتىھلارغا ئوخشاش تېمۇردىمۇ ئۆز ۋەتىنىگە نىسبەتەن ئۆزىگە خاس تەرەپدارلىق ئۇرغۇپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن غەربىي ئىسلام دۇنياسىنىڭ سىياسىي مەركىزىنى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئەمدى ئاجىزلىشىپ قېلىۋاتقان ئىسلام مەدەنىيىتى ئاساسىنى تۈركىستان چۆللىرىنىڭ يۇمشاق تۇپراقلىرىغا كۆچۈرۈشنى مەقسەت قىلغانىدى. بۇنىڭغا تەئەججۈپ بىلەن قاراش مۇمكىن، لېكىن ئۇنى جىنايەت دەپ ھېسابلىماسلىق كېرەك.

تېمۇرنىڭ ئاشۇ مەسلىكى ئۇنىڭ قەدىردان ۋەتىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ئۈچۈن ناھايىتى مۇھىم ۋە ئۇزاققىچە مېۋە بەرگەنلىكىنى سۆزلەپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق. كەمبالا، غەزنە، بۇخارا سارايلىرىدا ۋە باشقا سۇلالىلەرنىڭ پايتەختلىرىدە ھېچقاچان سەمەرقەند سارىيىدىكىدەك دۆلەت ۋە بايلىق توپلانمىدى. بۇ يەردىكى دۆلەت ۋە شەۋكەت ئىسراپ قىلىنمىدى. تېمۇرنىڭ بايلىقى ۋە تويلىرى توغرىسىدا شەرەفىددىننىڭ ھېكايە قىلغانلىرى ئالدىدا تاتار ئىمپېراتورى (چىڭگىز - س. ئا.) سارىيىنىڭ كۆز قاماشتۇرىدىغان گۈزەل لەۋھەلىرى ئاجايىپتۇر. خرىستىئان ئەلچىسى دون رىيوئى گونسالىس كىلاۋىخو ئۇ لەۋھەلەرنى ئاجايىپ گۈزەل

تەسۋىرلەيدۇ. ئۇ ناھايىتى كۆپ نەرسىلەرنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن. ئۇ ھەممە نەرسىنى كۆرگەن، چۈنكى ئۇ تىمۇرنىڭ چەكسىز ھۆرمىتىدە بولغان. ئۇنىڭغا نىسبەتەن بۇنداق يۇكسەك ئىلتىپات كۆرسەتكەنلىكىنى تىمۇرنىڭ رەسمىي قوبۇل پەيتىدە سۆزلىگەن تۆۋەندىكى سۆزىمۇ تەستىقلايدۇ. تىمۇر ئۆز ۋەزىرلىرىگە خىتاب قىلىپ، ئىپتىخارلىق بىلەن مۇنداق دىگەن: «قاراڭلار، مانا، ئوغلۇم — ئىسپانىيە كارولىنىڭ ماڭا ئەۋەتكەن ئەلچىلىرىنى كۆرۈڭلار! ئۇ ئىسپانىيە كارولى، دۇنيانىڭ ئەڭ چىتىدە تۇرىدۇ ۋە پۈتۈن پەرەڭنىڭ ئەڭ بۈيۈكى ھىسابلىنىدۇ. ئۇلار — پەرەڭلەر ھەقىقەتەن ئۇلۇغ خەلق. ئوغلۇم، مەنمۇ ئىسپانىيە پادشاھىغا ئۆز ئىھتىرامىمنى بىلدۇرۇشنى ئىستەيمەن».

بىز سەمەرقەند سارىيىنى تەرىپلىگەندە، ئۆزىمىزگە ھۆججەت قىلىپ، ئالىيجاناب ئىسپانىيە بەگزادىسىنى تاللىدۇق ۋە ئۇنىڭ خاتىرىلىرىگە سۆيۈنۈپ، ساراي ئادەتلىرى، مۇراسىملىرى ۋە نەپىس ئەسەرلىرى ھەققىدە سۆز يۇرگۈزىمىز. تىمۇر ئۆز سەلتەنەت تەختىنى قانچىلىك مۇنقەرزلىككە ۋە خارابىلىققا ئۇچرىغان خاندانلار ھەمدە مەملىكەتلەر زىمىنىغا قۇرغان بولسا، ئۇلارنىڭ ھەممىسىدىكى ئۆرپ - ئادەتلەر ۋە مۇراسىملارنى ئۆز سارىيىدا توپلىدى ۋە تەرەققىي قىلدۇردى. ساراي ئەئيانلىرىنىڭ يىپەك، دۇخاۋا ۋە ئەتلەس كىيىملىرى مۇسۇلمانلارنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرى ئاساسىدا تىكىلگەنىدى. سارايدىكى ئاياللارنىڭ لىباسى خۇسۇسەن بۆرك، شاكىلا قەدىمكى خارەزم ئۆرپ - ئادىتىگە خاس ئىدى. ساراي خانىملىرى ئالتۇن ئۇقا بىلەن زىننەتلەنگەن ئۇزۇن قىزىل كىيىم (قەبا — س. ئا.) كىيەتتى. ئۇ كىيىمنىڭ ياقىسى بويىنىنى قىسىپ تۇرىدىغان، يەڭسىز ئىدى. ئۇنىڭ ئارقا ئېتىكى ناھايىتى ئۇزۇن بولغانلىقتىن مەخسۇس مۇلازىملار كۆتۈرۈشۈپ يۇرۇشەتتى. ئۇلارنىڭ سانى بەزىدە ئون بەش كىشىگە يىتەتتى، يۈزىگە ھىجاب تۇتاتتى. سەپەردە چاڭ - توزاندىن ۋە ھاۋانىڭ تەسىرىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن يۈزىگە ئاق قوغۇشۇن شەكلىدىكى ئۇپا - ئەڭلىك سۇركەيتتى. قىزىل مۇۋۇتتىن دۇبۇلغىغا ئوخشاش ئۇچلۇق قالپاق كىيىشەتتى. قالپاق ئۇستى قىزىل ياقۇت، زەبەرجەت، دۇرلار بىلەن بىزىتىلگەن، ئەتراپىدا چىشلىق قاش بولۇپ، ئۇنىڭدىن گويا ئاق پەرلەر «تۆكۈلۈپ» تۇراتتى. بۇلارنىڭ بەزىلىرى تاكى كۆزلىرىگىچە چۈشۈپ، ماڭغان چىغىدا ھەرىكىتى بىلەن يۈزىگە ئالاھىدە گۈزەللىك بىرىپ تۇراتتى. تىمۇر سارىيىنىڭ سىرتىدىكى نۇرغۇنلىغان ئاياللارمۇ كىچىك ئاسىيانىڭ ناھايىتى قىممەتلىك جاۋاھىراتلىرى ھەم ئىسفاھان، مولتان، گەنج، دەمەشىق، بۇرسا، ۋىنىتسىيە زەرگەرلىرىنىڭ نەفىس بۇيۇملىرى بىلەن ئۆزلىرىگە زىننەت بىرەتتى. ئەرلەرمۇ ئىسىل تاشلار بىلەن زىننەتلەنگەن قوراللار ۋە كەمەرلىرىنى كۆز - كۆز قىلىشىپ، كۆزنى قاماشتۇراتتى. خۇددى چۆچەكلەردىكىدەك كۆپ بايلىق، ئالتۇن ۋە كۈمۈش ساۋۇتلار بىلەن يۇرۇشەتتى. كىلاۋىخو چىدىر ئىچىدە كۆرگەن چوڭ بىر ئالتۇن ساندۇقنى تۆۋەندىكىچە تەسۋىرلەيدۇ: ئۇنىڭ ياپىلاق قاپقىقىنىڭ يىشىل ۋە كۆك مىنو ئىمالدىن ئىشلەنگەن كىچىك قۇببىلىرى ئاجايىپ جاۋاھىرلار ۋە ئۈنچىلەر بىلەن زىننەتلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭ قاپقىقى ئىشىككە ئوخشاش. ئىچى بىرنەچچە قەۋەت قىلىپ دۇررى - گەۋھەرلەر بىلەن ياسالغان. ئالتە دانە ئالتۇن يامبۇ، ۋە باشقا قىممەتلىك تاشلار بىلەن بىزىتىلگەن. بۇ ساندۇقنىڭ يىنىدا ئىگىزلىكى بىر مىتىرچە كىلىدىغان ئالتۇن خانتاختا بار. ئۇنىڭ ئەتراپى جاۋاھىرلار بىلەن بىزەلگەن. ئۇستىدە ئىككى مىتىر ئۇزۇنلۇقتا بىر زەبەرجەت بولۇپ، ئۇ پۈتۈن خانتاختىنى ئىگىلىگەنىدى. ئۇنىڭ ئالدىدا ئەمەن شەكلىدە ياسالغان بىر ئالتۇن دەرەخ بولۇپ ئۇنىڭ چوڭلۇقى ئادەمنىڭ ئايىغى چوڭلۇقىدا، ئەتراپىقا يىيىلغان شاخلىرى يىشىللىق بىلەن قاپلانغان. بۇ دەرەخنىڭ مىۋىسى ئورنىدا ناھايىتى كۆپ، قىزىل ياقۇت، زەبەرجەت فىروزە، سافىر ۋە ئاجايىپ ئىسىل دۇررى - گۆھەرلەر شاخلارغا ئىسىلغان. يوپۇرماقلىرى ھەرخىل رەڭلەردىكى مىنو بىلەن ئىشلەنگەن، پۇتاقلىرىغا ئالتۇن قۇشلار قوندۇرۇلغان. شاھزادىلەرگە بىرىلىدىغان سوۋغاتلار

يوغان كومۇش تاۋاقلارغا سېلىنىپ تەقدىم قىلىنىدۇ. شاراب يىغىلىشلىرىغا كۆپىنچە مىڭلارچە كىشىلەر قاتنىشىپ، شارابلار ئالتۇن لېگەنلەرگە قويۇلغان تىللا قەدەھلەر ئارقىلىق سۇنۇلىدۇ. تېمۇر سارىيىدا پەۋقۇلئاددە تەنتەنە بىلەن ئۆتكۈزۈلىدىغان بۇ مۇراسىملار تېمۇرنىڭ سەلتەنەتلىك دۆلىتى ھەققىدە بىزنىڭ تەسەۋۋۇرىمىزغا يېتەرلىك دەرىجىدە مەلۇمات بېرەلەيدۇ دەپ ئويلايمىز.

بىزنىڭ راۋىيىمىز (كىلاۋىخو — س. ئا.) تېمۇر سارىيىنىڭ ئۇلۇغۋارلىقىنى ئەۋج ئېلىپ كامالەتكە يەتكەن دەۋردە زىيارەت قىلغان بولۇپ، سەمەرقەند ئەتراپىدىكى كانىگۇل چۆلىدە، چېدىرگاھىدا توي ئۆتكۈزۈلىۋاتقان پەيتلەردە كۆرگەن ئاجايىباتلارنىڭ ھەممىسىنى تەسۋىرلەشكە ئاجىز ئىكەنلىكىنى بايان قىلغان. تۈركلەر ھەردائىم يەڭگىل چېدىرلاردا ھايات كەچۈرەتتى، شۇڭا ئۇلارنىڭ بايلىقلىرى، نام - شۆھرەتلىرى زىبۇ زىننەتلىرى بۇ كۆچمە يۇرتلاردا كۆزگە ئېنىقراق كۆرۈنەتتى. تېمۇر پۈتۈن يەر يۈزىدىكى تۈركلەرنىڭ ئەڭ بۈيۈكى، ئەڭ شەۋكەتلىكى بولغانلىقى ئۈچۈن بۇ چېدىرلاردا شۇ چاغقا قەدەر كۆرۈلمىگەن شانۇ شەۋكەتلىك ھەقىقىي زىننەت ۋە ھەشەمىتىنى، شەھەرنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى بىر مىلچە سوزۇلغان زەرەپشان ۋە سانسىز ئېرىقلار بىلەن سۇغۇرۇلىدىغان چۆلدە ئۆتكۈزۈلگەن توي مەنزىرىسىنى تەسۋىرلەش ئۈچۈن كىشى ئۇنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈشى كېرەك. بۇنداق چېدىرگاھ ئون - ئونبەش مىڭدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلاردا ساراي ئەھلى، ۋەزىر - ۋۇزۇرالاردىن باشقا، ئاھالىنىڭ تۈرلۈك تەبىقىلىرىمۇ ئورۇنلىشاتتى. بۇ يەردە شەھەرلىك بارلىق ھۈنەرۋەنلەرنىڭ نامايەندىلىرى ھازىر بولغان بولۇپ، ئەڭ مالدار دۇكانلار ئېچىلاتتى. ھۈنەرۋەنلەر ئۇ يەرگە ئۆزىنىڭ ئۇستىخانلىرىنى قۇراتتى. ھەتتا ھاماملارغا ئوخشاش مۇنچىلار ياسىلاتتى. ئاۋۋال پادىشاھ سارىيى ئۈچۈن چېدىر قۇرۇلغان بولۇپ، چېدىرگاھ ئوچۇق سايىۋەن شەكلىدە ياسالغان ۋە ساراي چېدىرلىرىنىڭ مەركىزى قىسمىغا ئورنىتىلغان. ئۇنىڭ ئەتراپىغا باشقا چېدىرلار تىكلەنگەن بولۇپ، ھەربىر ۋەزىر ۋە ھەربىر تۈمەن غازى ئۆزىنىڭ چېدىرىنىڭ قەيەرگە ئورۇنلىشىشىنى ئەمەل - ئۇنۋانىغا قاراپ ئورۇنلاشتۇرىدۇ. ھېچقانداق نائېنىقلىققا يول قويۇلمايدۇ. گۈزەل كانىگۇل چۆلى قىسقا بىر مۇددەتتە ئۆزىنىڭ چېدىرلىرى ئۈستىدىكى بايراقچىلىرى بىلەن بىپايان لالىزارلىققا ئوخشاش ئەل ۋە ئۇلۇسى بىلەن ياشناپ تۇرغان ئاجايىپ كاتتا گۈل باغچىسىغا ئايلانغانىدى. چېدىرلارنىڭ كۆپ قىسمى دائىرە شەكىللىك چىرايلىق كىگىزلەردىن ياسالغان بولۇپ، ئۇ تەرەپلەردە ھازىرمۇ ئاشۇنداق چېدىرلار ئىشلىتىلىدۇ. يۇقىرىقى چېدىرلاردىن باشقا ئايرىلاپ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە ئەرەبى ئىبراھىمى چېدىرلىرى، ئىرانىي ئەلا سەراپەردىلەر (ھىجابى سارىيى) ھەم ئۇچرايدۇ. كاستىلىيەلىك ئالىيجاناب مېھمان ئاشۇ چېدىرلارنىڭ بىرىنى كۆرۈپ ھەيران قالغانىدى. تۆت بۇرجەكلىك شەكىلدىكى بۇ چېدىرنىڭ كەڭلىكى يۈز قەدەم، ئېگىزلىكى ئۈچ نەيزە بويى كېلەتتى. كۆشۈك شەكىلدىكى ئوتتۇرا قىسمى كۆك رەڭلىك ۋە ئادەم بەدىنى چوڭلۇقىدىكى ئون ئىككى دانە ئالتۇن تۈۋرۈكنىڭ ئۈستىدە تۇراتتى. چېدىر تۆپىسىدە يېرىم چەمبەر شەكىلدىكى رام بولۇپ، ئۈستىگە تارتىلغان گۈزەل يىپەك پەرلەر شامالدا يەلپۈنۈپ ئاجايىپ گۈزەل مەنزىرىلەرنى شەكىللەندۈرەتتى. بۇنىڭغا شۇنى ئىلاۋە قىلىش مۇمكىنكى، كۆشۈكنىڭ ھەممە تەرىپىدە چوڭ ئىشىك بولۇپ، ئۇنىڭ ھەربىرى مەخسۇس كېشىكمكە بەش يۈزدىن ئارتۇق يىپەك يىپلار بىلەن مەھكەم باغلانغانىدى. كۆشۈكنىڭ تاشقىرى تەرىپىگە قارا، سېرىق، ئاق رەڭ بېرىلگەن؛ ئۇ خۇددى چوغدەك قىزىل گىلەم ۋە ھەرخىل رەڭدىكى يىپەك گۈللەر بىلەن بېزەلگەنىدى. يان تەرەپلىرىدىكى يېرىم قوۋۇقنىڭ ئوتتۇرىسىدا ۋە تۆت بۇرجىكىدە قارا قۇشلار قاناتلىرىنى كېرىپ ئۇچماقتا. تۆت بۇرجەكتىكى تۈۋرۈكلەر مەلۇم دائىرە ۋە يېڭى ئاي رەسىملىرى بىلەن بېزىتىلگەن. بەشىنچى مەركىزى تۈۋرۈككىمۇ ناھايىتى چوڭ ھەجىمدىكى شۇنداق بېزەكلەر ئىشلەنگەن. يىراقتىن خۇددى سارايغا ئوخشايدىغان بۇ

كۆشۈك مۇنارلار بىلەن زىننەتلىنىپ، ئېگىز تاملار بىلەن ئىھاتە قىلىنغانىدى. پادىشاھنىڭ خوتۇن - قىزلىرى ئۈچۈن ئالاھىدە ئالىي دەرىجىلىك چېدىرلار تىكىلگەنىدى. ئۇلار سېرىق رەڭدە، ئالتۇن نەقىشلەر بىلەن يىپەكتىن تىكىلگەن بولۇپ، تاشقى تەرىپىگە بولسا ئۇقىلار تۇتۇلغانىدى. ھەممىسىنىڭ ئىشىكلىرى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ئىچىگە ئات مىنىپ كىرىشكىمۇ بولىدۇ. چېدىرلارنىڭ ھەممىسى دېرىزىلىك بولۇپ، چېدىرنىڭ ھاۋاسىنى ئالماشتۇرۇش ئۈچۈن يىپەك تارتقۇچىلار بىلەن دېرىزىلەر ئېچىلىپ يېپىلىدۇ. دېرىزە پەردىلىرى ئاجايىپ پۇختا ۋە گۈزەل يىپەك رەختلەردىن تىكىلگەن ۋە ئىنتايىن ئالىي دەرىجىلىك ماتېرىياللاردىن تەييارلانغان. بۇلار پەقەت گۈزەللىك ئۈچۈنلا بولۇپ قالماي مۇھىمى قۇياش تازا قىزىغان مەزگىلدە چېدىرنى كۈن نۇرىدىن مۇھاپىزەت قىلىپ تۇرىدۇ. توغرا، ئەڭ ئەلا سۈپەتلىك نەرسىلەر، ھازىرقى زاماندىكىگە ئوخشاش قۇتىلاردىكى خاللار ۋە ئىشكىلەردىكى بېزەكلەر ئىدى. بۇلارنىڭ ئالدىنقىسى ئاجايىپ ماھارەت بىلەن ئىشلەنگەن بولۇپ، كۈمۈش ۋە ئالتۇن نەقىشلەر بىلەن زىننەتلەنگەن. تېمۇرنىڭ بۇرسادىن ئەكەلتۈرگەن بىر دەرۋازىسىدا خاۋەرىيلەردىن (ئاپۇستوللاردىن) پېتىر ۋە پولنىڭ رەسمى بار ئىدى. كېيىنكىلىرى بولسا قىممەت باھالىق تاشلار بىلەن بېزەلگەن ئېغىر ئالتۇن ۋە كۈمۈش سىملاردىن ئىبارەت ئىدى.

ئوقۇرمەنلەرگە «مىڭ بىركېچە» ھېكايىلىرىنى ئەسلىتىدىغان بۇ چېدىرلاردا شاھانە مېھماندارچىلىق ۋە شارابخورلۇقلار ئۆتكۈزۈلەتتى. بىزدە تۈرك تائاملىرىنىڭ تەپسىلىي رويخېتى يوق. لېكىن ئۇنىڭغا تەئەللۇق ئايرىم رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئەڭ ئەتىۋارلىق تائاملار — قوي گۆشىدىن تەييارلانغان قورۇمىلار، ئات گۆشى، ھازىرقىغا ئوخشاش ئېتىلىدىغان پولۇ، خېمىر تائاملىرى، فەۋا (مېۋىلىك تورت) ۋە چۈچۈك لاچىرە ئىدى. ئەڭ لەززەتلىك غىزا ئاتنىڭ توغرالغان سان گۆشى ھېسابلىناتتى. ئۇنى ئالتۇن ۋە كۈمۈش لېگەنلەردە ئېلىپ كىرەتتى. ماھىر ئۇستىلار تەزپىدىن ھازىرلانغان قورۇمىلار چەرم دەستۇرخانلارغا قويۇلاتتى. پادىشاھ بىرىنچى لوقمىنى ئالغاندىن كېيىن ئاندىن ئەتراپتىكىلەرگە رۇخسەت قىلىناتتى. توغرالغان گۆشتىن ئىبارەت غىزا ئەتتىگەنلىك تاماقتىنا بېرىلەتتى. ياز پەسلىدە، ئادەتتە تاماق بىلەن بىللە قوغۇن ۋە ئۈزۈم قويۇلىدۇ، كېيىن شاراب تارتىلىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيا ئادەتلىرىگە ئاساسەن، شارابخورلۇق پادىشاھنىڭ بىۋاسىتە رەھبەرلىكىدە ئېلىپ بېرىلاتتى. ئۇنىڭ رۇخسىتىسىز ھېچقانداق كىشى، ئۆي ئەزالىرى ھەتتا مېھمانمۇ شاراب ئىچىشكە جۈرئەت قىلالمايتتى. شاراب، چاغىر، بوزا، شېكەرلىك قايماق ۋە قىمىز قاتارلىقلار ئۇلارنىڭ ئەتىۋارلىق ئىچىملىكلىرى ھېسابلىناتتى. شاراب ھەممىدىن بۇرۇن تارتىلاتتى. بەزمىنىڭ باشلىنىشىدا ساقىيلار شاراب ئۈزۈتىدۇ. ئۇلار تىزلىنىپ تۇرۇپ بىر قولىدىكى لېگەن بىلەن قەدەھ تەقدىم قىلىدۇ، ئىككىنچى قولىدا يىپەك ياغلىق تۇتۇپ، مېھماننىڭ لىباسىغا شاراب تۆكۈلۈپ كېتىشىدىن ساقلايدۇ.

ئادەت بويىچە، قەدەھلەر بىرقانچە قېتىم تۇتۇلغاندىن كېيىن، تەكلىپ توختىتىلىدۇ ۋە چوڭ قەدەھلەر قولغا ئېلىنىدۇ. بۇ قەدەھلەرنى تېمۇرنىڭ سالامەتلىكى ئۈچۈن كۆتۈرىدىغان ئادەم ئاخىرقى تامچىسىنىمۇ قالدۇرماي ئىچمىكى لازىم. ئاسىيادا شۇ چاغلاردىمۇ شاراب ئىچىشتىن مەقسەد ھازىرقىغا ئوخشاش كەيپ قىلىش ئۈچۈن ئىدى. پەقەت تېمۇرنىڭ تەڭداشلىرى ۋە ياكى زامانداشلىرى تاماق يېيىش ۋە شاراب ئىچىشتە ئاجايىپ ماھارەتلىك ئىدى. كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر مەست بولۇپ يەرگە يىقىلسا، ياكى غەلىتە قىلىقلارنى قىلىشقا باشلىسا، ئۇنى مەسخىرە قىلىشاتتى. «تونۇشلۇق» مەست كىشىلەر بولسا، كەڭ مەيداندا بولغانغا ئوخشاش باتۇر نامىغا ئىگە بولاتتى. تۈركلەرنىڭ ھېسسىياتىغا پەقەت چوڭ نەرسىلەرلا تەسىر قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، دەستۇرخانغا پۈتۈن قورۇلغان ئاتلار ۋە ناھايىتى يوغان چاغىر كۈپلىرى قويۇلغاندىن كېيىنلا بەزم يىغىلىشى ئەڭ ئەلا بولغان ھېسابلىناتتى.

كىلاۋىخونىڭ رىۋايەت قىلىشىچە ئۈچ چېلەك چاغىر سىغىدىغان بۇ يوغان كۈپلەرنىڭ ناھايىتى كۆپى تېمۇر چېدىرىنىڭ ئالدىدا تىزىلىپ تۇراتتى. باشقا چېدىرلارنىڭ تۇرلۇك جايلىرىدا شاراب ياكى شېكەرلىك سۈت بىلەن لىق تولدۇرۇلغان كۈپلەرنى كۆرۈش مۇمكىن ئىدى. مۇئەييەن ۋاقىتلاردىلا ئۇلارلى ئىچىش ئۈچۈن كىشىلەر تەكلىپ قىلىناتتى.

مەلۇمكى، بۇ يەردە قىزىقچىلار، كۆز باغلىغۇچىلار، داۋازلار دېيەرلىك ئاز ئىدى. بۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ھىندىستاندىن، كەشمىردىن كېلەتتى. تويلارغا قاتناشقان خانىملارنىڭ ھەممىسى ھىجابسىز ئىدى. مەلىكىلەر ئامىمغا رۇخسەت قىلىنغان بەزمىلەرنى ئۇيۇشتۇراتتى. ئۇنىڭغا ئەرلەر، ھەتتا نەسرانىي ئەلچىلەرمۇ قاتنىشاتتى. ئىسلام ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تورمۇشى بىلەن تونۇش كىشىلەرگە بۇ غەيرىي تەبىئىي تۇيۇلىدۇ. ئىسپانىيە ئەلچىلىرىنىڭ رىۋايەتلىرىگە قارىغاندا، بىر مىرانشاھنىڭ خوتۇنى كاتتا مېھمانلارنىڭ ئومۇمىي يىغىلىشىدا بەرگەن بىر زىياپەت ئەھۋالىنى بىلىمىز. ئۇ قىرىق ياشلىق سېمىز بىر خانزادە ئىدى. تۇرك گۈزەللىرى بۇ يىغىلىشتا شاراب تەسىرى بىلەن ناھايىتى خۇش چاقچاق سۆھبەت قۇرۇشتى. بۇ زىياپەتتە ياش يىگىتلەر ۋە چوڭ باھادىرلار ساقىي بولۇپ خىزمەت قىلدى. باشقا بىر چاغدا يەنە پادىشاھ ئايىم، يەنى تېمۇرنىڭ چوڭ خوتۇنى موۋۇت تاملار بىلەن ئورالغان، ئالتۇن نەقىشلەر ۋە يېزىقلار بىلەن زىننەتلەنگەن ئالىي دەرىجىلىك چېدىردا كاتتا توي قىلدى. خوتۇنلارغا شاراب تۇتۇش يەنىمۇ نازاكەتلىك بولاتتى. بىرى ئالتۇن كوزا، باشقىسى ئالتۇن قەدەھ ھەم ئالتۇن دەستە تۇتاتتى. ئۇلار ئۈچ قېتىم تىز چۆككەندىن كېيىن خوتۇنلار يېقىن كېلىشەتتى؛ ساقىي بېشى مەلىكىلەرگە تېگىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن قوللىرىغا رومال ئوراپ ئالاتتى. لېكىن بۇ قىسمەن تەكەللۇپ، تېمۇر سارىيىدىكى لاتاپەتلىك جىنسىنىڭ بەزمە يىغىلىشىدىن مەست بولۇش ھالىتىگە يېتىشىگە چەك قويۇلمايتتى. نىھايەتكى، ئىراننىڭ نازاكەتلىك خانىملىرى ھازىرقى زاماندىمۇ شۇنداق قىلىشىدۇ.

تېمۇر ھەر بىر مۇۋەپپەقىيەتنى، ھەربىر خۇشاللىق ۋەقەنى مېمارچىلىق ئەسىرىنى ۋۇجۇدقا چىقىرىش بىلەن خاتىرىلەشنى قارار قىلغانىدى. شۇ مەقسەتتە ھىندىستاننىڭ يۈزلەرچە ماھىر خىش پىشۇرغۇچىلىرىنى، شىراز، ئىسپاھان ۋە دەمەشقنىڭ مەشھۇر ھۈنەرۋەنلىرىنى ماۋەرائۇننەھرگە ئېلىپ كەلگەنىدى، ئۇلار گۈزەل ئىمارەتلەرنى قۇردى. مۇسۇلمان ئاسىياسى ئىككى يۈز يىل مابەينىدە تۈرك قوشۇنلىرىغا لەشكەرگاھ بولغىنىغا، بۇ قىتئەدە ـ تېمۇر سەلتەنەتىدە ئەسەرلىرى بىلەن بىزنى ھەيرەتكە سالغان رەسساملار، مېمارلار ۋە باشقا سەنئەت ئەھلى دائىم ئىجاد قىلغانلىقىغا مەزكۇر ئىمارەتلەر گۇۋاھدۇر. شۇقەدەر ۋەھشىي قىلىپ تەسۋىرلەنگەن جاھانگىرنىڭ قەلبىدە گۈزەللىك ۋە يۈكسەكلىككە نىسبەتەن مۇھەببەت شۇنچىلىك كۈچلۈك ئىدىكى، بۇنىڭغا ئۇنىڭ دەۋرىدە يارىتىلغان سەنئەت ۋە مېمارچىلىق ئەسەرلىرى دەلىل بولالايدۇ. تېمۇر گەرچە ئۆز مەملىكىتىنىڭ باشقا شەھەرلىرىدە بىنالار قۇرۇشقا ئەمىر قىلغان بولسىمۇ، مەسىلەن تەبرىزدە مەسچىت، شىرازدا سارايى، باغدادتا مەدرىسە، ھەزرەت تۈركىستاندا مەشھۇر شەيخ ئەخمەت يەسەۋى قەبرىسى ئۈستىدە مەقبەرە بىنا قىلدۇرسىمۇ، لېكىن ئۆزىنىڭ بۈيۈك ساخاۋەت ۋە ھىممىتىنى كىش ۋە سەمەرقەندتە ئالىي ئەسەرلىرىنى قۇردۇرۇشتا كۆرسەتتى. ئۆزىنىڭ ئانا ۋەتىنى ۋە ئۆزىنىڭ مەڭگۈ ئىستىراھەتگاھى بولۇشقا تايىن قىلىنغان بىرىنچى شەھەردە، ئاتىسىنىڭ قەبرى ئۈستىدە ئالىي مەقبەرە بىنا قىلدۇردى. تۇنجى ئوغلى جاھانگىرگە مەقبەرە بىلەن بىرگە مەسچىت قۇردى. بۇ مەسچىتنىڭ كەڭ ھويلىسىدا مولللار پاراۋان ياشاپ، مەرھۇملارنىڭ روھىنى شاد قىلىش ئۈچۈن كېچە ـ كۈندۈز قۇرئان تىلاۋىتى بىلەن مەشغۇل بولدى. تېمۇر غەلىبىلىرى ۋە بەختىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە كىش شەھىرىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇنى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەنىۋى مەركىزىگە ئايلاندۇرغانىدى. شۇ سەۋەبتىن بۇ شەھەر «قۇببەتۇل ئىلمۇل ئەدەب» ئۇنۋانىغا ئىگە بولدى. خارەزمدىكى مەشھۇر مەدرىسەلەرنىڭ

مۇدەررىسلىرى، بۇخارا ۋە پەرغانە ئۇلىمالىرى ئۇنىڭ تاملىرى ئارقىسىدا ھىجرەتتە ياشايتتى. تېمۇر ئۆزىنىڭ پايتەختىنى شۇ يەردە قۇرۇشنى نىيەت قىلىپ، گۈزەل ئاقسارايىنى بىنا قىلدۇردى. ئون ئىككى يىلدىن ئارتۇقراق ۋاقىتتا بىنا قىلىنغان بۇ ساراي ئىران مېمارلىرىنىڭ خالىس ئىشىدۇر. ئۇلار بۇ يەردە ئۆزلىرىنىڭ مىللى ئۇسلۇب مېمارچىلىقىغا، ئېنىقراقى غەربىي ئىسلام ئۇسلۇبىغا سادىق بولۇپ، ئىمارەت پەشتىقىغا دائىرە ۋە قوياش ئالامىتىنى ئىپادىلىدى. شۇنىڭ بىلەن تۇران ئىشغالىيەتچىسىنىڭ ئىقامەتگاھى ئىران شاھلىرىنىڭ ئالامەت بەلگىلىرى بىلەن بېزىتىلگەنىدى. تېمۇرنىڭ ئالامەت بەلگىسى مۇنداق تەرزدە (°°°) قويۇلغان ئۈچ ھالقىدىن ئىبارەت ئىدى. شوئارى «رۇستى - راستى». بۇ ئىبارە «كۈچ - ئادالەتتە» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ئالامەت ئۇنىڭ ئۈچ ئىقلىمدا، يەنى شىمال، جەنۇب ۋە غەربتە ھاكىم ئىكەنلىكىگە ئىشارەتتۇر. بۇ سارايىنىڭ (شۇ دەۋرلەردىكى باشقا ئىمارەتلەرنىڭمۇ) ئەڭ كۆركەم ۋە ئالىي مەقامىنى ئۇنىڭ پەشتىقى تەشكىل قىلىدۇ. پەشتاق پۈتۈن ئىمارەتنىڭ يۇقىرى قىسمىنى ئىگىلىگەن، چوڭ شەكلى يېرىم ئايغا ئوخشايدۇ. خىتاي كاھىشلىرى، ئەرەبى نەقىشلەر، گۈللەر ۋە ئويمىكارلىق بىلەن زىننەتلەنگەن. بۇ كاھىشلار كاشان شەھىرىدە ياسالغانلىقى ئۈچۈن كاھىشى دەپ ئاتالغان ۋە ھازىرمۇ مۇشۇنداق دەپ ئاتىلىدۇ. تامنىڭ سىرتقى تەرىپى كۆك ۋە ئالتۇن رەڭگىدىكى ئەرەبى نەقىشلىك كاھىشلار بىلەن زىننەتلەنگەن. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئالى دەرىجىلىك كاھىشلاردىن ئىبارەت. بۇ بىنا كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان دەرىجىدە گۈزەلدۇر.

مەرۋىزامان بىلەن سەمەرقەند كىشكە تەڭ كېلەتتى. دەرۋەقە، سەمەرقەند تېمۇرنىڭ پايتەختى بولدى ۋە ئۆزىنىڭ كەڭلىكى، ئەھمىيىتى ۋە گۈزەللىكى بىلەن بۈيۈك شەھەرلەر دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلدى. ئىسپانىيە ئەلچىلىرىنىڭ رىۋايىتىچە، سەمەرقەند ئىشبىلىيە (سېۋىلىيە) دىن كەڭرەك ئىدى. لېكىن بۇنىڭدا ئارك بىلەن قەلئە، يەنى شەھەرنىڭ ئىچكى قىسمىلا ئېتىبارغا ئېلىنغان. ئەمما شەھەرنىڭ ئەڭ گۈزەل ۋە ھەشەمەتلىك قىسمى تاشقىرىدا بولۇپ، بىر يېرىم ۋە ئىككى مىلغا سوزۇلىدىغان باغلار، ئۇلاردىكى سەيلىگاھلار ۋە خاقان ئويۇن - كۆلكە قىلىدىغان جايلار (ئىشرەتخانا) ھېسابقا ئېلىنمىغان. شەرق تەرەپتە «دىلكۇشا» سارىيى بار بولۇپ، شەھەرگە قارىغان ئىشىكىگە «دەرۋازەئى فىروزە» دېگەن خەت ھەل بىلەن ئىنتايىن چىرايلىق يېزىلغان. بۇ سارايىنىڭ كەڭ، چوڭ ئاسمان ۋە يۇلتۇزلۇق كاھىشلار بىلەن بېزەلگەن پەشتىقى ناھايىتى يىراقتىن يالتىراپ تۇراتتى. سارايىنىڭ سىرتقى ھويلىسىدا خاقان سارايلىرى بار، بۇنىڭدا قوراللانغان ئەسكەرلەر تۇرىدۇ. ئىچكى ھويلىدا بولسا بايراق ۋە تۇغلار بىلەن بېزەلگەن ئالتە پىل سېپى زىيارەتچىلەرنى ھەيرەتكە سالىدۇ؛ پەقەت ئەڭ ئىچكىرىكى — ئۈچىنچى ھويلىدا تېمۇر ئالتۇن نەقىشلىك تەختتە ئولتۇرۇپ، زىيارەتچىلەرنى قوبۇل قىلىدۇ. بۇ ھويلىلارنىڭ تاشقىرىسىدا ھازىرقى ئىراندىكىگە ئوخشاش ئالما ۋە چىنار دەرەخلىرى بىلەن ئىھاتە قىلىنغان كۆللەر بار، كۆلدىكى سۇلاردا قىزىل ۋە سېرىق ئالمىلار لەيلەپ ئويناپ تۇرىدۇ.

جەنۇب تەرەپتە «باغى بېھىش» سارىيى بار بولۇپ، ئۇ گۈزەل مېمارچىلىق ئۇسلۇبىدىكى شادلىقنى ئاشۇرىدىغان بېغى بىلەن مەشھۇر. شەرەفىددىننىڭ رىۋايەت قىلىشىچە، خەندەك بىلەن ئورالغان سۇنئىي تۆپىلىك ئۈستىگە تەبرىزنىڭ ساپ ئاق مەرمەرلىرىدىن ياسالغان بىرنەچچە كۆرۈكلەر شۇ باغقا تۇتاشتۇرۇلغان، تۆپىلىكنىڭ بىر تەرىپىدە ھايۋاناتلار باغچىسىمۇ بار. تېمۇر بۇ سارايىنى ئۆزىنىڭ ۋارىسلىرىدىن بىرى - مىرانشاھنىڭ قىزىغا ھەدىيە قىلغانىدى. ئۇ بۇ نەۋرىسىنى ئىنتايىن ياخشى كۆرگەنلىكى ئۈچۈن بوش ۋاقىتلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۇنىڭ خىلۋەتخانىسىدا (ئېرمىتاژىدا) ئۆتكۈزەتتى. «باغى چىناران» مۇ شەھەرنىڭ شۇ قىسمىدا ئىدى. گۈزەل يوللىرى، بۇ يوللارنى گۈزەللەشتۈرۈپ تۇرغان كۆركەم چىنارلىرى بار ئىدى. بۇ باغ ئىچىدىكى سۇنئىي تۆپىلىك (تاغ) ئۈستىدە سەلب

شەكىلدىكى قەسىر قەد كۆتۈرگەن. ئۇنىڭ سىرتى شام نەققاشلىرىنىڭ ماھىرلىق بىلەن يارىتقان ئىجادىيىتى بىلەن، ئىچكىرىسى گۈزەل سۈرەت ۋە لەۋھەلەر بىلەن زىننەتلەنگەن، قىممەت باھالىق بۇيۇملار بىلەن لىق تولدۇرۇلغانىدى. مەسىلەن: ئېغىر كۈمۈش قۇببىلار، تەختلەر ۋە باشقا قىممەت باھا ئەشيالار چۆچەكلەردىكى ئاجايىباتلارنى ئەسلىتەتتى.

يەنە «باغى شامال» بىلەن «باغى نەۋ» سارايلىرىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتىمىز. بۇ سارايلار توغرى تۆت بۇرجەكلىك شەكىلدە بولۇپ، ھەربىر تەرىپى بىر يېرىم مىڭ قەدەم. ئۇنىڭ مەرمەر گۈللىرى ئاجايىپ ھەيۋەتلىك بولۇپ، يەر يۈزى قارىياغاچ ۋە پىل چىشىدىن ئىشلەنگەن كاھىشلىق ئىدى.

سەمەرقەندنىڭ شەۋكەتلىك دەۋرىدىن قالغان ئاسار ئەتىقىلىرى ھازىرقى زەئىپ ھالىتى بىلەن قىياس قىلىنسا، بۈگۈنكى ھەيۋەتلىك بىنالارنىڭ تەۋسىيەلىرى مۇبالىغىلىق تۇيۇلمايدۇ. سۇلتان خۇداۋەندە تەرىپىدىن سۇلتانىيەدە يۈزىل ئىلگىرى قۇرۇلغان مەسچىتنىڭ گۈزەللىكى تېمۇر تەرىپىدىن بىنا قىلىنغان ھازىرقى سەمەرقەندنىڭ خارابىلىرى ئۈستىدە قەد كۆتۈرگەن «مەسجىد شاھ»نىڭ گۈزەل كۆرۈنۈشى بىلەن تەڭلىشەلمەيدۇ. بابۇرنىڭ تەۋسىپىگە قارىغاندا، ئۇنىڭ پەشتىقىغا قۇرئان ئايەتلىرى شۇنچىلىك يىرىك ھەرپلەر بىلەن پۈتۈلگەنكى، ئۇنى بىر مىل، ھەتتا ئىككى مىل يىراقلىقتا تۇرۇپ ئوقۇغىلى بولاتتى.

مىمارچىلىقنىڭ ئاشۇنداق ئۇسلۇبىدا كېيىنرەك قۇرۇلغان بىنالار مەسىلەن، ئىسپاھان ۋە مەيدانشاھتىكى مەسجىدى كەبىر، قۇم ۋە مەشھەتتىكى زىيارەتگاھلار تېمۇرنىڭ ھىممىتى بىلەن مەيدانغا كەلگەن ئىمارەتكە نىسبەتەن پەقەت ئۇنىڭ تەكرارلىنىشىدىن ئىبارەتتۇر. كېيىنكىلەرنىڭ زامانىدا يەنى شاھرۇخ ۋە مىرزاھۇسەيىن بايقارا دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىمارەت سېلىش ھەۋىسى يەنە كۈچەيدى. ھىراتتىكى مۇسەللا مەيدانىنىڭ خارابىلىرىدا ۋە مەشھەدتىكى مەلىكە گەۋھەرشاد بېگىمنىڭ گۈزەل مەسچىتلىرىدە بۇنىڭ نىشانلىرى كۆزگە چېلىقىدۇ. بۇ ھەۋەسنىڭ ئەڭ ئالىي مەقامغا كۆتۈرۈلۈشى پەقەت تېمۇر زامانىدا «ۋەھشىي ۋار - ۋار» ئاتالغان تېمۇر دەۋرىدە بولدى.

سانائەت ھەققىدە تۆۋەندىكىلەرنى سۆزلەش مۇمكىن. تېمۇرنىڭ ئەمرى بىلەن دەمەشىقنىڭ ئەڭ ماھىر توقۇمىچىلىرى، ھەلەبنىڭ مەشھۇر پاختا ئىگىرىش كارخانىلىرى، ئەنقەرەنىڭ موۋۇتچىلىق كارخانىلىرى، تۈركىيە ۋە گورجىستاننىڭ زەرگەرلىرى، ئىشقىلىپ سانائەتتە قانچە ماھىر ئىشچىلار بار بولسا، ھەممىسى سەمەرقەندگە كۆچۈپ كېلىشتى. سەمەرقەندتە بارلىق دىن ۋە مىللەت كىشىلىرى جەم بولۇشقانىدى. كىلاۋىخو بۇيەردە ياشىغۇچى ئاھالىنى ساناپ، 130.000 دېگەنلىكى خاتا بولمىسا كېرەك. مۇشۇ ئەھۋالغا ئاساسەن، سەمەرقەندنىڭ پۈتۈن ئاسىيا سودىسىدا مال ئامبىرى ئورنىنى ئالغانلىقىنى ناھايىتى ئاسانلا پەملىيەلەيمىز. خۇسۇسەن بۇنىڭدا ئىچكى سودا ياخشى تەرەققىي قىلىپ، چوڭ ئەھمىيەتكە سازاۋەر بولدى ۋە ناھايىتى بۈيۈك مىقدارغا ئېرىشكەنىدى. بۇ يەرگە ھىندىستاندىن ناھايىتى نۇرغۇن ئەتتارلىق ۋە بوياق تىجارىتى كارۋانلىرى كېلىپ تۇراتتى. خىتايلار بۇ يەرگە يىپەك گەزلىمىلەر، چىنى كاسىلار (قاچا - قۇچىلار)، قەدەھلەر، مۇشك - ئەنبەرلەر، قىممەت باھالىق تاشلارنى ئەۋەتەتتى. مەملىكەتنىڭ شىمال تەرىپىدىن قىممەتلىك تېرە ماتېرىياللار كېلەتتى. مۇشۇنداق تۈرلۈك ئىقلىملارنىڭ ماللىرى سەمەرقەند بازارلىرىدا تاي - تاي قىلىپ باغلىنىپ، ئاسىيانىڭ ئەڭ چوڭ شەھەرلىرىگە ۋە بۈيۈك يول ئارقىلىق غەربىي ياۋروپاغا ماڭغۇزۇلاتتى. سودىگەرلەر بىر يول بىلەن خارەزم، ئاستىراباد، نىژنىي نوۋگورت، موسكۋا يولى بىلەن گەنزە كۆلىگە باراتتى. ئىككىنچى، ھىرات، قەزۋىن، تەبرىز، ترابزۇن يولى ئارقىلىق گىنۇيىلىكلەرنىڭ، ۋېنىتسىيىلىكلەرنىڭ، پىزالىقلارنىڭ سودا كېمىلىرىگە چۈشۈپ، ياۋروپاغا يېتەتتى. ناھايىتى قورقۇنچلۇق، تىنچسىز زامانلار بولۇشىغا قارىماي، تېمۇر ھاكىمىيىتىنىڭ سايىسى چۈشكەن يەرلەرنىڭ ھەممىسىدە سودا

ناھايىتى جانلىق ۋە ئالاھىدە خەۋپسىز ئىدى. بىر قايتا - قايتا سۆزلەپ ئۆتكەن ئىسپانىيە ئەلچىلىرى بۇ ئىشلارغا ئەڭ ئىشەنچلىك شاھىتلار ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەلچىلەر ھەيئىتى ترابزۇندىن يولغا چۈشۈپ، بەزى دۈشمەن ۋىلايەتلىرى ئارقىلىق سەمەرقەندكە بارغان. ئەتراپىدا ھېچقانداق ساقچىلىرى بولمىغان ھالدا شەرقنىڭ ناياب ئەشيالىرى يۈكلەنگەن كاجۋىلىق كارۋاننى ئۇلار ئۆز مەنزىلىگە بىخەتەر يەتكۈزگەن. بۇ ۋەقە ئەنقەرەدىكى قەتئىي توقۇنۇشلاردىن كېيىن ۋە غەربىي ئاسىيادا باشباشتاقلىق ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقىتلاردا سادىر بولغانىدى.

تېمۇرنىڭ تەدبىرى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا مەنىۋى تەرەققىياتنىڭ قانداق بولغانلىقى ھەققىدە بىز ئالدىنقى بابتا توختالغان ئىدۇق. چۈنكى بۇ تەرەققىيات تېمۇرنىڭ ئەۋلاد ۋە ئەجدادلىرىنىڭ يەنى تېمۇرزادىلەرنىڭ خىزمەتلىرىگە مەنسۇپتۇر. ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەسلى تۈركلىك دەۋرى تېمۇردىن باشلاندى. چۈنكى خارەزمشاھلار ۋە سالجۇقىيلار، گەرچە مەئىشەت شەكلى جەھەتتىن تۈرك بولسىمۇ، ئۇلار غەربىي ئىسلام، ئىران مەدەنىيىتىگە مۇخلىس ئىدى. ئۇلار تۈرك مىللىتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ناھايىتى ئاز ئىش قىلدى. ئەجەبلىنەرلىك ئەمەسكى، ھازىرقى ئىراندىكى تۈرك - قاجار خانىدانىمۇ شۇنداق ئىدى. تېمۇر ئۆز تۈركلىرىنىڭ موغۇل - خىتاي دۇنياسىنىڭ ئۈستىدىن غەلىبىسىنى مۇجەسسەم قىلدى. ئۇ دائىم ۋە ھەرجەھەتتىن تۈركلەرگە بىرىنچىلىكنى تەمىن ئېتىشكە تىرىشتى. گەرچە ئۇنىڭ سارىيى ئەجنەبىي ئۆلىمالىرى ۋە ھۈنەرۋەنلىرى بىلەن تولۇپ - تاشقان بولسىمۇ، مەملىكەتنىڭ رەسمىي تىلى ھەرقاچان تۈركچە يۈرگۈزۈلدى. ھەتتا موغۇل - ئۇيغۇر يېزىقى ناسرانىيلىق، بۇددىيلىق، مەجۇسىيلىق دەۋرى دەپ قارىلىپ، مۇتەئەسسىپ مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن ناھايىتى يامان كۆرۈلگەن ھالەتتىمۇ مۇھاپىزەت قىلىندى. تېمۇرنىڭ ئۆزىمۇ ساپ ۋە ئېنىق تۈرك شېۋىسىدە يازاتتى. بۇيەردە زىكرى قىلىنغان «تۈزۈكات» بۇ پىكرىمىزنى ئىسپاتلىيالايدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇ ئۆز زامانىسىدىكى رەسمىي مۇھەررىرلەر ۋە شائىرلار بىلەن ئۇچراشقاندا، ئۇلارنىڭ قەتئىي ۋە تەكلىپ سۆزلىرىگە قۇلاق سالاتتى. ئاسىيانىڭ يېرىمىنى تىترىتىپ تۇرغان تەختى ئاستىدا قانچە خانىدانلارنى يەكسان قىلغان بۇ ئادەم، ئۆزىنىڭ سىياسىي ئەھدىلىرىنى ناھايىتى ساددا ئىبارىلەر ئارقىلىق تۆۋەندىكىچە باشلايتتى: «مەن تەڭرىنىڭ قۇلى تېمۇر، شۇنى ئېيتىمەنكى...» كېيىنكى خانلارنىڭ ياكى كەمبەغەل بۇخارا-پادىشاھلىرىنىڭ تەكەللۇپلۇق لەقەملىرى بىلەن بۇنىڭ ئارىسىدا شۇ قەدەر پەرق چوڭ.

دەرۋەقە، تېمۇر ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي قىسمىدا، دائىملىق ئۇرۇش ۋە ماجىرالارنىڭ بولۇپ تۇرغانلىقىغا قارىماي، جاھانگىرنىڭ تىرىكلىكىدە تەرەققىيات، دىنىي ئىلىملار ۋە دۇنياۋى پەنلەر ئۆز يولى بويىچە ئېلىپ بېرىلىۋەردى. تارىخ بىزگە ھېكايە قىلىدۇكى، ئىمام زەينۇلئابىددىن سۇلالىسىدىن بىر بۆلىكى يەنى شەيخ سەئىدئەلى ھەمەدانىي جاھاننى ئۈچ قېتىم ئايلىنىپ، توغرا يول كۆرسىتىپ، ۋەز - نەسىھەت قىلىپ يۈرگەن. ئۇ ھىجرىيىنىڭ 786 (مىلادىيىنىڭ 1384) - يىلىدا ئامۇ دەريانىڭ بۇ تەرىپىدە، خۇتتەلاندا ۋاپات بولغان. ئەخلاق ۋە تەسەۋۋۇپقا دائىر كۆپ ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان. نەقشىبەندىيە تەرىقىتىنىڭ ئاساسچىسى شەيخ خوجا باھاۋىددىن تېمۇر زامانىدا ياشاپ، ھىجرىيىنىڭ 791 (مىلادىيىنىڭ 1389) - يىلىدا ۋاپات بولغان. ئۇ شۇ زاماندا بۇخارادىكى ئەڭ ھۆرمەتلىك كىشى بولۇپ، بۇخارانىڭ مىللىي ئەۋلىيالىرىدىن ھېسابلىناتتى. ئۇنىڭ شەھەردىن چارەك سائەتلىك ئارىلىقتىكى زىيارەتگاھىنى ئۈچ قېتىم زىيارەت قىلىش، ئۆزاقتىكى كەبىگە ھەج قىلىش بىلەن باراۋەر ھېسابلىناتتى. دۇنياۋى ئىلىملەر ئىچىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغانلىرى يۇقىرىقىلاردىن ئىبارەت. شائىر لۇتپۇللا نىشاپۇرىي ساراي شائىرى بولۇپ، شاھزادە مىرانشاھنىڭ مەدھىيىچىسى ئىدى. ھەۋەس قىلغۇدەك مەنسەپتە ئەمەس ئىدى. چۈنكى بۇ شاھزادىنىڭ شارابخور، دىتسىز، پاسىقلىقى سەۋەبىدىن شائىرنىڭ دۇردانە قەسىدىلىرى بىلەن

خۇددى بىر ھايۋاننى ماختاشقا مەجبۇر ئىكەنلىكىنى چۈشىنىۋالغىلى بولاتتى. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇنىڭ شېئىرلىرى دائىم تەقدىرلىنەتتى. تېمۇرمۇ ئۇنى ناھايىتى ئالىي دەرىجىدە مۇكاپاتلايتتى. ئۇ ھىجرىيىنىڭ 786 (مىلادىيەنىڭ 1384) - يىلى ۋاپات بولدى.

شەيخ كامالىددىن خوجەندى قەسىدىلەر يېزىش بىلەن مەشھۇر ئىدى. ئۇنىڭ دوستى كامالىددىن ئىسپاھانى بولسا ئۆزىنىڭ غەزەللىرى بىلەن شۆھرەت قازاندى. ئۇنىڭ ۋەتىنىنى، توختامىشخان ئىگىلىگەندىن كېيىن، غالىبنىڭ پەرمانى تۇپەيلىدىن بۇ شائىر ئىدىل ساھىلىدىكى پايتەختكە كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئىلگىرى بۇ جاي ئۇنىڭغا ناھايىتى ياققان ئىدى. لېكىن ئاردىن تۆت يىل ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇ تەبرىزگە كەتتى. ئۇنى سۇلتان ھۈسەيىن ئېلخانىي تەكلىپ قىلغانىدى. بۇ يەردە ئۇ ئۆزى ئۇچۇن بىنا قىلىنغان خانىقادا ياشاپ، ھىجرىيىنىڭ 792 (مىلادىيىنىڭ 1390) - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. شۇندىن بىر يىل ئۆتۈپ سەمەرقەندتە ئەللامە تەفتەزانى ۋاپات بولدى. ئۇ ھىجرىيىنىڭ 722 (مىلادىيىنىڭ 1322) - يىلىدا ئىراقتا تۇغۇلۇپ، ئون ئالتە يېشىدا شەرھ (بىرەر نەرسىنى ئىزاھلاش ئاساسىدا يېزىلغان كىچىك ئەسەر) يازغان. ئۇ ھىرات، جام، سەراخس، سەمەرقەند، غىژدۇۋان، تۈركىستان ۋە خارەزمدە ياشىدى. ئۇ كالام، فىقھە (قانۇنشۇناسلىق)، نەھۋى (مورفولوگىيە) ۋە تەفسىر ئىلمىدە شۆھرەت قازانغان بولۇپ، ئۇنىڭ كىتاب ۋە رىسالىلىرىنىڭ سانىنى ئۆمرىنىڭ سانىدىنمۇ جىقراق دېيىشكە بولىدۇ.

شائىر ئەھمەد كىرمانىي تېمۇر تارىخى — «تېمۇرنامە»نى يازغان بولۇپ، ئۇلۇغۋار ساھىبقىران بىلەن ناھايىتى يېقىن مۇناسىۋەتتە ئىدى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي ئۇ تېمۇرغا قارشى ئايرىم ھەجۋىيلەرنى يېزىشقىمۇ جۈرئەت قىلغانىدى. (تېمۇر بىر قېتىم تېمۇر كىرمانىي ۋە ئۆز زامانىسىنىڭ باشقا ئەدىبلىرى بىلەن ھامامدا ئىكەن. گەپ ئادەملەرنىڭ شەخسىي خۇسۇسىيەتلىرى ھەققىدە بولۇۋاتقاندا تېمۇر شائىرغا سوئال قويۇپ: «ئەگەر مېنى سېتىشقا توغرا كەلسە قانچە باھا قويار ئىدىڭ؟» دەپ سورىغان. شائىر كىرمانىي ئۇنىڭغا جاۋاب بېرىپ: «يىگىرمە بەش دىنار»، دېگەن. تېمۇر ئېتىراز بىلدۈرۈپ، «مېنىڭ بېلىمدىكى كەمەرنىڭ ئۆزىلا يىگىرمە بەش دىنار ئەمەسمۇ؟» دېگەندە، كىرمانىي: «مەن پەقەت شۇ كەمەرنى ھېسابلاۋاتىمەن. بولمىسا ئۆزۈڭ بىر تىيىنغىمۇ يارىمايسەن»، دېگەن جاۋابنى بەرگەنىكەن). ھازىرقى ئاسىيانىڭ بىر نەچچە نادان پادىشاھلىرى بۇنداق جۈرئەتتى ئۈچۈن شائىرنى قەتل قىلغان بولار ئىدى! تېمۇرنىڭ ھىمايىسى ۋە مۇرۇۋۋىتىدىن پايدىلانغان ئەجنەبىي ئۆلىما ۋە شائىرلارنىڭ سانىمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. بالا دەشتىدىن ماۋەرائۇننەھرگە ئۆزى ئېلىپ كەلگەنلەرنىڭ ھەممىسىگە ساھىبقىران مەردلىك بىلەن ئىنئام ۋە ئېھسان قىلاتتى. ئىستىبداتلىق بولغانلىرى، مەسىلەن، ئەڭ بۈيۈك ئەرەب قامۇسىنى يازغان جەزىرى ناھايىتى چوڭ مەنسەپكە ئېرىشتى. نىشاپور، باغداد، مەرۋى، خارەزمنىڭ ئۆلىما ۋە مۇدەررىسلىرى، بۇخارا، سەمەرقەند ۋە كىش مەدرىسلىرىدە ئىلگىرىكىدىن كۆپ ئارتۇق مائاش ۋە ئىش ھەققى ئالدى. ئومومەن تېمۇر دۆلىتىنىڭ قۇدرەتلىك دەۋرىدە نۇرغۇنلىغان مەدرىسلەر تەسىس قىلىندى. بۇلار خەير - ساخاۋەت تۇپەيلىدىن كەڭ كۆلەمدە تەرەققىي قىلدى؛ ھازىرقى كۈندىمۇ بۇخارانى زىيارەت قىلغان كىشىلەر بۇ ئاسار ئەتىقىلەرگە ھەيران قېلىشىدۇ. تېمۇر بۇ ئىشنىڭ تەشەببۇسكارى بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ خانىدان ئەزالىرى، ۋەزىرلىرى ھەم مەملىكەتنىڭ بايلىرى بارلىق ياخشىلار مەسچىت - مەدرىسلەر، قىرائەتخانىلار ۋە كېسەلخانىلارنى تەسىس قىلىش ھەم ئۇلارغا ئېھسان بېرىشتە ئۆزئارا مۇسابىقە قىلىشاتتى. شۇ سەۋەبتىن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەنىۋى تەرەققىياتى، بىۋاسىتە بولمىسىمۇ، ھەر ھالدا ئەمىر تېمۇرنىڭ خىزمىتى ۋە ھىممىتىگە چەمبەرچاس باغلانغانىدى.

تېمۇرىيلەر

ھىجرىيىنىڭ 807 ـ 906 (مىلادىيىنىڭ 1405 ـ 1500) ـ يىللىرى

تېمۇر ئۆزىنىڭ ۋارىسلىرى بىلەن جاھانگىرلىك مەيدانىدا ئۆزىدىن بۇرۇنقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان موغۇللارغا ئوخشاش بەختلىك بولالمىدى. موغۇللار ھۆكۈمدارى چوڭ بىر مەملىكەتنىڭ ئاساسىنى قۇردى. ئوغۇللىرى ۋە ۋارىسلىرىنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئۇنى كۈچەيتتى ۋە كېڭەيتتى. تېمۇر بولسا ھاكىمىيەت بىناسىنى ئېگىز كۆتۈردى؛ ئەمما پەرزەنتلىرى ئۇنىڭ داۋاملاشتۇرغۇچىسى بولۇش ئورنىغا نائەھلىلىك ۋە ئۆزئارا ئۇرۇش قىلىشلار نەتىجىسىدە بۇ بىنانىڭ زەئىپلىشىشى ۋە يىمىرىلىشىگە سەۋەبچى بولدى. چىڭگىزىيلەر ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيادا ئىككى ئەسىرگە يېقىن ھۆكۈم سۈرگەن بولسا، تېمۇرىينىڭ ۋارىسلىرى گەرچە ئۆز ئارىسىدا ھاكىمىيەت ئىشلىرىدىكى ماھارىتى، پارلاق ئىستېبداتى ۋە ئالىيجانابلىقى بىلەن كەلگۈسى ۋارىسلىرىنى ھەيرەتكە سالىدىغان زاتلار بولسىمۇ، سەلتەنەتنى بىر ئەسىرگە يېقىن داۋاملاشتۇرالىدى، خالاس.

مەرھۇم بۈيۈك تېمۇرنىڭ سەمەرقەندتە دەپنە ۋە ماتەم مۇراسىمى تامام بولا ـ بولماستىن، ۋارىسلار ئوتتۇرىسىدا دەرھال تاجۇ تەخت تالىشىش ئىشلىرى باشلاندى. تېمۇرنىڭ خۇراسان ھاكىمى ــ ئاقىل ۋە تەدبىرچان شاھرۇخ مىرزىدىن باشقا ئوغۇللىرى ئۆزىدىن بالدۇر ۋاپات بولۇپ كەتكەنىدى.

تېمۇر ئۆزىگە تەخت ۋارىسى قىلىپ قەھرىمانلىقىغا قاتتىق ئىشەنگەن نەۋرىسى، شۇ چاغدىكى ھىندىستان ۋە كابۇل ھۆكۈمدارى پىر مۇھەممەدنى تەيىنلىگەنىدى.

ياشلىقىنى جەڭ مەيدانلىرىدا ئۆتكۈزگەن پىر مۇھەممەدخان كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئەيش ئىشرەتكە بېرىلىپ، ھۆكۈمەتنى باشقۇرۇش ئىشىنى ھىلىيگەر ۋە ئاچكۆز ۋەزىرى پىرئەلى تازغا تاپشۇرۇپ قويغانىدى. پىر مۇھەممەدخان بوۋىسى تېمۇرنىڭ ۋاپات بولغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەرنى ئىشرەت ـ بەزمە ئۈستىدە تاپشۇرۇپ ئالدى. بۇ ۋاقىتتا سەمەرقەندتىكى ساراي دائىرىسىدە بىقارارلىق ۋە پاراكەندىچىلىك ھۆكۈم سۈرمەكتە ئىدى. ئەگەر پىرمۇھەممەدخان شاراب قەدەھلىرىنى قويۇپ، قولىغا ئۇرۇش قورالىنى ئېلىپ، دەرھال ئەسكەر توپلاپ سەمەرقەند ئۈستىگە كەلگىنىدە، بوۋىسىنىڭ تەختىگە ئىگە بولار ئىدى.

لېكىن ئۇ كېچىكتى. مىرانشاھنىڭ تاشكەنتتە ياشاۋاتقان ئون ئىككى ياشلىق ئوغلى سۇلتان خەلىل مىرزا ھەرىكەت باشلىدى. ئۇ بۇ يەردىكى بىر قانچە ئابرۇيلۇق ھۆكۈمدارلارنىڭ قوللىشى بىلەن بۈيۈك بوۋىسىنىڭ تەختىگە دەۋاگەرلىك قىلىپ، توسقۇنچىلىقسىزلا سەمەرقەند ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى.

ئۇ ئۇلۇغ بوۋىسىدىن قالغان خەزىنىلەر ۋاستىسى بىلەن ھۆكۈمەت بېشىغا كەلدى ۋە پىر مۇھەممەدخاننى تەختكە ئولتۇرغۇزۇش تەرەپدارلىرىنى ئۆز تەرىپىگە ئۆتكۈزۈپ ئېلىشقا قارار قىلدى.

تېمۇرنىڭ ۋەسىيىتىگە ئاساسەن پىرمۇھەممەدخاننى تەختكە ئولتۇرغۇزۇش تەرەپدارلىرى كۈچلۈك بولسىمۇ، ئەمما خېلىل مىرزا ئاتنى بۇرۇنراق قامچىلاپ بولغانىدى. ئۇ پىرمۇھەممەدخاننىڭ پىلانلىرىنى بۇزۇپ، ئامۇ دەريانىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى يەرلەرنى ئۆز ھاكىمىيىتىگە قوشۇۋېلىشقا ئېرىشتى.

لېكىن، بۇنىڭدىن بىرەر نەپ چىقمىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ يۇمشاق، خىيالپەرەس تەبىئىتى بىلەن ھۆكۈمدارغا قارىغاندا كۆپرەك شائىر بولۇش ئۈچۈن يارىتىلغانىدى. خەلىل بىر تەرەپتىن بۈيۈك بوۋىسىنىڭ پۈتمەس ـ تۈگىمەس خەزىنىلىرىنى ئىسراپ قىلىپ، نوپۇزلۇق يۇقىرى مەنسەپدارلاردىن، ئالىي تەبىقىدىكىلەردىن بىر قانچە كىشىنى ئۆز تەرىپىگە

ئۆتكۈزۈپ، ئىككىنچى تەرەپتىن بۇۋىسىغا ساداقەتمەن كىشىلەرنى بىزار قىلدى ۋە قىسقا ۋاقىت ئىچىدە خېلى كۆپ دۈشمەنلەرنى بارلىققا كەلتۈردى.

رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، خەلىلنىڭ شادىمۇلىك ئىسىملىك بىر ئايالنى قاتتىق ياخشى كۆرۈپ قالغانلىقى نارازىلىقلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەبكار بولغان. شادىمۇلىك ئەۋۋەل ھاجى سەيپىددىننىڭ كېنىزىكى ئىدى. خەلىل تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا ئۆيلەندى. تېمۇر ھايات ۋاقتىدا بۇ جەزبىدار كېنىزەكنى ئۆلتۈرۈپ، خەلىلنىڭ ئىشىق ئوتىنى ئۆچۈرمەكچى بولغانىدى. ئەمما كېنىزەك جازادىن قېچىپ قۇتۇلدى. ئاخىر شادىمۇلىك ھۆكۈمدارنىڭ خوتۇنى سۈپىتىدە، ئېرىنىڭ بۇرۇنقى ئۆزىگە سادىق تەرەپدارلىرىنى ئۇنىڭغا قارشى قوراللاندۇردى.

بىرىنچى بولۇپ تۈركىستان ۋىلايىتىگە ھەم پەرغانىنىڭ بىر قىسمىغا ھاكىم قىلىپ تەيىنلەنگەن ئەمىر خۇدادات بىلەن شەيخ نۇرىددىن خەلىلگە قارشى ئىسيان كۆتەردى. ئەگەر پىرمۇھەممەدخان مىراس دەۋاسى بىلەن چوڭ قوشۇن توپلاپ، ئامۇ دەرياغا يېقىنلىشىپ، خەلىلنى كۈچلۈك تەھلىكىگە سالمىسا، ئۇ ھامان سەمەرقەندتە ياشاپ، گۈزەل مەھبۇبىسى شەنىگە غەزەل يېزىش بىلەن بەنت بولۇپ يېتىۋېرەتتى.

خەلىلنىڭ ئۇكىسى مىرزا سۇلتان ھۇسەيىن بولسا ئامۇ دەريانىڭ سول قىرغىقىدا ئۆز ھاكىمىيىتىنى قۇرۇش قەستىدە ئىسيان كۆتۈردى. شۇ سەۋەبتىن خەلىل ئاۋۋال ئۆزى ئەۋەتكەن ئەسكەر بىلەن جەڭ قىلدى، كېيىن مىرزا سۇلتان ھۇسەيىنگە قارشى ئەسكەر ئەۋەتىپ، كىش ۋىلايىتىنىڭ جىگدىلىك دېگەن جايىدىكى ئۇرۇشتا غەلىبىگە ئېرىشتى.

ئەنە شۇنىڭدىن كېيىن، تەختنىڭ ئىككى دەۋاگىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇزاكىرە باشلاندى. لېكىن بۇنىڭدىن ھېچقانداق نەتىجە چىقمىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇرۇش باشقىدىن يەنىمۇ كۈچلۈكرەك تۈس ئالدى. ئامۇ دەرياني كېچىپ ئۆتكەن پىرمۇھەممەد نەسەپ ئەتراپىدا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. ئوردىگاھى ۋە مال - دۇنياسىنى تاشلاپ، ئاران قېچىپ قۇتۇلدى.

پىرمۇھەممەدخان يەنە بىر قېتىم ئۆز بەختىنى سىناپ كۆردى. ئەمما بۇ سەپەردىمۇ غەلىبە قىلالمىدى. ئۇ پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن مەيخورلۇق ۋە نادانلىققا بېرىلگەنلىكى سەۋەبىدىن ئۇنىڭدا بۇرۇنقى قەھرىمانلىقلاردىن ئەسەرمۇ قالمىغانىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئارىدىن كۆپ ئۆتمەي پىرمۇھەممەد شىبورغان يېنىدا ھىجرىيىنىڭ 809 (مىلادىيىنىڭ 1407) - يىلىدا، ئۆزىنىڭ چېدىرىدا مەشھۇر ۋەزىرى پىرئەلى تاز تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ھالبۇكى پىرمۇھەممەد خان پىرئەلىنى خىزمەتكارلىقتىن ۋەزىرلىك دەرىجىسىگە كۆتۈرگەنىدى. (ئافغانىستان ۋە شىمالى ھىندىستان ھۆكۈمدارى بولۇشنى نىيەت قىلغان پىرئەلى بەگلەرنىڭ ئىسيانى سەۋەبىدىن ھىراتقا قېچىپ بارىدۇ، شاھرۇخ ئۆز قېرىندىشىنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىپ ئۇنى قەتل قىلىدۇ).

شۇ تەرىقىدە خەلىل جەنۇبىي بىخەتەرلىككە ئىگە قىلغان بولسىمۇ، بىراق شىمال تەرەپلەر ھاياجانلىق ۋە تەھلىكىلىك ئىچىدە ئىدى. چۈنكى ئىسيانچى خۇدادات ۋە شەيخ نۇرىددىن قاتارلىقلار ئەمىرلەر ۋە باشقا بەگلەرنى ئۆز تەرىپىگە تارتىپ، نوپۇز دائىرىسىنى كېڭەيتمەكتە ھەم چوڭ قوشۇن بىلەن توپتوغرا سەمەرقەند ئۈستىگە كەلمەكتە ئىدى.

خەلىل ئارغۇنشاھ ۋە ئەمىر ئاللادات رەھبەرلىكىدە ئاسىيلارغا قارشى لەشكەر ئەۋەتتى. ۋەھالەنكى، بۇ ئىككى زات دۈشمەن بىلەن مەخپىي ئىتتىپاق تۈزگەنىدى. ئالىيجاناب لېكىن بەختسىز خەلىل ئۆزىنى قوغدىغۇچى، سادىق ھېسابلىغان كىچىك بىر گۇرۇھنىڭ كۆزىتىشىدە قالغان پەيتتە، ئەسكەرلىرى ئۇنىڭغا خائىنلىق قىلدى ۋە شىرار قەلئەسى خارابىلىرىدە خۇدادات لەشكەرلىرىنىڭ تاجاۋۇزىغا دۇچ كېلىپ، ئەسىرگە چۈشۈپ قالدى ھەم ئۆزىنىڭ سابىق تەۋەلىكىگە ئەۋەتىلدى. ئۇ بۇ يەردە تاجۇ تەختتىن ۋاز كېچىشكە ئىسيانچىلار تەرىپىدىن بېرىلگەن قەشقەر ھاكىمىيىتىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن

تەڭ ئۇنىڭ چوڭ پالاكىتى، تەقدىرنىڭ كۇتۇلمىگەن زەربىسىدىن ئەمەس، بەلكى پۈتۈن قەلبىدىن سۆيگەن مەھبۇبىسى شادىمۇلكتىن ئايرىلىشى ئىدى. شۇ سەۋەبلىك ئۇ ئۆزىنىڭ كۆڭلىدىكى بارلىق غەم - غۇسسىلىرىنى كۆز ياشلىرى ئارىلاش شىكايەت بىلەن تولغان غەزەللەرنى يېزىپ، يەڭگىللىتىشكە ئۇرۇندى. ھەقىقەتەنمۇ پۈتۈن خەزىنىلىرى بىلەن سەمەرقەندنى ئىگىلىگەن، ئۇنى تەھقىپ ۋە مەسخىرە قىلغان، ھەتتا مەلىكە شادىمۇلكنى ئاۋامنىڭ ئەڭ رەسۋا ھاقارىتىگە دۇچار قىلدۇرغان خۇداداتنىڭ بەختى ئۇزاققا بارمىدى. تېمۇرىيلەرنىڭ ئەڭ چوڭى مىرزا شاھرۇخ مۇشۇ پەيتتە ھىراتتا ياشاپ نوپۇز ۋە ئۇلۇغۋارلىقى ئەڭ يۇكسەك مەقامغا يېتىشكەندى. ئۇ ماۋەرائۇننەھردىكى بۇ ھادىسىلەرگە ئېتىبارسىز قاريالمىدى.

شاھرۇخ تېمۇرىيلارنىڭ ئەڭ مەشھۇر ۋە ئالىيجاناب بىر شاھزادىسى بولۇپ، ئۇنىڭ سارىيى زامانىنىڭ پەن ۋە مائارىپ ئوچىقى ئىدى. خۇراساننىڭ مائارىپقا مايىل ئىران ئېلىمېنتلىرى ئارىسىدا ئۇ ئۆزىنى ناھايىتى بەختلىك ھېسابلايتتى. شۇ تۇپەيلى ماۋەرائۇننەھردە ھاكىمىيەت مەسىلىسى ۋە ئاتىسىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىنكى ۋەقەلەر ئۇنىڭ دىققىتىنى قاتتىق تارتقانىدى. لېكىن سۇلالە مەنپەئەتى تەھلىكىگە چۈشكەنلىكىنى كۆرگەندىن كېيىن، ئۇرۇشنى ئانچە خالىمىسىمۇ ئۆزىنى تۇتۇپ تۇرالمىدى.

قېرىندىشى خەلىلنىڭ پالاكەتكە يولۇققانلىقى ھەققىدىكى خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، دەرھال ئۆزىنىڭ لەشكىرى بىلەن خۇداداتقا قارشى ھەرىكەت باشلىدى. خۇدادات ئۇرۇش قىلىشقا تەييار بولمىغانلىقتىن ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۇردى، شاھرۇخ بۇنىڭغا قارىماي، سەمەرقەندگە يۈردى ۋە شەھەر خەلقى تەرىپىدىن ئاجايىپ تەنتەنە بىلەن كۈتۈۋېلىندى. خۇدادات تاشكەنتكە قېچىپ كەتتى ۋە موغۇل خانى مۇھەممەدخاندىن باشپانالىق تەلەپ قىلدى. لېكىن مۇھەممەدخان شاھرۇخقا ئوخشاش ئىقتىدارلىق بىر زاتقا قارشى تۇرۇشقا جۈرئەت قىلالمىدى. ئەكسىچە ئۆزىنىڭ بۇرادىرى شەمئىجاھانغا بۇ ئاسىي قاچقۇننى تۇتۇۋېلىشنى ئەمر قىلدى. ئارىدىن كۆپ ۋاقىت ئۆتمىدى، خۇداداتنىڭ كاللىسى ئېلىنىپ، موغۇل خانىنىڭ سادىقتىنىڭ نىشانى سۈپىتىدە شاھرۇخقا تەقدىم قىلىنىندى.

شۇنداق قىلىپ، ماۋەرائۇننەھردە بىر ئاز تىنچلىق ئورنىتىلىپ، مىرزا خەلىلنى ئەسكە ئالدى. خۇدادات ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن خەلىل ئۇنىڭ بۇرادىرى تەرىپىدىن ئالا تاغدىكى قەلئەگە كۆچۈرۈلگەندى. شاھرۇخ ئۆزىنىڭ توقسابەسى (گېنېرالى) شاھمەلىكنى ئۇنى ئازاد قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتتى. ئېھتىمال مىرزا خەلىل ئاسىي بەگلىرىدىن ئۆزىنى ئازاد قىلىشقا كەلگۈچىلەردىن كۆپرەك قورققان بولسا كېرەك. ئۇ ئۆزىنىڭ خەۋپسىزلىكى ئۈچۈن ئىناۋەتلىك بىر ساقچى تەلەپ قىلدى ۋە ئۇنىڭ ھىمايىسىدە سىر دەريانىڭ سول قىرغىقىدا تۇرغان شاھرۇخنىڭ يېنىغا كەتتى. شاھرۇخ ئۇنى قۇچاقلاپ قارشى ئالدى. ھەر خىل سەمىمىي دوستلۇق ئالامەتلىرىنى كۆرسەتتى، ھەتتا ئۇنىڭ چىن دىلىدىن سۆيگەن مەھبۇبى شادىمۇلكنى ئۆزىگە قايتۇرۇپ بەردى. ئۇ پەقەت تاجۇ تەختتىن مەھرۇم قىلىندى. شاھرۇخ ئۇنى بىر ئاز تەسەللى تاپسۇن دەپ ئىراق نائىبى قىلىپ تەيىنلىگەنىدى. مىرزا خەلىل ئۇ يەرگە كېتىۋېتىپ، ھىجرىيىنىڭ 812 (مىلادىيىنىڭ 1409) - يىلى يولدا ۋاپات بولدى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، مەھبۇبىسى شادىمۇلكمۇ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋاپتۇ. ئېيتىشلىرىچە، ئۇ ئېرى بىلەن بىر قەبرىگە كۆمۈلگەنىكەن.

شاھرۇخ ئىككىنچى يىلى يەنە بىر قېتىم قوراللىنىپ، ئامۇ دەرياسىنى كېچىپ ئۆتۈشكە مەجبۇر بولدى. ماۋەرائۇننەھردە ھاكىملارنىڭ ئالمىشىپ تۇرۇشى، خەلىلنىڭ يۇمشاقلىقى، بەگلەرنى ھەددىدىن ئارتۇق جۈرئەت بىلەن تېز - تېز غەليان قىلىپ تۇرۇشقا ئادەتلەندۈرۈپ قويغانىدى. ئەمىر نۇرىددىن شۇلارنىڭ بېشىدا تۇرغانلىقى ئۈچۈن تەختنى ئېلىشقا قەست قىلىپ ئۇرۇش باشلىدى. ئۇرۇشنىڭ بېشىدىلا توقسابە شاھمەلىكتىن يېڭىلگەنلىكتىن،

تاشكەنتكە قاچتى. ئۇنىڭ شېرىكلىرى قىلغان جىنايەتلىرى ئۈچۈن ئېغىر جازاغا دۇچار بولدى.

شاھرۇخ مىرزا ئاتىسىنىڭ سۈرىيە بىلەن ئەرەبىستاندىن باشقا ھەممە جايلىرىنى ئۆز قول ئاستىغا ئالغاندىن كېيىن، ماۋەرائۇننەھر تەختىنى تۇنجى ئوغلى ئۇلۇغبەككە تاپشۇردى. ئۇلۇغبەك ئاتىسىغا ئوخشاش باشقىلار بىلەن ئىتتىپاقلىشالايدىغان كىشى بولۇش بىلەنلا چەكلەنمىدى، بەلكى پەن - مائارىپقا ئالىيجانابلارچە مايىل بولۇشتا ئۇنىڭدىن ئېشىپ كەتتى. تېمۇر سۇلالىسىدىن نامى غەربتىكى خىرىستىيان دۇنياسىدىمۇ بىرنەچچە ئەسىر مابەينىدە ھۆرمەت بىلەن ياد ئېتىلگەن مەشھۇر بىر زاد ئۇلۇغبەك ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئەسلى ئىسمى مۇھەممەت تورغاي بولۇپ، چوڭ بوۋىسى ئەمىر تېمۇر ۋاپات بولغان چاغدا ئون بەش ياشتا ئىدى. ئۇ ماۋەرائۇننەھرنى باشقۇرۇشتەك ئېغىر ۋەزىپىنى تاپشۇرۇۋالغان چاغدا ئون توققۇز ياشقا كىرگەنىدى. ئەمما ئۇنىڭ خېلى ۋاقىتقىچە داۋام قىلغان پادىشاھلىق دەۋرى تېمۇرىيلار سەلتەنىتىنىڭ سائادەتلىك دەۋرى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇنىڭ ئاتىسى ئاھالىنىڭ يۈكسەك ھۆرمىتى ۋە مۇھەببىتىگە سازاۋەر بولغانلىقى ئۈچۈن تۇراندىكى تىنچلىق بۇزۇلمىدى. گەرچە موغۇللار كۆپ قېتىم ئۇرۇش قىلىپ، ئۇنى جەڭگە دالالەت قىلىپ، ھەتتا ئۇ بىر قېتىم ئاقسۇغىچە بېرىشقا مەجبۇر بولغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ھاكىمىيىتى ۋاقتىدىكى ئۇرۇشلاردىن پەقەت شىمال تەرەپتىكى بىر تاجاۋۇزچىلىقنى سۆزلەپ ئۆتۈش كۇپايە قىلىدۇ. چۈنكى بۇ تاجاۋۇزنىڭ پالاكەتلىك ئاقىۋىتى ماۋەرائۇننەھر ئۈچۈنمۇ خېلى كۆپ زىيانلارنى كەلتۈردى.

تېمۇر تەرىپىدىن قىپچاق خانى قىلىپ تەيىنلەنگەن قوۋۇرچاقنىڭ ئوغلى باراق ئوغلان دۈشمەنلەرنىڭ كۈچ بىلەن بېسىقتۇرۇشىغا ئۇچرىغانلىقى سەۋەبىدىن ھىجرىيىنىڭ 828 (مىلادىيىنىڭ 1424) - يىلىدا تۈركىستانغا، سىغناق ئەتراپىغا كېتىشكە مەجبۇر بولدى. بۇ قەلئەنىڭ قوماندانى ھەر ۋاقىت «مەتلەئەسسەئدەين ...» ساھىبىنىڭ تەبىرىچە، قىپچاق ۋە ئۆزبېك ئاتلىق قوشۇنلىرىنىڭ تاجاۋۇزىدىن شىكايەت بىلەن ئەشۇ باراق ئوغلانغا مۇراجىئەت قىلاتتى. شۇ سەۋەبتىن بۇ قەلئەدە ئۆزىنىڭ ھەققى بارلىقىنى مەلۇم قىلدى.

ئۇلۇغبەك بۇنىڭغا قارشى شەخسەن ئۆزى بېرىشقا قارار قىلدى. ئاتىسى ئۇلۇغبەكنىڭ لەشكەر بېشىلىق ئىقتىدارىغا ئانچە ئىشەنمىگەنلىكى ئۈچۈن ياردەمچى قىلىپ، ئىككىنچى ئوغلى مۇھەممەد جوگىنى ئەۋەتتى. لېكىن ئۇلۇغبەك ئۇنىڭ يېتىپ كېلىشىنى كۈتمەستىن ئۇرۇش باشلىۋەتتى ۋە باراق ئوغلاننىڭ ئاز مىقداردىكى مۇنتىزىم ئاتلىق قوشۇنى تەرىپىدىن دەھشەتلىك رەۋىشتە پاراكەندە قىلىندى. جوگى لەشكەرلىرىمۇ كۆپ زىيانغا ئۇچرىدى. بۇ پەيىتتە مۇۋەپپەقىيەت ۋە غەلىبە قازانغان قىپچاق ئوردىسى بۇلاڭ - تالاڭ بىلەن خوجەندكىچە كېلىشى مۇمكىن ئىدى. بۇ پالاكەتتىن كېيىن ياش ۋە نازۇك تەبىئەتلىك شاھزادە جەڭگى - جېدەلدىن ئۆزىنى تارتىپ، ئۆلىمالار مەجلىسىگە، ئىلىم - پەنگە بېرىلىپ كەتتى. بۈيۈك بىر ئەركىنلىك بىلەن پەن - مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇشقا، پايتەختنى مىمارچىلىق سەنئىتى بىلەن بېزەشكە كىرىشتى. شەھەرنىڭ ھازىرقى خارابىلىرى ھامان قۇرغۇچىلارنىڭ نازۇك ھېسسىياتىدىن، سەنئەت ساخاۋىتىدىن دېرەك بېرىپ تۇرماقتا.

ئاشۇ ۋاقىتتىكى سەمەرقەند ھەققىدە ئۆز خاتىرىلىرىدە بىر قەدەر توغرا مەلۇمات بەرگەن بابۇر ئۇنىڭ چوڭ بىنالىرىدىن تۆۋەندىكىلەرنى زىكرى قىلىدۇ: 1) «خانىقانىڭ گۈمبىزى غايەت ئۇلۇغ گۈمبەزدۇر، ئالەمدە ئۇنچىلىك ئۇلۇغ گۈمبەز يوق دەپ نىشان بىرۇرلەر» : 2) غايەت گۈزەل كۆل، ئۇستى ھەشەمەت بىلەن بېزەلگەن شاھانە كۆرۈنۈشلۈك مەدرىسە بىنا قىلىنغان. بۇ مەدرىسە ھىجرىيىنىڭ 828 (مىلادىيىنىڭ 1424) - يىلىدا ياسالغان. لېكىن ئىككى يۈز يىل ئۆتە - ئۆتمەستىن ئۇنىڭ بۇرۇنقى گۈزەل ھۇجرىلىرىنىڭ خارابىلىرىدا غەيرەتلىك تالىپلارنىڭ ئورنىدا ھۇقۇشلار ماكان تۇتتى. 3) مۇقەتتە مەسچىدى. بۇ جەھەتتىن

مۇقەتتە «زىجى كۆرەگانىي»، سى («كورگان جەدۋىلى») ھىجرىيىنىڭ 841 (مىلادىيىنىڭ 1438) - يىلىدا تۈزۈلدى. ئۇلۇغبەك پتولومېي (باتلىمۇس) تەقۋىمىنى سەمەرقەند شەھىرىگە مۇۋاپىق ئىشلىدى. ئۆلىمالارنىڭ ياردىمى بىلەن ئۇنى تۈزىتىشكە كىرىشتى. شۇ تەرىقىدە يۇنان ھەكىمىنىڭ ئەسىرى، تۈرك (تەرجىمىدە «تاتار» دېيىلگەن - س. ئا.) ئالىمىنىڭ تۈزىتىشى بىلەن يېڭى بىر دۇنياغا يۈزلەندى. «مەتلەئەسسەئدەين» يازغان ئابدۇرەزاق سەمەرقەندتە ئۆزى كۆرگەن تەرەققىيات ۋە دەرىجىلەرنىڭ بېرىلىشى ۋە بۇ ئالامەتلەرنىڭ مۇكەممەللىكى ھەققىدە بىر نەچچە قېتىم توختالغانىدى. كۆك گۈمبىزىدىكى سەييارە ۋە تۇرغۇن يۇلتۇزلارنىڭ ھەرىكەت مەۋقەلىرى يەر يۈزىدىكى پۈتۈن قۇرۇقلۇقلار، دېڭىزلار، تاغ ۋە سەھرالارنىڭ شۇنچىلىك توغرا كۆرسىتىلگەنلىكىدىن ھەيران قالغانلىقى ۋە بۇنى تەسۋىرلەشكە ئاجىز ئىكەنلىكىنى يازىدۇ.

ھەقىقەتەنمۇ بۇ رەسەتخانە يەر يۈزىنىڭ بىر مۆجىزىسى ھېسابلىناتتى. بۇنى كۆرۈش ئۈچۈن ھەتتا ئانىسى گۆھەرشات بېگىم ھىجرىيىنىڭ 823 (مىلادىيىنىڭ 1420) - يىلى ھىراتتىن سەمەرقەندكە كەلگەندە، ئۇلۇغبەك پەقەت ئىلىم - پەن بىلەن رىيازىيەتكە (ئاسترونومىيە بىلەن ماتېماتىكىغىلا) ئەمەس، بەلكى باشقا پەن ۋە ئىلىملارغىمۇ قاتتىق بېرىلگەنىدى. شائىرلار، ئالىملار مەملىكەتنىڭ تەرەپلىرىدىن كېلىشكە باشلىغانىدى. ئايرىم ئالىملار ياكى رەسساملارنى جەلپ قىلىش جەريانىدا ھەتتا بەزى چاغلاردا ئاتا - بالىلار ئوتتۇرىسىدا رىقابەتلىشىش ئىشلىرىمۇ پەيدا بولاتتى. ئۇلۇغبەك ھۆكۈمەتتى دەۋرىنى ئۇلۇغ سامانىيلار دەۋرى بىلەن بىر قاتاردا قىياس قىلىش مۇمكىن. ئەپسۇسكى بۇ ھالەت پەقەت شاھرۇخ مىرزىنىڭ ۋاپاتىغا قەدەر داۋام قىلالىدى. ھىجرىيە 850 (مىلادىيە 1447) - يىلىدا ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ساپ ۋە ئوچۇق تۇرغان ئاسمىنىنى قويۇق قارا بۇلۇتلار قاپلىدى. تىنچلىق تۈپەيلىدىن بارلىققا كەلگەن سۈلھى ۋە سائادەتنىڭ قىممەتلىك مېۋىلىرى قانلىق ئۇرۇشلار سەۋەبىدىن بەربات بولدى.

ئۇلۇغبەك تۇنجى ئوغۇل بولغانلىقى ئۈچۈن ئاتىسى شاھرۇخنىڭ پۈتۈن مۈلكىگە ئۆزىنى ۋارىس ھېسابلاپ، خۇراسانغا بېرىش ئۈچۈن يولغا چىققانىدى. لېكىن جىيەنى بايسۇنقۇر مىرزىنىڭ ئوغلى ئالائۇددەۋلە ھىراتنى ئىگىلەپ، ئۇلۇغبەكنىڭ ئوغلى ئابدۇللەتىپنى ئەسىرگە ئالغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەرنى ئاڭلىدى.

مەرھەمەتلىك ئۇلۇغبەك ئۆز ئوغلىنىڭ ھايات - ماماتىنى قولىدا تۇتۇپ تۇرغان دۈشمەن بىلەن ئۇرۇش قىلىشنى خالىمىدى. ئابدۇللەتىپنى ئازاد قىلىش ئۈچۈن، خەزىنە بىلەن ئەسىرلەرنى ئالماشتۇرۇش شەرتى بىلەن سۈلھى تۈزۈشكە ماقۇل بولدى. ئالائۇددەۋلە شەرتنىڭ بىرىنچى قىسمىنى بېجىرگەن بولسىمۇ، ئەسكەرلەرنىڭ كۆپىنچىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى، خەزىنىنى قايتۇرۇش ھەققىدە سۆزلىشىشنى خالىمىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇلۇغبەك ئۇرۇش قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ھەر ئىككى تەرەپ ئۇرۇش قىلىشقا قاتتىق تەييارلىق قىلدى.

ئالائۇددەۋلە شاھرۇخ ئەللىك يىلدىن بۇيان توپلىغان خەزىنىنىڭ كۆپ قىسمىنى سەرپ قىلىپ، جەڭگە ئەسكەر توپلىدى. ئۇلۇغبەك مەسىلىنى ئۇرۇشمىسىز ھەل قىلىش ئۈچۈن ھەر قانچە تىرىشسىمۇ، بىرەر نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى. ھىراتتىن تۆت مىل نېرىدىكى تۇرناب دېگەن جايدا ئۇرۇش قىلىنىپ، ئۇلۇغبەك تەنتەنە بىلەن غەلىبە قازاندى. ئالائۇددەۋلەنىڭ تاجۇ تەختى ۋەيران بولدى ۋە ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى مەشھەدكە قېچىشقا مەجبۇر بولدى. ھىرات ئۆزىنىڭ بارلىق خەزىنىلىرى بىلەن قانۇنىي ۋارىسىنىڭ قولىغا ئۆتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلۇغبەك دۈشمىنىنى قوغلاپ غەربىي خۇراسانغا باردى. بۇ يەردە قېرىندىشى ئوبۇلقاسىم مىرزا بىلەن بىرلىشىپ، بىر قانچە شەھەرلەرنى ئىگىلىدى. لېكىن بۇ ۋاقىتتا ناھايىتى ئېچىنىشلىق ۋەقەلەر يۈز بەردى. ئۇلۇغبەك تۈرمىدە ساقلىغان قارا قويۇنلۇق قەبىلىسىدىن،

تۈركمەن رەئىسى ئىسكەندەرنىڭ قېچىپ كەتتى. تېمۇرىيلارغا قارشى قەدىمدىن ساقلىنىپ كەلگەن سۇلالە ئاداۋىتى يېڭىدىن قايتا باشلاندى ۋە ھىراتقا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى تالان - تاراج قىلدى. شاھرۇخ مىرزا دەۋرىدىن بۇيان ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئالىي بىنالارنى، قىممەتلىك سەنئەت ئەسەرلىرىنى ۋەيران قىلدى.

ئەينى ۋاقىتتا شۇنداق ئەپسۇسلىنارلىق ھال ئۇلۇغبەكنىڭ پايتەختى سەمەرقەندتىمۇ سادىر بولدى. بىر گۇرۇھ ئۆزبېك ئاتلىقلىرى باسقۇنچىلىق قىلدى ۋە يولدا دۇچ كەلگەنلىكى نەرسىنى تالان - تاراج قىلىپ، سەمەرقەندنىڭ دەرۋازىسىغا قەدەر يېتىپ كەلدى. شەھەر سىرتىدىكى سارايلاردا، ئۆزلىرىنىڭ ۋەھشىيلىكىنى تولۇق نامايان قىلدى. ئابدۇرەززاقنىڭ رىۋايەت قىلىشىچە، چىندىن مەخسۇس ئالدۇرۇلغان ھەشەمەتلىك رەسىملەر ئۆزبېكلەرنىڭ توقماقلىرى بىلەن پارچە - پارچە قىلىۋېتىلگەن، چىنى نەقىشلەر پارچىلىنىپ تاملاردىن قومۇرۇپ تاشلانغان، ئالتۇن بىلەن نەقىشلەنگەن مۇكەممەل ھەيۋەتلىك ئايۋانلار قىرىپ بۇزۇلغان، قىسقىسى كۆپ يىللار مابەينىدە ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلگەن گۈزەل سەنئەت ئەسەرلىرى بىر نەچچە سائەت ئىچىدە ۋەيران قىلىپ تاشلانغانىدى.

ئالىيجاناب ئۇلۇغبەك ئۈچۈن بۇلار تولىمۇ ئەپسۇسلىنارلىق ئىشلار ئىدى. ئەمما بۇنىڭدىنمۇ ئېغىرراق، ئېچىنارلىق بىر ۋەقە يۈز بەردى. ئۇ بولسىمۇ، ئۇلۇغبەك پەقەت ئۇنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن ئۇرۇش ئېلىپ بارغان، بالام دەپ دائىم قايغۇرۇپ كەلگەن ئوغلى ئابدۇللەتىپ، ئاتىسىنىڭ شۇنچىلىك چوڭقۇر مۇھەببىتىگە كۆپرانىي نېمەت كۆرسىتىپ ئۇنىڭغا تۇزكورلۇق قىلدى.

ئابدۇللەتىپ تۇرنابىتىكى جەڭدە ئاز - تولا قەھرىمانلىق كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن غەلىبە شەرىپىنى ئۆزىگە مەنسۇپ قىلىش مەقسىتىدە دەۋا قىـــلدى. ھالبۇكى، ئۇلۇغبەك مۇۋەپپەقىيەت شەرىپىنى ئابدۇللەتىپنىڭ ئۇكىسى ئابدۇلئەزىزدىن كۆرەتتى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، ئىختىيارىدىن سارىيىدىن تېپىلغان خەزىنىلەرنى ئابدۇللەتىپ ئۆز مۈلكى دەپ ھېسابلىغانلىقى ئۈچۈن ئۇلۇغبەك ئۇ مۈلۈكلەرنى مۇسادىرە قىلغانىدى.

شۇنىڭدىن كېيىن ئابدۇللەتىپ كۆپ يالۋۇرۇشلار ئارقىلىق ئاتىسىدىن بەلىخنىڭ نائىبلىقىنى ئېلىپلا، دەرھال ئىسيان كۆتۈردى ۋە ئامۇ دەرياسىغا يۈرۈش باشلىدى. ئوغلىنىڭ بۇ ھاقارىتىدىن ئاچچىقلانغان ئۇلۇغبەك قارشى ھەرىكەت قىلىشقا مەجبۇر بولدى. لېكىن بىرىنچى توقۇنۇشتىلا يېڭىلىپ قالدى. مەملىكىتىگە قاراشلىق شاھرۇخىيە (سابىق بىناكەنت) قورغىنىغا قېچىپ قۇتۇلدى. ئۇ بۇ جايدا كەنجى ئوغلى ئابدۇلئەزىز بىلەن بىرگە قولغا ئېلىنىدى ۋە شەپقەتسىز ئوغلى ئابدۇللەتىپنىڭ ئەمرى بىلەن ئىرانلىق ئابباس ئىسىملىك بىر خىزمەتكار تەرىپىدىن قەتل قىلىنىدى.

شەرقنىڭ ئەڭ يارقىن پىكىرلىك ھۆكۈمدارلىرىدىن بىرى ئەنە شۇ تەرىقىدە يوق قىلىنىدى. ئۇلۇغبەك ئاتىسىنىڭ نائىبى سۈپىتىدە ئوتتۇز سەككىز يىل، ئۆزى مۇستەقىل ئىككى يىل سەككىز ئاي ماۋەرائۇننەھىردە ۋە شەرقىي شىمال چېگراسىدىكى يەرلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن كېيىن پاجىئەلىك رەۋىشتە ھاياتنى تەرك ئەتتى.

شۇنىمۇ ئېيتىش كېرەككى، ئۆز ئاتىسىنى ئۆلتۈرگەن تۇزكور ئابدۇللەتىپمۇ بۇنداق جىنايەتكارانە ھەرىكەت بىلەن ئۆزىنىڭ مەقسىتىگە يېتەلمىدى. شۇ دەۋردە سەمەرقەندتىكى ھاكىمىيەتنى مىرانشاھنىڭ نەۋرىسى ئەبۇسەئىد مىرزا ئىگىلەپ ئالغانىدى. ئۇ ئۇلۇغبەك سارىيىغا دەسلەپتە بىر قاچقۇن سۈپىتىدە يېلىنىپ - يالۋۇرۇپ كەلگەنىدى، كېيىن ئۇلۇغبەك ئۇنى ئۆزىگە كۈيئوغۇل قىلىپ ئالدى. لېكىن بۇنىڭغا قارىماي ئۇلۇغبەك ئۆزىنىڭ ئاسىي ئوغلىنى جازالاش ئۈچۈن پايتەختتىن كەتكەندە ئەبۇ سەئىد ئۆزىگە شەپقەت كۆرسەتكۈچىگە قارىتا ياخشىلىققا يامانلىق قىلىپ، ئىختىلاپ بايرىقىنى كۆتىرىپ چىقتى. ئۇلۇغبەك ئورنىدا پايتەختتە قالغان ئوغلى ئابدۇلئەزىز ئەبۇ سەئىدنىڭ كۈچلۈك ئەسكەرلىرىگە قارشى تۇرۇشقا

ئاجىزلىق قىلدى. شۇ تەرىقىدە ئەبۇسەئىد مىرزا سەمەرقەند ھاكىمىيىتىنى ئۆز قولىغا ئېلىۋالغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئابدۇللەتىپ ئاتىسىنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، ئەشۇ ئەبۇسەئىد بىلەن جەڭ قىلىشقا مەجبۇر بولدى.

جەڭ پەرىسى تۈزكور ئوغۇلغا تەبەسسۇم بىلەن باقتى. ئەبۇسەئىد مەغلۇپ بولۇپ ئەسىرگە چۈشكەن بولسىمۇ، كېيىن بۇخاراغا قېچىپ قۇتۇلۇپ قالدى. ئابدۇللەتىپ بولسا ھىجرىيە 854 (مىلادىيە 1450) - يىلىدا ئۇلۇغبەگنىڭ ئىلگىرىكى خىزمەتچىسى بابا ھۇسەيىن تەرىپىدىن خوجايىنىنىڭ ئۆچىنى ئېلىش ئۈچۈن ئۆلتۈرۈلدى. ئابدۇللەتىپنىڭ كاللىسى كېسىلىپ، ئاتىسى بىنا قىلغان «ئۇلۇغبەگ مەدرىسەسى» دەرۋازىسىنىڭ پەشتىقىغا ئېسىپ قويۇلدى. چۈنكى شۇ دەۋرلەردە ئەمەلدە قوللىنىلىۋاتقان بارلىق قانۇنلاردا ئۆز ئاتىسىنى ئۆلتۈرگەن قاتىلنىڭ ھېچقاچان تەختكە ئىگە بولالمايدىغانلىقىنى ھەم ماۋەرائۇننەھرنىڭ بېشىغا كەلگەن كۈلپەتلەردە ئەشۇ ھۆكۈمرانىنىڭ جىنايىتى ئىنتايىن چوڭ ئىكەنلىكىنى ھەم ئۇنىڭغا ئىلاھى جازا بېرىلىشى لازىملىقىنى كۆرسىتىدىغان بايانلار بار ئىدى.

ئابدۇللەتىپتىن كېيىن تەخت شاھرۇخنىڭ نەۋرىسى ئابدۇللا مىرزىغا ئۆتتى. ئۇمۇ ئۆز ۋاقتىدا ئۇلۇغبەگنىڭ سارىيىغا سەممىمي رەۋىشتە قوبۇل قىلىنغان ۋە كۈيئوغۇل بولغانىدى. ئەبۇسەئىد ناھايىتى تېزلىكتە ئۇنىڭ بىلەن تەخت تالىشىش ئۇرۇشىنى باشلىدى، لېكىن يېڭىلىپ، سىر دەرياسىنىڭ نېرىقى تەرىپىدىكى ئوبۇلخەيرى ھۇزۇرىغا قېچىپ كەتتى. ئوبۇلخەيرى ئۇنىڭغا ئازراق ئەسكەر بېرىپ ياردەم قىلدى. ئەبۇسەئىد ئابدۇللا مىرزا ئۈستىگە قوشۇن تارتىپ، ھەم ئۇنىڭ ھاياتىغا، ھەم تەختىگە خاتىمە بەردى. ئابدۇللا مىرزا مەملىكەتنى پەقەت بىر يىللا باشقۇرالىدى. ئەبۇسەئىد ھىجرىيە 855 (مىلادىيە 1451) - يىلىنىڭ ئاخىرىدا تېمۇرىيلەرنىڭ پايتەختى سەمەرقەندنى ئىشغال قىلدى. لېكىن بۇ غەلىبە ناھايىتى قىيىنغا چۈشتى. سەھرادىن كەلگەن ۋەھشىي ئەسكەرلەر شەھەرلەرنى ئىككىنچى قېتىم خانىۋەيران ۋە تالان - تاراج قىلدى. ھەتتا تالانغان نەرسىلەر بىلەن قاپ ۋە خۇرجۇنلىرى توشقۇزۇلغاندىن كېيىنمۇ ئۇلار ئۆز ۋەتەنلىرىگە ئېلىپ كېتىش ئۈچۈن ھىيلە - نەيرەڭ ۋە زورلۇق قىلىشنى توختاتمىدى. ئەبۇسەئىد تېمۇر ۋارىسلىرى ئارىسىدىكى يېگانە مەنسەپپەرەس ئىدى. ئۇ ئاتا - بوۋىلىرىدىن قالغان «بۇ جاھان ئەينى ۋاقىتتا ئىككى ھۆكۈمدار ئۈچۈن ناھايىتى تارلىق قىلىدۇ.» دېگەن سۆزلەرنى تەكرارلاشنى ياخشى كۆرەتتى. شۇ سۆزگە مۇۋاپىق ھەرىكەت قىلىپ، تۇران ئۆلكىلىرىنىڭ چېگراسىنى كېڭەيتىشنى خالايتتى. ئۇ مەملىكەت دائىرىسىنى ماۋەرائۇننەھردىن خۇراسان ۋە غەربىي ئىران تەرىپىگە كېڭەيتىشكە باشلىدى.

بۇ ۋاقىتقا كېلىپ، تېمۇر ئەۋلادلىرى كۆپلىگەن تەبىقىلەرگە بۆلۈنۈپ، ئەركىن ھاكىمىيەت قۇرۇش ھەۋىسىگە چۈشتى. ئەبۇسەئىد مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن قورقۇنچلۇق رەقىبلىرىنىڭ كۆپچىلىكىنى بىر تەرەپ قىلىشقا مەجبۇر ئىدى. ئەبۇسەئىد سەمەرقەندنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزا بىلەن جەڭگە كىرىشتى. ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزا شاھرۇخنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇلۇغبەگنىڭ ياردىمى بىلەن خۇراسانغا كەلگەن ۋە تۈركمەن خانى ئىرالىنىڭ قەتلىدىن كېيىن، ھىرات تەختىگە چىققانىدى. ئۇنىڭ سەلتەنىتى بىر ئاز نۇرانە ئىكەنلىكىنى تەۋسىپ قىلماقچىمىز. ئۇ باي خۇراسان ئۆلكىسىنىڭ يارىلىرىنى بىر ئاز ساقايتىش مەقسىتىدە ئىش ئېلىپ بارغانلىقى مەلۇم. ئۇ ئەبۇسەئىدنىڭ ئۆزىگە كۈچلۈك رەقىب ئىكەنلىكىنى ياخشى چۈشىنەتتى. لېكىن سەمەرقەندنى قىرىق كۈنچە قامال قىلغاندىن كېيىن غەلىبىگە ئېرىشەلمەي سۈلھى تۈزۈشكە مەجبۇر بولدى.

ئابدۇللەتىپنىڭ ئوغۇللىرى ئەھمەد ۋە مۇھەممەت جۈگىلارمۇ ئاتىسىنىڭ تەختىنى ئىگىلەش ئۈچۈن ئۇرۇشقا قوشۇلۇپ، ئەبۇسەئىدكە خېلى زىيان يەتكۈزدى. ئەبۇسەئىد

شاھزادىلەرنىڭ لەشكىرىنى ھىجرىيە 859 (مىلادىيە 1455) - يىلى بەلىخ ئەتراپىدا مەغلۇپ ۋە پاراكەندە قىلدى، ئەھمەد شۇ يەردە ھالاك بولدى، مۇھەممەت جوگى قېچىپ قۇتۇلدى، ئۇ ئامۇ دەرياسىنىڭ نېرىقى تەرىپىگە ئۆتۈپ، ئەبۇسەئىدكە ئوخشاش ئۆزبېك خانى ئوبۇلخەيرىگە مۇراجىئەت قىلىپ، ياردەم تىلەپ قىلدى. ماۋەرائۇننەھرنىڭ شىمالىدىكى سەھرا ۋىلايىتى ئەسكىرىي كۈچ توپلاش ئۈچۈن ئەڭ ياخشى بىر خەزىنە ھېسابلىناتتى.

ئوبۇلخەيرىخان ئۆزىنىڭ ئالدىنقى ئىلتىماسچىسى ئەبۇسەئىدنىڭ يۈز خاتىرىسى ئۈچۈنمۇ ياكى باشقا سەۋەبتىنمۇ، مۇھەممەت جوگىغا ئۆزى ئەسكىرىي جەھەتتىن ياردەم بەرمىسىمۇ، خۇشاللىق بىلەن چەتتىن ياردەم كۈچلىرىنى تېپىپ بەردى. ئۇنىڭ يېنىدا سەھرا قەھرىمانى دەپ ئاتالغان بۇرگە سۇلتان بار ئىدى. ئەبۇلغازى ئۇ ھەقتە تۆۋەندىكىدەك ھېكايە قىلىدۇ: گويا ئۇنىڭ كۆكرەك قوۋۇرغىسى ئورنىدا يەخلىت سۆڭەكتىن ئىبارەت تاختا ئورۇنلاشقاندەكلا ئىدى. ئوبۇلخەيرىخان بۇرگە سۇلتاننى چاقىرىپ: «كۆزدە تۇتۇلغان مەقسەت ئۈچۈن مېنىڭ ئائىلەمدە ھېچكىم يوق، سەن بۇرگە، مېنىڭ ئوغلۇم ئورنىدىسەن، ئۆزۈڭنىڭ ئادەملىرىنى ئال، مەن ساڭا ياردەمچى ئەسكەر بېرىمەن. بېرىپ تېمۇر ئەۋلادىنى بالادىن قۇتۇلدۇرغىن» دېگەن.

بۇرگە سۇلتان ئوبۇلخەيرىنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، تاشكەندكە يۈرۈش باشلىدى. بۇ يەردە ئۇنىڭغا ئىلگىرىكى ئۆزبېك تەرەپدارلىرى ۋە چىغاتاي قوۋملىرىدىن نارازى كىشىلەرمۇ قوشۇلدى. ئۇلار تېزلىك بىلەن شاھرۇخىيىنى بېسىپ ئالدى. كېيىن سىر دەرياني كېچىپ ئۆتۈپ، توغرى سەمەرقەندكە يول سالدى. شەھەر ھاكىمى ئەمىر مەجىد ئۇلارغا قارشى چىقىپ ئۇرۇش قىلدى. جوگى لەشكەرلىرىنىڭ ئوڭ قانىتىغا باشلىق بولغان ئوبۇلخەيرى ياردەمچى لەشكەرلىرىنىڭ رەئىسى پىشكەند ئوغلان، سول قاناتتا چىغاتايلار بىلەن بۇرگە سۇلتان تۇراتتى. ئۇرۇش سەمەرقەندلىكلەر ئۈچۈن مۇۋەپپەقىيەتسىز ئاياغلاشتى. مەجىدخان تېزلىك بىلەن قەلئە چېگراسىغا چېكىندى. جوگى بولسا، تەخمىنەن پۈتۈن ماۋەرائۇننەھرنى ئىگىلىدى.

ئەبۇ سەئىد بۇ ۋەقە توغرۇلۇق خەۋەرنى ئالغان ۋاقىتتا، ئۆزىنىڭ ئەۋلاد ئاھالىلىرىدىن سانالغان رەقىبى ھۇسەيىن بايقارا بىلەن خوراساندا ئۇچراشماقتا ئىدى. ئۇ تېزلىك بىلەن ئامۇ دەرياسىنىڭ نېرىقى تەرىپىگە ئۆتۈشكە تەييارلاندى. بۇ پەيتتە ئۇنىڭ ئوڭ ساھىلىدا بۇرگە بىلەن جوگى مۇداپىئە سىزىقى، يەنى خېتى ھەققىدە بىر - بىرى بىلەن كېلىشەلمەي جاڭجاللاشماقتا ئىدى. بۇرگە ئۆز ئۆزبېكلىرىگە تايىنىپ، مۇداپىئە خېتى قىلىپ ئامۇ دەرياني تەكلىپ قىلسا، جوگى چىغاتايلىقلارنىڭ ساداقىتىگە شۈبھىلىنىپ، سىر دەريا بولۇشنى لايىق كۆرەتتى.

مەلۇمكى، جوگىنىڭ بۇ ھەقتىكى پىكرى توغرا ئىكەن. چۈنكى ئەبۇسەئىد ماۋەرائۇننەھر ئۆلكىسى نام قازانغاچقا چىغاتايلىقلار ئۇنىڭغا توپ - توپى بىلەن تەسلىم بولدى. جوگى ئازغىنە ئەسكەر ۋە چوڭ زەخمەت بىلەن شاھرۇخىيە قەلئەسىگە يالۋۇرۇپ كىردى. بۇرگە بولسا، يولدا دۇچ كەلگەن نەرسىنى ۋەيران قىلىپ، ئۆزىنىڭ ۋەتىنىگە سەھراغا چېكىندى.

ئەبۇسەئىد شاھرۇخىيە قەلئەسى ئەتراپىدا تۆت ئاي تۇردى. ئېھتىمال ئۇ قەلئەنى ئىگىلەپ ئالالايتتى. ئەمما ئۇ مىرزا ھۇسەيىن تەرىپىدىن يېڭىدىن باشلانغان تاجاۋۇز تۇپەيلىدىن يارىشىش ئېلان قىلدى. يارىشىش ئەھدى تۈزۈلگەندىن كېيىن ئەبۇسەئىد جورجان ئۇستىگە يۈرۈش قىلىپ، رەقىبىنى خاراب قىلدى. ھىجرىيە 867 (مىلادىيە 1463) - يىلىدا قايتىپ كېلىپ، شاھرۇخىيىنى ئون ئاي قامالدا تۇتتى. ھالىدىن كەتكەن ۋە ئاخىرقى

ئەمىرلىرىگىچە يوقىتىلغان جۇگى مەمنۇنىيەت بىلەن سۇلھى مۇنازىرىسىنى باشلىدى. ھەر ئىككى تەرەپ ئۈچۈن ئۇلۇغ بولغان شەيخ خوجا ئۇبەيدۇللا ئەبۇسەئىدتىن ۋاكالەت ئېلىپ، قەلئەگە كەلدى. خوجا ئۇبەيدۇللادىن قۇرئان ھۆرمىتى ئۈچۈن بۇ يەردىن ساق ـ سالامەت چىقىپ كېتىشىگە دائىر ۋەدىنى ئالغاندىن كېيىن، جۇگى ئەبۇسەئىدكە تەسلىم بولغانلىقىنى بىلدۈردى. لېكىن ئەبۇسەئىد ئۆز ۋەدىسىنى بېجىرىشكە ئەھمىيەت بەرمىدى. شاھرۇخىيە ئىگىلىگەندىن كېيىن، بىچارە جۇگىنى تەھقىپ قىلىپ، ئىختىيارىدىن قەلئەسىگە سولاپ قويدى. ئۇ ئەشۇ يەردە ۋاپات بولدى.

ئەبۇسەئىد شۇ تەرىقىدە ماۋەرائۇننەھرنى قورقۇنچلۇق بىر دەۋاگەردىن خالاس قىلىپ، تۇران ھاكىمى بولۇش ئۈستىگە سەمەرقەندنى ئوغلى سۇلتان ئەھمەدكە قالدۇرۇپ، ئۆزى ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ۋە كېڭەيتىش ئۈچۈن ئىراق، ئەرەبىستاننىڭ ئىچكى تەرەپلىرىنى ئىستېلا قىلىش مەقسىتىدە خۇراسانغا كەتتى.

مىرزا ھۇسەيىن بايقارانى بۇ يەردىن ھەيدەپ، يالغۇز ماۋەرائۇننەھرنىڭ ۋە ئوغلى ئۆمەر شەيخ باشقۇرۇۋاتقان پەرغانىنىڭ ئەمەس، بەلكى خۇراسان، ئافغانىستان، سىيىستان، كىرمان ھەم فارىسنىڭ ھاكىمى بولدى. شۇنداق قىلىپ ئۇنىڭ ئىستېلاغا ھەۋىسى كۈچىيىپ، ئەزەربەيجاننىڭ سەھرالىرىغا يول ئالدى. ھىجرىيە 870 (مىلادىيە 1465) ـ يىلى بۇ يەردە تۈركمەن ئاق قويۇنلۇق سۇلالىسىنىڭ رەئىسى غازانبېك نامى بىلەن يېڭى بىر قەھرىمان مەيدانغا چىقتى. خۇراسان ئۇزاقتىن بۇيان كۈتكەن تىنچلىق بىلەن بەختلىك ياشىماقتا ئىدى. ئەبۇسەئىد بولسا كىچىك ئوغلىنىڭ سۈننەت تويى مۇناسىۋىتى بىلەن بەش ئايدىن بېرى داۋام قىلىۋاتقان ئومۇمىي تاماشىلار، زىياپەتلەر، شېئىر، مۇزىكا ۋە شەھەر ئايدىڭلىقى كەبى تەنتەنىلەرنى ئۆتكۈزمەكتە ئىدى. شۇ پەيتتە قارا قويۇنلۇق تۈركمەن سۇلالىسىنىڭ خانى ھەسەن ئەلى مەرۋىدە سارايغا كېلىپ، ھەسەنبېك ياكى ئۇزۇن ھەسەن بىلەن ئۇرۇشتا ھالاك بولغان ئاتىسى شاھجاھاننىڭ دۈشمىنىگە قارشى ئەبۇسەئىددىن ياردەم تەلەپ قىلدى.

ئەبۇسەئىد بۇ ھەقتە قايتا ـ قايتا ئېلىنىشقا ھاجەت قالدۇرمىدى. چوڭ ۋە كۆپ سانلىق قوشۇن بىلەن ھىجرىيە 872 (مىلادىيە 1467) ـ يىلىدا مەرۋىدىن ھەرىكەت باشلاپ، تۈپتوغرا ئەزەربەيجانغا يول سالدى.

باشقىچە بىرمەقسىتى بولغان ئۇزۇن ھەسەن بولسا، ئۇنىڭغا ۋەكىل ئەۋەتىپ، سۇلھى تۈزۈشكە تەكلىپ بەردى. لېكىن مۇۋەپپەقىيەتلىرى تۈپەيلىدىن ئۆزىگە ئىشىنىپ مەغرۇرلىنىپ كەتكەن ئەبۇسەئىد سۇلھىدىن باش تارتىپ، ئۇزۇن ھەسەننى قورال ئېلىشقا مەجبۇر قىلدى. بۇ ئىشنىڭ نەتىجىسى ئۆزىگە نىسبەتەن قىممەتكە توختىدى. چۈنكى قارا باغ ئۈستىگە قىيىنچىلىق بىلەن تاجاۋۇز قىلىۋاتقان ئەسكىرى دائىم ھاياجاندا بولغانلىقى ئۈچۈن بارغانچە كېمىيىپ ھالى خارابلاشماقتا ئىدى. شۇنداق قىلىپ ئەبۇسەئىدنىڭ ئۆزى قاتتىق ھۇجۇمغا ئۇچراپ، ئەسىرگە چۈشۈپ قېلىپ تېزلىك بىلەن قەتل قىلىنىدى. (ئەبۇسەئىد ھىراتنى بىرىنچى قېتىم ئىگىلىگەندە شاھرۇخ مىرزىنىڭ خوتۇنى مەلىكە گەۋھەر شاتنى قەتل قىلدۇرغانىدى. شۇنىڭغا ئاساسەن، ئۇزۇن ھەسەن ئۆز قولىغا ئەسىرگە چۈشكەن ئەبۇسەئىدنى شاھرۇخنىڭ ئوغلى يادىكار مىرزىغا بەردى. ئۇ ئەشۇ قانلىق قىساسنى ئېلىش ئۈچۈن ئۇنى دەرھال قەتل قىلدۇردى).

ئون سەككىز يىلچە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، تەڭرىتاغدىن باغدادقا قەدەر، قىرغىز سەھرالىرىدىن ھىندىستان ۋە ئىران كورپىزىگىچە سوزۇلغان ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىنى بىر تاجۇ تەخت ئەتراپىغا توپلاشقا ئېرىشكەندىن كېيىن، تېمۇرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئەۋلادى بولغان

ئەبۇسەئىدنىڭ تەقدىرى ئەنە شۇنداق ئاياغلاشتى. ئەگەر ئەھۋال بۇنىڭدىن ھەم قولايراق ۋە ئەبۇسەئىدنىڭ روھىي ھالىتى باشقىچىرەك بولغىنىدا ئىدى، ئۇ شۇنچىلىك پارلاق ئەسكىرى ماھارىتىنىڭ سايىسىدە كۆپ ئۇلۇغ ئىشلارنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالىغان بولار ئىدى.

ئەبۇسەئىدنىڭ ئوغلى ھەم تەخت ۋارىسى سۇلتان ئەھمەد مىرزا ئاتىسىنىڭ مىراسىدىن يالغۇز ماۋەرائۇننەھر ھاكىمىيىتىنىلا ئۆز قولىدا ساقلاپ قالدى. بۇ ھەقتە سۆزلەپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق. بۇ ۋاقىتلاردا كۈندىن - كۈنگە كۈچىيىپ كېتىۋاتقان سەفەۋىلەر (سەفەۋىيلەر - س. ئا) سۇلالىسى تېمۇرىيلار ھېسابىغا غەربتە ئۆزلىرىنىڭ ئىستىقبالىدىكى شانۇ شەۋكەتلىرىگە ئاساس سالماقتا ئىدى. جەنۇبتا بولسا، ھۇسەيىن بايقارا ئاخىرقى قېتىم كونا خۇراساننىڭ پارلاق دەۋرىنى ھاسىل قىلىپ، ھىرات تەختىگە ئولتۇردى. ئۇ چارەك ئەسىر مابەينىدە شىمالىي ئىراندا، ئافغانىستان ۋە سىيىستاندا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇنىڭ شەرق تەرىپىدە ئۆمەر شەيخ ئۆزىنى مۇستەقىل ھۆكۈمدار دەپ ئېلان قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە چىغاتاي تارمىقىدىن بولۇپ، چىڭگىز سۇلالىسىغا مەنسۇپلۇقىنى دەۋا قىلغان يۇنۇسبەك سىر دەرياسىنىڭ شىمالى ۋىلايىتىدە ئۆزىنىڭ ياردەمچى موغۇل ئەسكىرىگە تايىنىپ، ئۆمەر شەيخقە بويسۇنۇشتىن باش تارتتى. شۇنداق بىر ئەھۋال ئاستىدا سۇلتان ئەھمەدكە ئوخشاش بىر تەرەپتىن ناھايىتى دىندار ۋە ساپ قەلبلىك، ئىككىنچى تەرەپتىن دۇنيا قارىشى ئىنتايىن چەكلەنگەن كىشىنىڭ قولىدىن نېمە كېلەتتى.

ئەمما تارىخلاردا سۇلتان ئەھمەدنىڭ شەخسىي باتۇرلۇق قابىلىيىتىمۇ ئىنكار قىلىنمايدۇ. موغۇللار تەرىپىدىن ئۇنىڭغا «ئۆلادشا» (ئۆلۈم قاتىلى) ئۇنۋانىنىڭ بېرىلىشى بۇنىڭ دەلىلىدۇر. ئەمما ئۇنىڭ تەبىئىتىدە بۈيۈك كەشپىيات ۋۇجۇدقا كېلىشى ئۈچۈن شۇ زامان تەقەززاسى بىلەن بېرىلگەن ساختا دىنىي تەربىيە توسقۇنلۇق قىلاتتى. ئۇ بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ شەيخى خوجا ئۇبەيدۇللاغا شۇنچىلىك ھۆرمەت قىلاتتىكى، ئۇنىڭ ھوزۇرىدا يۇقىرى دەرىجىدىكى كەمتەرلىك ۋە مۇھەببەت بىلەن تىز چۆكۈپ ئولتۇراتتى. ھەتتا تەسادىپىي ھالدا تىزىغا ئۇچلۇق سۆڭەك كىرىپ كەتسىمۇ، ئۇنى ئېلىپ تاشلاشقا جۈرئەت قىلالماي قاتتىق ئاغرىققا چىداپ، ئىمكانىيەت كۈتۈپ ئولتۇراتتى. ئىككىنچى تەرەپتىن بولسا شۇنداق دىندار ۋە تەقۋادار بىر ئادەم ئادەتتە، يىگىرمە - ئوتتۇز كۈننى ئەيش - ئىشرەتتە ئۆتكۈزۈپ، كەيپ ھالەتتە ناماز ئوقۇشنىمۇ ئۇنتۇپ قالمايتتى.

ھاياتنى سۆيمەيدىغان شۇنداق بىر ئادەمنىڭ يۇنۇسبەككە ئۇرۇش ئېلان قىلىپ، تاشكەنت، سايرام ھەتتا تۈركىستان ۋىلايىتىنى ئىگىلىشى ھەقىقەتەنمۇ ناھايىتى ئەجەبلىنەرلىك ئىشتۇر. ئۇ ئۆزىنىڭ ئۇكىسى ئۆمەر شەيخنى ئىتائەت قىلىشقا تەشەببۇس قىلدى. بۇ ئىككى قېرىنداش ئارىسىدىكى ئىختىلاپلار بىر نەچچە قېتىم ئۆزئارا جەڭ قىلىشقا بېرىپ يەتتى. لېكىن زاھىتلاردىن مەشھۇر خوجا ئەھرار ھەزرەتلىرى سۈلھىگە دەۋەت قىلىپ بىتىم تۈزۈلدى.

مۇشۇ ۋەقەلەر نەزەرگە ئېلىنمىغاندا، ماۋەرائۇننەھر سۇلتان ئەھمەد ھۆكۈمىتى دەۋرىدە خېلى ئۇزۇن مۇددەت تىنچلىق ۋە سائادەتتە ياشىدى. شەكسىز، مىرزا ھۇسەيىن بايقارا سارىيى دائىرىسىدىكى مائارىپ يورۇقلۇقى، گەرچە باشقا بىر جەھەتتە باغلانغان بولسىمۇ، بۇ تەرەپلەرنى، زەرەپشان ساھىللىرىنى يورۇتماسلىقى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

سارايلار، ئىبادەتخانىلار، مەدرىسىلەر، ئاممىۋى مۇنچىلارنى قۇرۇش ھەققىدە سۇلتان ئەھمەد تەرىپىدىن كۆرسىتىلگەن پىكىرگە مۆتىۋەر بايلار ئارىسىدىن چىققان تەشەببۇسكارلارمۇ قوشۇلدى. ئەنە شۇلارنىڭ نەمۇنىسى سۈپىتىدە دەرۋىش مەھمۇد تارخاننىڭ سەمەرقەندتىكى

«گۈزەل، ساپ ھاۋالىق چاھار بېغى» نى كۆرسىتىش مۇمكىن. پەلەمپەيلەر بىلەن كۆتۈرۈلگەن ۋە ئىچىدە ناھايىتى گۈزەل چىمەنزار بولغان بۇ سارايىنىڭ پەۋقۇلئاددە ئىكەنلىكىنى بابۇر بايان قىلغاندى.

خۇراساندا سۇلتان ھۈسەيىن مىرزىنىڭ ئىدارە قىلىش ئۇسۇلىنىڭ مۇستەھكەملىكى، ماۋەرائۇننەھردە جىددىي رەۋىشتىكى تەرتىپسىزلىكلەرنىڭ چىقىشىغا ئىمكانىيەت بەرمىدى. ماۋەرائۇننەھر خەلقى ئۇنىڭ ۋە سۇلتان ئەھمەدنىڭ قەدىر - قىممىتىنى ئۇ يىگىرمە يەتتە يىل مابەينىدە مەملىكەتنى باشقۇرۇپ، ھىجرىيە 899 (مىلادىيە 1494) - يىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئورنىغا ئۇكىسى سۇلتان مەھمۇد ھۆكۈمران بولغاندىن كېيىنلا ئېنىق كۆرەلىدى.

سۇلتان مەھمۇد ئاتىسىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن بىر ئاز بوشاڭلىق قىلدى. كېيىن قېرىندىشىنىڭ ھۇزۇرىغا كېلىپ، ناھايىتى ياخشى قوبۇل قىلىنىشقا ئېرىشىپ، ئۇنىڭ بىلەن بەكمۇ ياخشى مۇناسىۋەتتە ياشىدى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە سۇلتان مەھمۇد ئۇۋ ئوۋلاش باھانىسى بىلەن سەمەرقەندتىن كېتىپ، ئامۇ دەرياسىنىڭ نېرىقى قىرغىقىغا ئۆتۈشى بىلەن بەدەخشاننى ئىگىلەپ ئالدى. ئاخىر ئاكىسىنىڭ ۋاپاتى مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆزىچە بەختكە ئېرىشكەندەك بولدى. ئۇنىڭ بىرىنچى ئىشى، ۋاپات بولغان قېرىندىشىنىڭ كۆكساراي ناملىق سارىيىدىكى تۆت گۆدەك ئوغلىنى تۇرمىگە سولاپ قەتل قىلىش بولدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇنىڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ قانۇنسىز ھەرىكەت ۋە زۇلۇمى قوشۇلدى. سودا ۋە تىجارەت ئىشلىرىدا تۇرغۇنلۇق (ئىلگىرى باسماسلىق) پەيدا بولدى. خۇسۇسەن، سەمەرقەند خەلقىنىڭ مۆتىۋەر كىشىلىرى چارسۇغا چىقىشقا جۈرئەت قىلالماي قالدى.

بۇ ھۆكۈمدار جاھىل ئادەم ئەمەس ئىدى. بەلكى فەنا (سوپىلىق تەلىمىنىڭ يەتتىنچى مەقامىغا ئېرىشكەن - س. ئا) بولۇپ، شېئىرمۇ يازاتتى. لېكىن دائىملىق ئەيش - ئىشرەتكە بېرىلگەن بولۇپ، ئىبادەت قىلىش ۋە دىنغا رىئايە قىلىش بىلەن مەشغۇل بولمايتتى، شۇنداقلا ناھايىتى ئۇلۇغ ھېسابلىنىدىغان خوجا ئۇبەيدۇللا ئەھرار ۋەلىگىمۇ ھۆرمەت ۋە ئىلتىپات كۆرسەتمەيتتى.

سۇلتان مەھمۇدنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ناھايىتى قىسقا بولدى. چۈنكى تەختكە چىقىپ ئالتە ئايدىن كېيىن ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن بۇرۇن يىغلىغىنىغا قارىغاندا ئۆلۈمىنىڭ مەجبۇرەن بولغانلىقىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۆلۈمىنى نوپۇزلۇق ۋە ھىيلىگەر ۋەزىرى خىسراۋ شاھ بىر نەچچە كۈنگىچە مەخپىي تۇتتى. بۇنىڭدىن مەقسىتى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، خەزىنىنى كۆپرەك ئېلىۋالماقچى ئىدى، ئۇ بۇنىڭغا ئېرىشتى. پەقەت ھۆكۈمرانىنىڭ ۋاپات بولغانلىق خەۋىرى تارقىلىشى بىلەن خەلق ئارىسىدا شىددەتلىك غۇلغۇلا ۋە ھاياجانلىق كۆچەيدى. خىسراۋ شاھ ئاران قېچىپ قۇتۇلۇۋالدى.

ماۋەرائۇننەھردىكى تېمۇر ئەۋلادى ئارىسىدا مانا شۇنىڭدىن كېيىن ھەقىقىي نىزا ۋە توقۇنۇشلار باشلاندى. ئۇلارنىڭ تامامەن ئىنقىرازغا يۈزلىنىۋاتقانلىقى ئوچۇق كۆرۈنۈشكە باشلىدى. سۇلتان مەھمۇدتىن قالغان بەش ئوغلىنىڭ ئۈچىلىسى — مەسئۇد، بايسۇنقۇر، سۇلتان ئەلىلەر تەخت ئۈچۈن ئۆچمەنلىشىپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا كەسكىن دۈشمەنلىك پەيدا بولدى.

(داۋامى كېيىنكى ساندا)

قەدىمكى جۇغراپىيىلىك تارىخىي ئەسەر
«ھۇدۇدۇلئالەم»①

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلەت نۇردۇن

ئالتىنچى باب
دەريا - ئېقىنلار توغرىسىدا

دەريا ئېقىنلار ئىككى خىل: بىر خىلى، تەبىئىي دەريا - ئېقىنلار، يەنە بىر خىلى، ئادەم قازغان دەريا - ئېقىنلار. ئادەم كۆچى ئارقىلىق قېزىلغان دەريا - ئېقىنلار مەلۇم شەھەر - بازارلارنىڭ سۇ ئىشلىتىشى ئۈچۈن ياكى مەلۇم رايوندا دېھقانچىلىق سۇغىرىش ئىشلىرىنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن قېزىلغان. ئادەم قازغان دەريا - ئېقىنلارنىڭ كۆپىنچىسى ئىنتايىن كىچىك، كېمە قاتنىيالمايدۇ. بەزى شەھەر - بازارلاردىكى ئادەم قازغان دەريالار ئوندىن كۆپرەككە يېتىدۇ، بەزىلىرىدە كۆپ بولغان بىلەن ئىنتايىن قىسقا بولىدۇ. بۇ دەريا سۇلىرى ئىچىملىك، دېھقانچىلىق ئېتىزلىرى ۋە يايلاقلارنى سۇغىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. بۇ خىل ئادەم قازغان دەريالارنىڭ سانى مۇقىم بولمايدۇ، چۈنكى ئۇلار بەزى ۋاقىتلاردا كۆپىيىپ قالىدۇ، ياكى ئازىيىپ كېتىدۇ.

تەبىئىي دەريا - ئېقىنلار چوڭ دەريالارنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلار قار سۈيى، تاغلاردىكى، يەر يۈزىدىكى بۇلاقلاردىن شەكىللىنىدۇ؛ بۇ بۇلاقلار تەرەپ - تەرەپتىن قوشۇلۇپ دەريا بولىدۇ، دەريا قىنى بەزىدە كەڭ بەزىدە تار بولۇپ، بىۋاستە دېڭىزغا ياكى كۆلگە قۇيۇلۇپ ئاخىرلىشىدۇ. بەزى تەبىئىي دەريالار چوڭ ئەمەس بولۇپ، بىر شەھەر - بازار ياكى بىر رايون پايدىلىنىدۇ، مەسىلەن، بەلىخ دەرياسى ۋە مالى (مەرۋى؟ 马雷) دەرياسى. بەزىدە نۇرغۇن ئادەم قازغان دەريالارنىڭ سۈيى تەبىئىي دەريالاردىن كېلىدىغان بولۇپ، كىشىلەر پايدىلىنىپ بولغاندىن كېيىن، ئەسلىدىكى دەريا سۈيى يەنىلا دېڭىزغا ياكى كۆلگە قۇيۇلىدۇ. ئېفرات دەرياسىنىڭ ئەھۋالى مۇشۇنداق.

(莎浪迪布) 1. بىرىنچى دەريا شەرققە جايلاشقان، ئۇ قۇمدان دەرياسى دېيىلىدۇ، سەرانديپ تېغىدىن[173] باشلىنىدۇ. بۇ دەريا يىگىرمە كۈن ئاققاندىن كېيىن بىر سازلىق شەكىللىنىدۇ، بۇ سازلىقنىڭ كەڭلىكى، تارلىقى بەش يول كېلىدۇ، ئاندىن بۇ سازلىقتىن بىر چوڭ دەريا ئېقىپ چىقىپ، ئەڭ ئاخىرىدا يەتتە كۈن ئېقىپ قۇمدان شەھىرىگە يېتىپ كېلىدۇ. بىر قىسىم دەريا سۈيى سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىپ، قالغىنى شەرققە قاراپ ئېقىپ شەرقىي ئوكيانغا قۇيۇلىدۇ.

2. يەنە بىرسى كىسائۇ (Kisau) دەرياسى[174]، ئۇ مانسا تېغىنىڭ شەرقىدىن باشلىنىپ، تىبەتنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى بىر جايغا ئېقىپ بارىدۇ. يەنە بۇ تاغ تىزمىسىنى بويلاپ، تاغ

---

① بېشى ئۆتكەن ساندا

رايونى بىلەن تېرىلغۇ يەرلەر ئارىسىدىن داۋاملىق ئېقىپ ئۆتۈپ، بىۋاسىتە تىبەت ـ
ھىندىستان چېگراسىنىڭ ئۇدۇلىغا يېتىپ بارىدۇ، ئاندىن يەنە نۇرغۇن تاغ تىزمىسىدىن
ئۆتۈپ، كۇجان (Kujgan) ۋە بۇگشۇر (Bughshur)[175] رايونىغا يېتىپ بارىدۇ؛ ئاخىرىدا
جۇڭگونىڭ لر • ش (Lr. sh) ئۆلكىسى بىلەن خۇر • ش (Khur、sh) ئۆلكىسى ئارىسىدىن
شەرقىي ئوكيانغا قۇيۇلىدۇ. بۇ دەريا بۇگشۇر رايونىغا كىرگەندىن كېيىن زوجياڭ (Chiyan
ياكى Inan) دېيىلىدۇ.

3. يەنە بىر دەريا ۋاجاخ (Wajakh)[176] دەرياسى، ئۇ يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن مانسا
تېغىنىڭ شەرقىدىن باشلىنىپ، قوملۇقتا ئاخىرلىشىدۇ. بۇ دەريا تاجاك • بارىخا(Barihai Thajakh)[177]
دىكى ھەر قايسى شەھەرلەر (رايونلار؟) دىن ئېقىپ ئۆتۈپ، ئۇدۇن ئۆلكىسىنى ئايلىنىپ
شاجۇ رايونىغا كەلگەندە بىر سازلىقنى[178] شەكىللەندۈرىدۇ. ئاندىن كۇچا تەۋەسىگە كىرىپ،
يەنە كۇرش (Kur、sh) ئۆلكىسى بىلەن فراجىكلى (F、raj、kli)[179] ئۆلكىسى ئارقىلىق شەرقىي
ئوكيانغا قۇيۇلىدۇ. بۇ دەريانىڭ غەربىي قىرغىقىدا بىر خىل akka قۇشى ماكانلاشقان.
باھاردا، بۇ دەريانىڭ ئىككى قىرغىقى بۇ خىل كىچىك قۇشلار بىلەن تولۇپ كېتىدۇ. بۇ
دەريانىڭ كەڭلىكى يېرىم يول بولۇپ، كېسىپ ئۆتكىلى بولمايدۇ. بۇ دەريا كۇچا (Kucha
ئەسلى مەنبەدە شۇنداق) تەۋەسىدە كۇچا دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. ھەر قايسى كىتابلاردىمۇ
مۇشۇنداق دېيىلگەن. ماۋەرائۇننەھرگە خېلى يېقىن بىر جايدىن ئۈچ دەريا ئېقىپ چىقىدۇ[180]، بىرى
س • ماي • ند S. MAY、ND دەرياسى، ئىككىنچىسى ك • راي • ند KH. RAY. ND
دەرياسى، ئۈچىنچىسى كۇل • ند (khuknd? KHUL. ND دەرياسى دېيىلىدۇ. GH、ZA
بىلەن klban ئارىلىقىدا ئۈچ دەريانىڭ ھەممىسى تاجاخ دەرياسى[181] (Thajabh، ئەسلى مەنبەدە
شۇنداق) غا قوشۇلىدۇ.

4. كىسائۇ دەرياسىدىن بىر چوڭ دەريا ئايرىلىپ چىقىپ، تىبەت خانلىقىنىڭ (؟)
قەلئەسى ئەتراپىغا ۋە ئۇساڭ (Usang) دېگەن جايغا[182] ئېقىپ بارىدۇ. بۇ يەردە دەريا سۈيى
ئېتىزلىقلارنى ۋە يايلاقلارنى سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

5. يەنە بىر دەريا ئىلى دەرياسى، ئۇ ئىگراج ئارت؟ (伊格拉吉・阿尔特) تېغىدىن
باشلىنىپ، شىمالغا قاراپ ئېقىپ ئىسسىقكۆلگە قۇيۇلىدۇ[183].

6. جەيھۇن دەرياسى، ۋاخان (Vakhan) رايونىدىن باشلىنىپ، بولۇر ۋە ۋاخانغا
قاراشلىق (سىغناق؟) 什格南 چېگراسى ئارقىلىق، خۇتتالان (Khuttalan)، توخرى،
بەلخ، سىغناق، خۇراسان ۋە ماۋەرائۇننەھرگە يېتىپ كېلىدۇ، ئاندىن خارەزم رايونىدىن
ئېقىپ ئۆتۈپ، ئەڭ ئاخىرىدا خارەزم دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

7. يەنە بىر دەريا خاراناب (Kharnab)[184] دەرياسى بولۇپ، كاساك (Qasak) تېغىنىڭ
غەربىدىن باشلىنىپ، بەدەخشان ۋە پەرخار (Parghar)[185] ئارىلىقىدىن جەيھۇن دەرياسىغا
قۇيۇلىدۇ، خاراناب دەرياسى جەيھۇن دەرياسىدىن چوڭ بولسىمۇ، بىراق كىشىلەر ئاخىرىسىنى
جەيھۇن دەرياسى دەپ ئاتايدۇ، چۈنكى جەيھۇن دەرياسى ناھايىتى ئۇزۇن.

8. يەنە بىر دەريا[186] بۇتتامان تېغىنىڭ ئارقىسىدىن باشلىنىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 60 يول
كېلىدۇ. بۇ تاغ يەككە ـ يېگانە شىمالدىن چىقىپ جەنۇبقا قاراپ، بىۋاسىتە مۇنك (Munk)
بىلەن خۇلبۇك (Hulbuk)[187] رايونىغا يېتىپ بېرىپ پارخارغا كەلگەندە، جەيھۇن دەرياسىغا
قوشۇلىدۇ.

9. ۋاخشاب دەرياسى (Vakhshab)[188]، ۋاخشى (Vakhsh) تېغىدىن باشلىنىپ، ۋاخشى
ئەتراپىدا جەيھۇن دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ.

10. يەنە بىر دەريا[189] كومۇجىزلار (Kumljlz) رايونىدىن باشلىنىپ، كومىج تېغىدىن
ئېقىپ ئۆتۈپ، نۇدىز (Nukiz) ئارقىلىق كاۋادىيان (Qavadiyan)[190] ئەتراپىدا جەيھۇن
دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ.

11. يەنە بىر دەريا بولسا چاغانرۇدخ (Chaghn—rudh)[191] دەرياسى، ئۇ سىغىناقتىن باشلىنىدۇ، تارمىد (Tarmid، ئەسلى مەنبەدە شۇنداق)[192] ئەتراپىدا جەيھۇن دەرياسىغا قويۇلىدۇ.

بۇ تۆت دەريا (8 ـ 11) نىڭ ھەممىسى شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ ئاقىدۇ.

12. ئۇنىڭدىن باشقا ئىككى دەريا[193]، بۇنىڭ ئىچىدە نىسبەتەن چوڭراق ـ بىرى دارغام (Dargham) دەرياسى دېيىلىدۇ. بۇ ئىككىسى توخرىدىن باشلىنىپ، يەنە قوشۇلۇپ بىر بولىدۇ، ۋالۋالىج (Valvalij) ۋە خۇلم (Khulm)[194] ئارىلىقىدىن ئۆتۈپ، ئامۇ دەرياسىغا قويۇلىدۇ.

13.[195] يەنە بىر دەريا لەنپۇ ۋە دانپۇر (Danpur) تەۋەسىدىكى تاغلىقتىن باشلىنىپ، نىخار (Ninhar) نىڭ جەنۇبى (شىمالى؟) دىن ئېقىن ئۆتۈپ، لەنپۇ دەرياسى دېيىلىدۇ، يەنە مۇلتان رايونى ۋە رۇر (Rur) بازىرى، سادۇسان (Sadusan) بازىرى، بۇلرى (Bulri) بازىرى، مەنسۇرا (Mansura) بازىرى ۋە مەنجابرى (Manjabri) بازىرىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، كۇلى (库里)[196] ئەتراپىدا چوڭ دېڭىزغا قويۇلىدۇ.

14. سىندى دەرياسى[197]، قاساك (Qasak) تېغىنىڭ غەربىدىن باشلىنىپ، (بۇ تاغ مۇز تاغمۇ دېيىلىدۇ)، جەنۇبتىن مۇلتان رايونىغا ئېقىپ كىرىپ، شەرق تەرەپتىكى لەنپۇ دەرياسى بىلەن قوشۇلۇپ كېتىدۇ.

15. خىۋان (Hivan)[198] دەرياسى، خىۋان تېغىدىن باشلىنىپ جەلاۋات (Jalawat)، بالئاۋات (Balawat) ۋە بىرۇز[199] (Binuza) ئارىلىقىدىن ئۆتۈپ مۇلتان ئۆلكىسىگە كىرىپ، غەربىي تەرەپتىن لەنپۇ دەرياسىغا قوشۇلىدۇ[200].

بۇ ئۈچ دەريا قوشۇلغاندىن كېيىن مىھران (Mihran) دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، مۇز تاغنىڭ چوققىسىدا بىر ئېقىن سۇ بۇلاقتىن ئېقىپ چىقىپ، يەنە ئىككىگە بۆلۈنۈپ، بىر ئېقىنى شىمالغا قاراپ ئېقىپ، كارناب دەرياسى دېيىلىدۇ، يەنە بىر ئېقىنى جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ، سىندى دەرياسى دېيىلىدۇ، بۇ دەريا كېيىن مىھران دەرياسىنى شەكىللەندۈرىدۇ.

16. يەنە بىر دەريا بولسا كىچىك مىھران دەرياسى[201]، ئۇ ھىندى تېغىدىن باشلىنىدىغان، داھۇم (Dahum) ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايون بىلەن تۇبان پادىشاھ ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايون ئارىسىدىكى دەريا بولۇپ، خامانان (Hamanan) بىلەن بىلھارى ئارىلىقىدىن ھەم نۇنۇن (Nunun) بىلەن نۇنىن (Nunin) ئارىلىقىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، قەندىھارنى[202] ئايلىنىپ ئۆتۈپ، كۇلى چېگراسىغا يېتىپ كېلىدۇ ۋە «بۈيۈك دېڭىز»غا قويۇلىدۇ.

17. ئۆزگەند دەرياسى[203]، قارلۇق تېغىدىن باشلانغاندىن كېيىن ئۆزگەند، باب (Bab) شەھىرى، ئاخسىكات (Akhsikat)، خوجەند ۋە باناكات (Banakat) لاردىن ئېقىپ ئۆتۈپ، چاش (Chaj) ياكى (Chach) چېگراسىغا كەلگەندىن كېيىن، س • تكاند S. tkand پاراب (Parab) ۋە نۇرغۇن يېزا ـ قىشلاقلارنى بويلاپ خوجەند ھەم جاۋارا (Javara,khavara) Khirsab چېگراسىنى بويلاپ، خارەزم دېڭىزىغا قويۇلىدۇ.

18. يەنە بىر دەريا بولسا كۇرساب (Khirsab)[205] دىن باشلىنىپ شىمالغا قاراپ ئېقىپ، كۇرساب ئەتراپىدا ئۆزگەند دەرياسىغا قوشۇلىدۇ.

19. يەنە بىر دەريا بولسا ئوش (Osh) دەرياسى[206] بولۇپ، بۇتتامان تېغىدىن باشلىنىپ، ئوش بىلەن ئۇرشت (乌拉什特) ئارىسىدىن ئۆتۈپ، ئۆزگەند دەرياسى بىلەن قوشۇلۇپ كېتىدۇ.

20. كۇبا (Quba) دەرياسى[207]، ئوخشاشلا بۇتتامان تېغىدىن باشلىنىپ، كۇبا ئەتراپىدا ئۆزگەند دەرياسىغا قوشۇلۇپ كېتىدۇ.

21. خەتلان (Khatlan) دەرياسى[208]، مانسا تېغى[209] دىن باشلىنىپ، قارلۇقلار بىلەن ياغمىلارنىڭ چېگراسىدا كاتلان بازىرىنى[210] ئايلىنىپ ئۆتۈپ، باب رايونىدا ئۆزگەند دەرياسىغا قوشۇلۇپ كېتىدۇ.

22. پاراك دەرياسى (Parak)[211] قارلىق تېغىدىن[212] باشلىنىپ، جەنۇبقا قاراپ چاش رايونىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، باناكات بىلەن قىلاس (Qilas) قورغىنى ئارىلىقىدا ئۆزگەند دەرياسىغا قوشۇلىدۇ.

بۇ دەرياغا قوشۇلىدىغان بارلىق دەريا - ئېقىنلارنىڭ ھەممىسى چاش دەرياسى دېيىلىدۇ. ئەرەبلەر بولسا جەيھۇن (سەيھۇن) Sayhun دەرياسى دەپ ئاتايدۇ.

23. بۇخلرا دەرياسى[213]، بۇتتامان تېغىدىن [214] تۆت تارماق دەريا ئېقىپ چىقىپ، ئالتە چاقىرىمدىن كېيىن بۇ تۆت دەريا بىر سازلىقنى شەكىللەندۈرۈپ، دەريا يازا (Daryazzha)[215] دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ سازلىقتىن بىر دەريا ئېقىپ چىقىپ، سۇرۇشانا (Surushana)، سەمەرقەند، سوغدى (粟特) رايونى ۋە بۇخارانى ئايلىنىپ ئۆتىدۇ، تارماق ئېقىنلىرى بۇخارا رايونىدىكى تېرىلغۇ ئېتىزلارنى سۇغىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ، باشقا ئېقىنلىرى پەيكەند (Paykand) كۆلىگە قۇيۇلىدۇ[216].

24. بەلخ دەرياسى[217]، بامىيان (Bamiyan) رايونىدىن باشلىنىپ، مەردىر (Madr) ۋە كىرۋان (Kirvan) (ئەسلى مەنبەدە شۇنداق)[218] دىن ئېقىپ ئۆتۈپ، بەلخكە يېتىپ كېلىدۇ، دەريا سۈيىنىڭ ھەممىسى بەلخ رايونىنىڭ دېھقانچىلىقىغا ئىشلىتىلىدۇ.

25. خىرماند (Hirdma) دەرياسى، خوشكەند چېگراسىدىن باشلىنىدۇ، گۇر ئەتراپىدا، بۇ دەريا دۇرخاش (Durghash)، تىل (Til) ۋە بۇستلاردىن ئېقىپ، ھەم شىتان رايونىنى ئايلىنىپ ئۆتىدۇ[219]. دەريا سۈيىنىڭ بىر قىسمى دېھقانچىلىققا ئىشلىتىلىدۇ، بىر قىسمى زاراخ كۆلىگە قۇيۇلىدۇ[220].

26. مالى (مەرۋى 马雷) دەرياسى[221]، گارچىستان (Gharchistan)[223] چېگراسىدىن باشلىنىپ، خوشكەند بىلەن گۇر چېگراسىدا تۇتىشىدۇ. بۇ دەريا باشىن (巴甲) ئارقىلىق، بۇ تاغ ۋادىلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ، مارۋد، دىز. ئى. خىناف (Diz—i hinaf) لوگار (Logar)، B₁r₁kd₁r (بەلەكدىز) ۋە گراڭ (Girang) دىن ئېقىپ ئۆتۈپ، مالىغا يېتىپ كېلىدۇ. بۇ يەردە دەريا سۈيى سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

27. ھىرات دەرياسى، گۇر چېگراسىدىن باشلىنىدۇ، كىشىلەر بۇ دەريانىڭ سۈيىنى ھىراتتىكى ئېتىزلىقلارنى سۇغىرىشقا ئىشلىتىدۇ. ھىراتتا يەنە ئۇنىڭدىن باشقا كەلكۈن سۇلىرىدىن شەكىللەنگەن نورغۇنلىغان دەريا - ئېقىنلار بار، بىراق بۇ دەريالار بەزىدە قۇرۇپ كېتىدۇ. بۇ ئارتۇقچە تەپسىلاتلار ئەمەس.

28. كېرمان ئۆلكىسىدە چوڭ دەريا ۋە كۆللەر يوق، پەقەت «بۈيۈك دېڭىز» ۋە بىر كىچىك دەريا بار. بۇ دەريا جىروفت چېگراسى ئىچىدە باشلىنىدۇ. ئېقىمى ئىنتايىن تېز، دەريا سۈيىنىڭ كۆپ قىسمى كېرماننىڭ قۇرغاق يەرلىرىنى سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ. قالغىنى ھورمۇز (Hormuz) ئەتراپىدا «بۈيۈك دېڭىز» غا قۇيۇلىدۇ،

29. يەنە بىر دەريا بولسا پېرسىيە تەۋەسىدىكى ساكەن دەرياسى[224]. بۇ دەريا تاغ ئارىسى ۋە رۇياگان (Ruyagan) رايونىدىن باشلىنىپ، كاۋار (Kavar)[225] شەھىرىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ناجىرام (Najiram)[226] ۋە سىراف (Siraf) ئارىلىقىدا «بۈيۈك دېڭىز» غا قۇيۇلىدۇ.

30. كۇيادان (Khuyadhan) دەرياسى، پېرسىيىدىكى كۇيادان رايونىدىن باشلىنىپ، تاۋاج (Tavaj) نىڭ شەرقى ئارقىلىق، گانافا (Ganafa)[227] بىلەن ناجىرام ئارىلىقىدا «بۈيۈك دېڭىز» غا قۇيۇلىدۇ.

31. شاداگان دەرياسى، (Shadhagan)[228] پېرسىيىدىكى بازرەنج (Bazranj) رايونىدىن باشلىنىپ، تاۋاجنىڭ غەربى ئارقىلىق «بۈيۈك دېڭىز» غا قۇيۇلىدۇ.

32. شىلىن دەرياسى[229]. بازرانج رايوندىكى دەنباد (Dhanbadh دىنار؟) تېغىدىن باشلىنىپ ، ۋاياگان (Vayagn) ۋە لاراندان ئارىسىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، ئارراگان (Arragan) رايونىدا بۇ يۇرتنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ (ھىسارنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ) ، شىنىز بىلەن گانافا (Ganafa) ئارىلىقىدىن «بۈيۈك دېڭىز» غا قويۇلىدۇ.

يۇقىرىقى تۆت دەريا شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ ئاقىدۇ.

33. كۇر دەرياسى (Kurr) ، پېرسىيىدىكى كارۋان (Karvan) رايونىنىڭ ئازىر (ئۇرد؟) چېگراسىدىن باشلىنىپ، شەرققە قاراپ ئېقىپ ئىستاكھر (Istakhr) جەنۇبىدا بىجاگال كۆلى (بۇگۈنكى باختاگىن كۆلى) گە قويۇلىدۇ.

34. فەرۋاب دەرياسى، (Farvab)[230] بۇ دەريا پېرسىيە تەۋەسىدىكى فەرۋاب رايونىدىن شەرققە قاراپ ئېقىپ، ئىستاكھرغا كەلگەندىن كېيىن، يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتىپ، ئىستاكھرنىڭ شەرقىدە كۇر دەرياسىغا قويۇلىدۇ. كۇر دەرياسى بولسا پېرسىيە تەۋەسىدىكى ئەڭ چوڭ، ئەڭ سۈزۈك دەريا.

35. يەنە بىر دەريا تاب (Tab)[231] دەرياسى، ئۇ ئىسپاھان تەۋەسىدىكى كوھ - جىلۇ (Kuh—jilu) دىن باشلىنىپ، كۇچىستان ۋە پېرسىيە چېگراسىنى بويلاپ، «بۈيۈك دېڭىز» غا قويۇلىدۇ. مەھرۇبان (Mahiruban)[232] شەھىرى دېڭىزنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ، مۇشۇ دەريانىڭ (ئىككى تارمىقىنىڭ) ئارىسىغا جايلاشقان.

36. ساردان دەرياسى (Srdan)[233] مۇ كوھ - جىرۇ رايونىدىن باشلىنىپ، تاب دەرياسىغا قويۇلىدۇ. ساردان شەھىرى مۇشۇ ئىككى دەريانىڭ ئارىسىغا جايلاشقان.

37. [234] يەنە بىر دەريا كۇچىستان ئۆلكىسى ئىچىدىكى شۇشتار (Shushtar)[235] سۇگال. ئەربائە (Sugal—Arba,a) ئەھۋاز (Ahwaz) ، جۇببەي (Jubbay) ۋە باشئا قاتارلىق جايلاردىن ئۆتۈپ، Dahanayi (شىر ئېغىزى) ھەم خىسىن مەھدى (Hisnmahdi) گە يېتىپ كېلىپ، ئەڭ ئاخىرىدا «بۈيۈك دېڭىز» غا قويۇلىدۇ.

38. كۇچىستان تەۋەسىدىكى مەسرۇكان (Masruqan) دەرياسى[236]، شۇشتار دەرياسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، ئاۋازغا ئېقىپ بېرىپ، بۇ رايوندىكى بارلىق ئېتىزلىقلارنى سۇغىرىدۇ، قالغان دەريا سۈيى ئاۋاز ئەتراپىدا يەنە شۇشتار دەرياسىغا قويۇلىدۇ. ئەسقەرى مۇكەررەم (Askar—i. mukram) شەھىرى مۇشۇ ئىككى دەريانىڭ ئارىسىغا جايلاشقان.

39. يەنە بىر دەريا[237] مۇ شۇشتار دەرياسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ (باشئان ئەتراپىدا) ، باشئان، مۇردۇناخان (Khanmurduna) ۋە دوراك (Daurag) ، رام، ئۇرمىزد (Ramurmizd) رايونلىرىدىكى ئېتىزلىقلارنى سۇغىرىدۇ.

40. شۇش دەرياسى (Shush)[238] كاشكا (Karkha) غا قوشنا بولغان جىبال تېغىنىڭ بىر تارمىقىدىن باشلىنىدۇ. دەريا سۈيى شۇشتار؟ ۋە شۇشنىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرىدا سۇغىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. بۇ دەريا شۇش[239] بىلەن شاۋۇر (B. dhushavur?) ئارىسىدىن ئېقىپ ئۆتىدۇ، بىراق باسۇنناي (Basunnay) رايونىغا يېتىپ كېلىشتىن ئىلگىرى دەريا سۈيىنىڭ ھەممىسى دېھقانچىلىققا سۇغىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىپ بولىدۇ.

41. راس (Ras)[240] شىمالىدا بولۇپ، گۇس دۆلىتى (古斯国) تەۋەسىدە بىر چوڭ دەريا بار، دەريانىڭ سۈيى قاپقارا، ئىنتايىن سېسىق پۇرايدۇ؛ ئۇ جىماك بىلەن خاككاس چېگراسىدىكى تاغدىن باشلىنىپ، گۇس دۆلىتىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ھەزەر دېڭىزغا قويۇلىدۇ.

42. ئارتۇش دەرياسى (ئېرجىس دەرياسى؟)[141] ، بۇمۇ راس دەرياسى بىلەن ئوخشاش مەنبەدىن باشلىنىدىغان بىر چوڭ دەريا. دەريا سۈيى قاپقارا، بىراق پاكىز بولۇپ، ئىچكىلى بولىدۇ. بۇ دەريا گۇس بىلەن جىماك ئارىسىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، جىماكنىڭ جۇس (Jubin) كەنتىگە يېتىپ كېلىدۇ. ئاندىن ئېدىل دەرياسىغا قوشۇلىدۇ.

43. ئېدىل دەرياسى (Atil) [242] ئارتۇش دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى بىر تاغدىن باشلىنىدۇ، بۇ دەريا ھەم چوڭ ھەم سېرىق بولۇپ، جىماك دۆلىتىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، جۇبىن كەنتىگە يېتىپ بارىدۇ؛ ئاندىن غەربكە بۇرۇلۇپ گۇس بىلەن جىماكىنىڭ چېگراسىنى بويلاپ، بۇلغارغا يېتىپ بارىدۇ، ئاندىن يەنە تۈركلەرنىڭ پېچىنەك قەبىلىسى بىلەن بۇرتاس (Burtas) ئارىسىدىن جەنۇبقا مېڭىپ، ھەزەرلەرنىڭ ئېدىل شەھىرىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، كاس دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

44. لۇس دەرياسى[243]، ساجلىنىڭ مەركىزىي رايونلىرىدىن باشلىنىپ، شەرققە لۇس تەۋەسىگە قاراپ ئاقىدۇ، ئاندىن ئۇرتاب (Urtab) ۋە كۇيافا (Kuyafa) قاتارلىق لۇس شەھەر ـ بازارلىرىنى ئايلىنىپ، ئېدىل دەرياسىغا قوشۇلىدۇ.

45. رۇتا دەرياسى[244]، (Ruta) پېچىنەك، ماجار (Majghari) ۋە لۇس چېگراسىدىكى بىر تاغدىن باشلىنىپ، ئاخىرىدا لۇس تەۋەسىگە كىرىپ، ساجلىغا يېتىپ بارىدۇ. ئاندىن ساجلىدىكى كۇرداب (Khurdab) شەھىرىگە ئېقىپ بېرىپ، ئېتىزلىقلارنى ۋە يايلاقلارنى سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

46. تېگرىس دەرياسى، دىيارى بەكر (Diyarbakr) [245] تاغ تىزمىسىدىن باشلىنىپ، بالاد (Balad)، تەكرىت (Takrit) ۋە سامارات (Samarrat) تىن ئېقىپ ئۆتۈپ، باغداد ۋە ۋاسىت (Wasit) شەھەرلىرىنى ئىككىگە بۆلۈۋېتىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا مادخار (Madhar)، بۇلا (Bula)، ۋە بەسرە رايونلىرى ئارقىلىق، «بۈيۈك دېڭىز» غا قۇيۇلىدۇ. فات (Fath) ئەتراپىدا تېگرىستىن بىر ئېقىن ئايرىلىپ چىقىپ، ماچىلى قانىلى دەپ ئاتىلىپ، بەسرەگە ئېقىپ بارىدۇ. بۇلا ئەتراپىدا يەنە بىر ئېقىن ئايرىلىپ چىقىپ، بۇلا قانىلى[247] دېيىلىدۇ، بۇ دەريا غەربكە قاراپ ئېقىپ، بەسرە تەۋەسىدە ماچىلى قانىلى بىلەن قوشۇلۇپ، ئاندىن بەسرەنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، بۇ يەردە دۇبايس (Dubays) قانىلى دەپ ئاتىلىدۇ، ئەڭ ئاخىرىدا ئابادان (Abbadan) ئەتراپىدا تېگرىس دەرياسىغا قوشۇلىدۇ. ۋاسىت بىلەن مادخار ئارىلىقىدا، تېگرىس دەرياسىدىن يەنە بىر قانال ئايرىلىپ چىقىپ، ئىككى سازلىقنى شەكىللەندۈرىدۇ، بۇ بەسرە سازلىقى دەپ ئاتىلىدۇ.

47. ئەرمىنىيە تاغلىق رايونىدىن ئىككى دەريا ئېقىپ چىقىپ، ئىككى زاب (Zab) دەرياسى ــ كىچىك زاب دەرياسى ۋە چوڭ زاب دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. ھەر ئىككى دەريا غەربىي جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ، خادىس (Haditha) بىلەن سىنۇ (Sinu)[248] ئارىسىدا تېگرىس دەرياسىغا قوشۇلىدۇ.

48. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئىككى دەريا بار، بىرى سابۇس؟ (Sabus?) دەرياسى بولۇپ، ئەرمىنىيە تېغىدىن باشلىنىپ ئېتىزلىقلارنى سۇغىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ، ئۇكبارا (Ukbara)[249] بازىرىغا ئېقىپ بارغاندا يوقاپ كېتىدۇ. يەنە بىر دەريامۇ مۇشۇ تاغدىن باشلىنىپ، نەھرىۋان (Nahrawan) دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ، سۈيى ئېتىزلىقلارنى سۇغىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. بۇ دەريا نەھرىۋاندا[250] يوقاپ كېتىدۇ.

49. ئېفرات دەرياسى، ئۇلايىق (Ulayq) تېغىدىن[251] باشلىنىپ، رۇم دۆلىتى، لۇككام تېغى (Lukkam) دىن ئېقىپ ئۆتىدۇ. بۇ دەريا مالاتىيە (Malatiya) رايونىغا ئېقىپ بارغاندىن كېيىن، جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، شۇمايشات (Shumayshat)، سەنجا (Sanja) ۋە بالۇس (Balus?) تىن ئۆتۈپ، ئاندىن شەرقىي شىمالغا قاراپ راككا (Raqqa)، كارچىسىيە (Qarqisiya)، راخبا (Rahba)، ئانا (Ana)، خىت (Hit)، ۋە ئەنبەر (Anbar) دىن ئېقىپ ئۆتۈپ، ئاخىرىدا يەنە (شەرققە) جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، كۇفا كۆلىگە يېتىپ بارىدۇ. ئەنبەردە بۇ دەريادىن بىر قانال ئايرىلىپ چىقىپ، ئىسا قانىلى (Nahr—Isa) [253]، دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ قانال باغدادتىن ئېقىپ ئۆتۈپ، تېگرىس دەرياسى بىلەن قوشۇلۇپ كېتىدۇ، كىشىلەر بۇ قانالدىن ئۆتكەندە، ئېفرات دەرياسىدىن كېمىگە ئولتۇرۇپ تېگرىس دەرياسىغا يېتىپ

باردۇ. تۆۋەن ئېقىمدا، ئېفرات دەرياسىدىن نىسبەتەن چوڭ بولغان بىر قانال ئايرىلىپ چىقىپ، سارسار قانىلى[254] دېيىلىدۇ، سۇيى سارسار شەھرىدىكى ئېھتىزلىقلارنى سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ. يەنە تۆۋەن ئېقىمدا مالىك دېيىلىدىغان بىر قانال (Nakr—al—Malik) [255] بار بولۇپ، سارسار قانىلىغا نىسبەتەن چوڭراق، ئېفرات دەرياسىدىن ئايرىلىپ چىققان، سۇيى مالىك بازىرىدىكى ئېھتىزلىقلارنى سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ. يەنە تۆۋەن ئېقىمدا، كەربالا (karbala) [256] رايونىدا بىر قانال ئايرىلىپ چىقىپ، سۇرا (Sura) قانىلى دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ قانالمۇ ئېفرات دەرياسىغا ئوخشاش ۋاقىت سازلىقىغا قۇيۇلىدۇ. جامىئەين (Jami,ayn) [257] شەھىرى مۇشۇ ئىككى دەريا يەنى ئېفرات دەرياسىنىڭ غول ئېقىمى بىلەن سۇرا قانىلىنىڭ ئارىسىغا جايلاشقان.

50. يەنە بىر دەريا [258] خۇراسان ئۆلكىسى تەۋەسىدە بولۇپ، خىراند (Hirand) دەرياسى دېيىلىدۇ. بۇ دەريا تۇس تېغىدىن باشلىنىپ، ئۇستاۋا (Ustuva) [259] ۋە جارمايان (Jarmayan) رايونلىرى ئارقىلىق، گۇرگان بازىرىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، بۇ يەردە ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ ۋە ئابسكۇن (Abaskun) [260] بازىرىغا يېتىپ بېرىپ، كاس دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

51. تىجىن (Tizhin) دەرياسى[261]، تەبەرىستانغا جايلاشقان. بۇ دەريا پىررىم (Pirrim) ئەتراپىدىكى كارىن (Qarin) [262] تېغىدىن باشلىنىپ، سارىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ھەزەر دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

52. باۋۇل دەرياسى (Bavul) [263] كارىن تېغىدىن باشلىنىپ، ماماتىر (Mamatir) [264] ئارقىلىق ھەزەر دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

53. خارخاس دەرياسى[265]، توباستىنا چېگراسىدىكى لىي تېغى بىلەن لارىجان (Larijan) تېغىدىن باشلىنىپ، ئامۇر ئەتراپىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، كۆپ قىسىم دەريا سۈيى ئېھتىزلىقلارنى سۇغىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ، قالغىنى ھەزەر دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

54. سەپىد دەرياسى[267]، (Sapid) ئەرمىنىيەدىكى خۇۋايرىت (Huwayrith) تېغىدىن باشلىنىپ، غەربكە بۇرۇلۇپ جىراندىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ھەزەر دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

55. ئاراس دەرياسى (Aras) [268] ئەرمىنىيە تاغ تىزمىسىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى رۇمنىڭ كىبىر دېگەن يېرىدىن باشلىنىدۇ. بۇ دەريا شەرققە قاراپ ئېقىپ، ۋارتان (Vartan) [269] نى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ئەزەربەيجان، ئەرمىنىيە ۋە ئالانلارنىڭ چېگراسىنى بويلاپ، ھەزەر دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

56. كۇر دەرياسى (Kurr) [270] ئالان ئۆلكىسىدىكى ئالان بىلەن سارىر (Sarir) ئارىسىغا جايلاشقان تاغدىن باشلىنىدۇ. بۇ دەريا شەرققە قاراپ ئېقىپ، شاجى (shaki) [271] ۋە كابالار (Qabala) رايونلىرى ئارقىلىق، بەردىج (Bardij) نى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ئالاس دەرياسى بىلەن قوشۇلىدۇ، ئىككى دەريانىڭ سۈيى مۇگان (Mugan) بىلەن باكۇ (Baku) ئارىسىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، ھەزەر دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

57. بايخان دەرياسى (Bayhan) [272] ئەرەبىستان تەۋەسىدىكى تىخاما (Tihama) [273] تاغلىق رايونىنىڭ ئەڭ يىراق بۆلىكىدىن يەنى شەرقىي بۆلىكىدىن باشلىنىپ، ۋاد. بىخان (ياكى مىجان، Mijan)، سابۋا (Shabwa) ياكى سايۋا ۋە خادرامۇد قاتارلىق شەھەرلەردىن ئېقىپ ئۆتۈپ، ئاخىردا ئەھقاف (Ahqaf) قۇملۇقىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، «بۈيۈك دېڭىز»غا قۇيۇلىدۇ.

سۇرىيىلىكلەرنىڭ زېمىنىدا چوڭ دەريا يوق.

58. ئەل. كارۇم دەرياسى (aL—karum) [275]، رۇمنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى بۇگالار (Bugallar) ئۆلكىسىدىن باشلىنىپ، گىروزىيە دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

59. يەنە بىر دەريا رۇمنىڭ پاپلاگونىيە ئۆلكىسى (Paphlagonia) [276] دىن باشلىنىپ، تانابرى (Tanabri) بازىرىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، گىروزىيە دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

60. يەنە بىر دەريا[277] رۇمنىڭ ئوپسكان (Opsikian) ئۆلكىسىدىن باشلىنىپ، ناداق. لۇس (B. ndaq. lus) بازىرىدىن ئۆتۈپ، رۇمنىڭ نىگايا كۆلىگە قۇيۇلىدۇ.

61. يەنە بىر دەريامۇ[278] يۇقىرىقىغا ئوخشاش باشلىنىپ، ئاناتولىيە ئۆلكىسى ۋە بۇسارىئو ئۆلكىسىنىڭ چېگراسىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، ئاندىن جەنۇبقا بۇرۇلىدۇ. خاك (Khak) بىلەن نىگايانىڭ ئارىسى ئارقىلىق، نىگايا كۆلىگە قۇيۇلىدۇ.

62. يەنە بىر دەريا مىسىردىكى نىل دەرياسى. ئۇن چوڭ دەريا جەبىلەل كۇمارنىڭ جەنۇبىدىن باشلىنىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ھەر بەش بىر سازلىقنى شەكىللەندۈرىدۇ؛ بىر سازلىقتىن ئۈچ دەريا ئېقىپ چىقىدۇ. قالغان ئالتە دەريا نۇبىيە تەۋەسىنىڭ جەنۇبىدا بىر سازلىقنى شەكىللەندۈرىدۇ. نىل دەرياسى مۇشۇ سازلىقتىن ئېقىپ چىقىپ، نۇبىيىگە كىرىپ، شىمالدىن نۇبىيە ئۆلكىسىنىڭ پۈتۈن چېگراسىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ئاندىن غەربكە قاراپ سۇكار (ياكى Sakna) شەھىرىدىن ئۆتۈپ، يەنە شەرققە بۇرۇلۇپ بوستانلىقلاردىكى تاغلارنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ئاسۇئان (Assuan) دىن ئېقىپ ئۆتۈپ، ئاندىن داۋاملىق شىمالغا قاراپ مىسىرنىڭ پۈتۈن چېگراسىنى ئايلىنىپ، ئاخمىم (Akhmim)، فەييۇم (Fayyum) ۋە فۇستات (Fustat)[279] ئارقىلىق، تىنىس كۆلىگە قۇيۇلىدۇ.

63. مىسىر بىلەن قۇلزۇم دېڭىزى ئارىسىدىكى قۇملۇقتىن بىر چوڭ دەريا ئېقىپ چىقىپ، نۇبىيىگە ئېقىپ كىرىدۇ. نۇبىيە پايتەختى كابىل (Kabil)[280] شەھىرىدە، بۇ دەريا نىل دەرياسىغا قوشۇلۇپ كېتىدۇ. بۇ دەريا رامىلۇلمەدان دەرياسى (Al—madan) (Raml)[281] دەپ ئاتىلىدۇ.

64. فۇستات ئەتراپىدا، چوڭ بىر ئۆستەڭ بولۇپ، نىل دەرياسىدىن ئايرىلىپ چىقىدۇ، بۇ ئۆستەڭ دائىم سۇغىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىپ ئىسكەندەرىيە شەھىرىگە ئېقىپ بارىدۇ، قالغىنى تىنىس كۆلىگە قوشۇلۇپ كېتىدۇ[282].

65. ئافرىقا (؟) تەۋەسىدە، تانجا (Tanja)، سۇسەلئەقسا رايونلىرىدا مۇھىم چوڭ دەريالار يوق، پەقەت ئۆستەڭ ۋە ئېتىزلىقلارنى سۇغىرىدىغان كىچىك دەريالار بار.

ئوخشاشلا، بىز ھەر خىل كىتابلار ۋە مەلۇماتلاردىن سۇدان تەۋەسىدىكى دەريالار توغرىسىدىكى ھېچقانداق مەلۇماتنى بايقىمىدۇق.

66. يەنە بىر دەريا رۇم دۆلىتىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى بۇلغان تېغىدىن باشلىنىپ، شەرققە قاراپ رۇم دۆلىتى تەۋەسىدىكى ساجىلىقلار ئولتۇراقلاشقان يەرگىچە ئېقىپ بېرىپ، بۇرچان (Burchan) دۆلىتىنى ئايلىنىپ ئۆتكەندىن كېيىن، سىرس (Thrace) ئۆلكىسى ئارقىلىق قۇستەنتىنىيە (Qustantiniyn) شەھىرىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، دېڭىز قولتۇقىغا قۇيۇلىدۇ. بۇ دەريا بۇلغار دەرياسىدۇر[283].

67. تاگۇس دەرياسى (تاۋر دەرياسى)[284]، تولېدو (Toledo) ئەتراپىدىكى ئىسپانىيە تاغلىرىدىن باشلىنىپ، تولېدو شەھىرىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، غەربكە قاراپ كېيىن يەنە شەرققە قاراپ ئېقىپ، ئەڭ ئاخىرىدا غەربكە بۇرۇلۇپ ئېقىپ كېتىدۇ. مالرىدا (ياكى Harda) ۋە شانتارىن رايونى (Shzantarin) غا يېتىپ كېلىپ، مۇشۇ يەردە غەربىي ئوكيانغا قۇيۇلىدۇ[285].

68. دۇنيادىكى بارلىق كېمە قاتنىغىلى بولىدىغان دەريالارنى قەيت قىلىپ ئۆتتۇق. جەنۇبىي قىسمىدا، چوڭ دەريالارنىڭ بارلىقى توغرىلىق ماتېرىياللاردا كۆرسىتىلمىگەن، پەقەت بۇجال (Bujgl)[286] دەرياسى بار، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ جەنۇبتىكى بىر تاغدىن باشلىنىپ، بۇ جاينى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ئابىنسىيە ئەتراپىدىكى دېڭىزغا قۇيۇلىدۇ. ئاللاتائالانىڭ بىلمەيدىغىنى يوق، ئۇ ھەممىگە قادىردۇر!

يەتتىنچى باب
چۆل - باياۋان ۋە قۇملۇقلار

ھېچقانداق تاغ تىزمىسى، دەريا - ئېقىنلىرى، تېرىلغۇ يەرلىرى بولمىغان پەقەت قۇملۇق ۋە شورتاڭلىق جايلارنىڭ ھەممىسىنى چۆل - باياۋان دەيمىز. بەزىلىرى پايانسىز، بەزىلىرى كىچىك بولغان ھەر خىل چۆللۈكلەر بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدىكى نۇرغۇنلىغان قۇملۇقلارنىڭمۇ مۇشۇنداق چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش ئەمەس، ئەگەر ئاللا مەقبۇل كۆرسە، بىز بۇ بابىمىزدا دۇنيادىكى ئىنسانلار ئولتۇراقلاشقان رايونلارنىڭ ھەر بىر چۆللۈكلىرى ۋە قۇملۇقلىرىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

1. جۇڭگو (چىن) نىڭ جەنۇبىي قىسمىدا، تائىن. بىل. بەھرە تېغى بىلەن قۇمدان شەھىرى ئارىلىقىدا بىر چۆللۈك (تۇزلەڭلىك؟) بولۇپ[287]، بۇ چۆللۈكنىڭ بىر چېتى دېڭىزغا سوزۇلۇپ كىرىپ ئارالغا ئوخشاپ قالغان. ئۇنىڭ شەرقى شەرقىي ئوكيانغا، جەنۇبى بۈيۈك دېڭىزغا، غەربى[288] ئەل. تائىن. فىل. بەھىر تېغىغا، شىمالى خۇمدان دەرياسىغا تۇتاشقان، بۇ چۆللۈكتىكى قۇملاردا ئىنتايىن كۆپ ئالتۇن بار.

2. يەنە بىر چۆللۈك[289] جۇڭگونىڭ شىمالىغا جايلاشقان. ئۇنىڭ شەرقى شەرقىي دېڭىزغا، جەنۇبى جۇڭگونىڭ ھەر قايسى ئۆلكىلىرىگە، غەربى كۇچا(kuchcha)[290] دەرياسىغا، شىمالى توققۇز ئوغۇزلار بىلەن خاككاسلارغا تۇتاشقان.

3. جۇڭگونىڭ خاتخۇم (Khathum) شەھىرى بىلەن ۋاسارنىك شەھىرى(Vasarnik)[291] ئارىلىقىدا بىر قۇملۇق[292] بولۇپ، كەڭلىكى ئۈچ كۈنلۈك يول كېلىدۇ؛ كۇچا دەرياسى (ئەسلى مەنبەدە شۇنداق) ۋادىسىدىن[293] يۇقىرىدا قەيت قىلىنغان جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى چۆللۈككە قەدەر سوزۇلۇپ بارىدۇ.

4. يەنە بىر چۆللۈك[294]، شەرق تەرەپتە تىبەت بىلەن، جەنۇبتا ھىندىستان[295] بىلەن، غەربتە ماۋەرائۇننەھىر بىلەن، شىمالدا قارلۇقلار بىلەن چېگرىلىنىدۇ. بۇ چۆللۈك ئىنتايىن قاقاس بولۇپ، ھەتتا سۇمۇ، ئوت - چۆپمۇ يوق.

5. يەنە بىر چۆللۈك (تۇزلەڭلىك؟)[296] ھىندى دۆلىتىدە بولۇپ، «بۈيۈك دېڭىز» ساھىلىغا جايلاشقان سەرانديپ رايونىدىن داھۇم پادىشاھلىقىغىچە سوزۇلغان؛ بىراق بۇ چۆللۈك نۇرغۇنلىغان تارماقلارغا بۆلۈنگەن بولۇپ، بىر پۈتۈن گەۋدە ئەمەس.

سىندى ۋە ھىندى تەۋەسىدە نۇرغۇنلىغان كىچىك قۇملۇقلار بار.

6. يەنە بىر كىچىك چۆللۈك[297] بولۇپ، شەرقتە سىندىنىڭ ھەر قايسى شەھەرلىرى بىلەن، جەنۇبتا «بۈيۈك دېڭىز» بىلەن، غەربتە كۇفىج (kufij) تېغى[298] بىلەن تۇتاشقان بولۇپ، سىندى ۋە كېرمان رايونلىرىنىڭ تەركىبىي قىسمىدۇر.

7. يەنە بىر چۆللۈك[299] بولۇپ، شەرقتە سىندى ئۆلكىسىنىڭ شىمالى ۋە مىرەن دەريا ۋادىسىغا، جەنۇبتا سىندى، كېرمان ۋە پېرسىيە قاتارلىق جايلارغا، غەربتە لىي، كۇم (Qum) ۋە كاسان (Qasgan) رايونلىرىغا، شىمالدا خۇراسان ۋە ئۇنىڭغا چېگرىداش بولغان شىيىستانغا تۇتاشقان. بۇ چۆللۈك كەرگەس كوھ (Kargas—kuh) چۆللۈكى دەپ ئاتىلىدۇ، چۈنكى ئۇنىڭ غەربىدە كەرگەس كوھ دېيىلىدىغان بىر كىچىك تاغ بار. بۇ چۆللۈكنىڭ ئىسمى مۇشۇ تاغنىڭ نامىدىن كەلگەن[300]، بۇ چۆللۈكنى كىچىك تاغلار قاپلىغان بولۇپ، مەلۇم قىسىملىرى خوشنا بولغان بىر قىسىم ئۆلكىلەرنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. بۇ چۆللۈكتە، شىيىسانىنى ئوراپ تۇرغان بىر قۇملۇق بولۇپ، شىيىستان قۇملۇقى دەپ ئاتىلىدۇ.

8. يەنە بىر قۇملۇق[301] بولۇپ، شەرقتە مالى زايونى ۋە ئوش دەرياسى بىلەن، جەنۇبتا باۋەرد (Bavard)، ناسا (Nasa)، فاراۋا (Farav) ۋە دىھىستان (Dihistan) نىڭ ھەر قايسى

رايونلىرى بىلەن غەربتە ئېدىل دەرياسى بىلەن تۇتىشىدۇ. شىمالدا ئوش دەرياسى، خارەزم دېڭىزى ھەم گۇس دۆلىتىنى بويلاپ، بۇلغار چېگراسىغىچە يېتىپ بارىدۇ. بۇ چۆللۇك خارەزم ۋە گۇس چۆللۇكلىرىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭدا نۇرغۇنلىغان قۇملۇقلار بىلەن، بەلىخ رايونىدىن باشلىنىپ، ئوش دەرياسىنىڭ جەنۇبى ۋە خارەزم دېڭىزىغا قەدەر سوزۇلىدۇ. ئۇنىڭ كەڭلىكى بىر ئۆتەڭدىن يەتتە ئۆتەڭگىچە بولۇپ ئوخشاش ئەمەس.

9. يەنە بىر قۇملۇق[302] جىماك ۋە جەند بىلەن جەۋرا (Javara)[303] رايونلىرى ئارىسىغا جايلاشقان بولۇپ، ناھايىتى ئۇزۇن، بىراق كەڭلىكى چوڭ ئەمەس.

10. يەنە بىر چۆللۇك[304]، تۇزلەڭلىكتۇر، ئۇنىڭ شەرقىي تەرىپى خاجار (Hajar) ھەجەر رايونىدىن بەھرەين (Bahrayn) ۋە بەسرە رايونىغىچە سوزۇلىدۇ، ئاندىن كاردىسىيە (Qadisiya) ۋە كۇفە رايونلىرى بىلەن تۇتىشىپ، ئېفرات دەرياسى ۋادىسىغىچە يېتىپ بارىدۇ. جەنۇب تەرىپى ئەرەب دېڭىزى، دېڭىز قولتۇقى رايونى، «بۈيۈك دېڭىز»، خادراموت (H·dramut) ۋە يەمەن رايونلىرى؛ غەربتە جىددە (Jidda)، جار (Jar)[305]، مەديان (..adyan) ۋە ئەيرا بىلەن تۇتىشىدۇ؛ شىمالدا مۇئان (Mu.an)، سالامىيە (Salamiya)، تادمۇر (Tadmur) ۋە كۇناسىرا (kunasira) رايونلىرى[306] بىلەن تۇتىشىپ ئېفرات دەرياسىغىچە يېتىپ بارىدۇ. بۇ بىرئىن تۈزلەڭلىكدۇر. بۇ چۆللۇكنىڭ ھەر قانداق بىر شەھەر ياكى بىرەر ئەرەب قەبىلىلىرى بىلەن قوشنا بولغان قىسىملىرى، ئاساسەن شۇ شەھەر ياكى شۇ قەبىلىنىڭ ناملىرى بىلەن ئاتىلىدۇ. بۇ چۆللۇكتە بىر قۇملۇق بولۇپ، بەھرەين رايونىنىڭ دېڭىز ساھىلىدىن باشلىنىدۇ. ئۇنىڭ كەڭلىكى ئىككىدىن ئالتە ئۆتەڭگىچە، ئۇزۇنلۇقى 12 ئۆتەڭ بولۇپ، خەبىر (Habir) قۇملۇقى دەپ ئاتىلىدۇ، توپىسى قىزىل رەڭدە بولغانلىقتىن، زەرگەرلەر ئىشلىتىدۇ. ئىراق ئارقىلىق ماڭىدىغان ھەج - تاۋاپ قىلغۇچىلار چوقۇم مۇشۇ قۇملۇقتىن ئۆتىدۇ.

11. بۇ قۇملۇق 10 - بابتا تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەن قۇملۇق[307] شۇ. جەنۇبىي دېڭىز قىرغىقىدىكى باشقا قۇملۇقلار بولۇپ، خادراموتنىڭ ھەر قايسى شەھەر - بازارلىرىنى ئوراپ تۇرىدۇ ۋە ئەھكاف (Ahqaf) قۇملۇقى دەپ ئاتىلىدۇ.

12. باشقا قۇملۇقلار[308] كان بايلىقلىرى بار قۇملۇق بولۇپ، ئۇنىڭدا زور مىقداردا ئالتۇن بار. بۇ قۇملۇقلارنىڭ شەرقى بەربەر ۋە ئەيلا دېڭىز قولتۇقى بىلەن، جەنۇبى بۇجا (Buja) قۇملۇقى بىلەن، نۇبىيە ۋە مىسىر بىلەن، شىمالى قۇلزۇم دېڭىز قولتۇقى بىلەن تۇتىشىدۇ.

13. يەنە بىر قۇملۇق[309]، شەرقتە ئابىسىنيا دۆلىتى بىلەن، جەنۇبتا بۇجا دۆلىتى بىلەن، غەربتە نۇبىيە دۆلىتى بىلەن، شىمالدا ھازىر كۆرسىتىپ ئۆتكەن قۇملۇق بىلەن تۇتىشىدۇ.

14. باشقا قۇملۇقلار مىسىر تەۋەسىدە بولۇپ، ئۇنىڭ شەرقى ئاسكاراندىن[310] ئۆلۈك دېڭىزغىچە سوزۇلىدۇ، جەنۇبى ۋە غەربى فۇستان ئۆلكىسى بىلەن تۇتىشىدۇ؛ باشقا تەرەپلەردە تىنىش كۆلدىن ئاسكارانغىچە سوزۇلىدۇ. كىشىلەر ئومۇملاشتۇرۇپ جەفەرنىڭ قۇملۇقى دەپ ئاتايدۇ[311].

15. ماگلاپ دۆلەت تەۋەسىدە، مىسىر، ئەل. ۋاخات (aL Wahat) تېغى، باركا (Barqa)[312] ۋە تارا بۇلۇشتىن[313] سۇسەلئەقسا ئۆلكىسىگىچە، كۆپ قىسىم جايلارنىڭ ھەممىسى قۇملۇق[314].

16. ماگلاپ دۆلىتىنىڭ سىجىلماسا (Sijilamsa) ئۆلكىسىدە[315] چوڭ بىر قۇملۇق بولۇپ، راملەلمەدان (Ramlalmadan) دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇنىڭ قۇملىرىدا نۇرغۇن ئالتۇنلار بار.

17. ئېكۋاتورنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنىڭ كۆپى قۇملۇق. ئادەم ئولتۇراقلاشقان جايلارنىڭ ھەممىسى قۇملۇقتا بولۇپ، پەقەت ئاز بىر قىسمى تاغ ئۈستىدە.

18. ئوخشاشلا، دۇنيادا ئىنسانلار ئولتۇراقلاشقان رايونلارنىڭ شىمالى قىسمىدىكى رايونلار (شىمالدىكى تۆتتىن بىر قىسىم رايونلار) نىڭمۇ كۆپى چۆللۈك. بۇ رايونلار جۇڭگو چېگراسىدىن كاس دۆلىتىگىچە سوزۇلىدۇ. تۇركلەر ئولتۇراقلاشقان رايونلارنىڭمۇ كۆپى قۇملۇقتا بولۇپ، پەقەت ئاز قىسمى ئېگىز تاغلىقلار، دەريا ياقىلىرى، ئورمانلىق ۋە داللارغا جايلاشقان.

ئىسلام رايونلىرىدىكى داڭلىق قۇملۇقلار يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەندەك. باشقا يات رايونلاردىكى قۇملۇقلار، تۇركلەر رايونىدىن باشقا، بىز كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك. ھەممىدە ئاللانىڭ ياردىمىگە تايىنىمىز.

سەككىزىنچى باب

دۇنيادىكى ھەر قايسى دۆلەتلەر توغرىسىدا

1. دۆلەت بىلەن دۆلەت ئارىسىدىكى پەرق تۆت تەرەپتە ئىپادىلىنىدۇ: بىرىنچى، سۇ، ھاۋا، تۇپراق ۋە كىلىماتنىڭ ئوخشاشماسلىقى. ئىككىنچى، دىن، قانۇن، ئېتىقادنىڭ ئوخشاشماسلىقى. ئۈچىنچى، تىل ۋە يېزىقنىڭ ئوخشاشماسلىقى. تۆتىنچى، دۆلەت زېمىنىنىڭ ئوخشاشماسلىقى. دۆلەت بىلەن دۆلەت ئارىسىدىكى چېگرا ئۈچ خىل شەكىل ئارقىلىق بارلىققا كېلىدۇ: بىرىنچى، ئۇلار ئارىسىدىكى چوڭ ياكى كىچىك تاغ تىزمىسىدىن شەكىللىنىدۇ؛ ئىككىنچى، ئۇلار ئارىسىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان چوڭ ياكى كىچىك دەريا - ئېقىنلاردىن شەكىللىنىدۇ؛ ئۈچىنچى، ئۇلار ئارىسىدىكى چۆللۈكتىن شەكىللىنىدۇ.

2. يۇنانلىقلار (Rumiya) نىڭ ئېيتىشىچە، دۇنيادىكى مەدەنىيەتلىك رايونلار ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. بىرىنچى قىسمى شەرقىي ئوكيان ۋە توققۇز ئوغۇز ھەم خاككاسلارنىڭ ئەڭ شەرقىگىچە، جەنۇبتا «بۈيۈك دېڭىز»دىن قۇلزۇمغىچە، غەربتە سۇرىيە، رۇم ھەم كونستانتىن قەلئەسى دېڭىز بوغۇزىغىچە؛ شىمالدا ساجلى دۆلىتى ھەم دۇنيانىڭ مەدەنىيەتلىك رايون چېگراسىغىچە. دۇنيانىڭ بۇ بىر قىسمى «بۈيۈك ئاسىيا» دەپ ئاتىلىپ، شىمالدىكى مەدەنىيەتلىك رايونلارنىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

3. ئىككىنچى قىسمى، شەرقتە مىسىرنىڭ چېگراسىدىن باشلىنىپ، ئېكۋاتوردىن رۇم دېڭىزىغىچە؛ جەنۇبتا ماگلان سۇدان ئارىسىدىكى قۇملۇققىچە؛ غەربتە غەربىي ئوكيانغىچە؛ شىمالدا رۇم دېڭىزىغىچە، دۇنيانىڭ بۇ بىر قىسمى لىبىيە (Lubiya) دەپ ئاتىلىدۇ، پۈتكۈل شىمالىي قىسمىدىكى مەدەنىيەتلىك رايونلارنىڭ $\frac{1}{12}$ قىسمىنى ئىگىلەيدۇ.

4. ئۈچىنچى قىسمى، شەرقتە كونستانتىن قەلئەسى دېڭىز بوغۇزىغا تۇتىشىدۇ؛ جەنۇبتا رۇم دېڭىزىغىچە؛ غەربتە غەربىي ئوكيانغىچە؛ شىمالدا شىمالدىكى مەدەنىيەتلىك رايونلار چېگراسىغىچە بۇ بىر قىسىم ياۋروپا قىتئەسى دەپ ئاتىلىدۇ، پۈتكۈل دۇنيادىكى مەدەنىيەتلىك رايونلارنىڭ $\frac{1}{4}$ قىسمىنى ئىگىلەيدۇ.

5. جەنۇبتىكى مەدەنىيەتلىك رايونلارنى، يۇنانلىقلار «جەنۇبىي قىسمىدىكى ئاھالىلەر رايونى» دەپ ئاتايدۇ.

6. دۇنيادىكى ئاھالىلەر رايونىدا 51 دۆلەت بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە بەشى ئېكۋاتورنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان. ئۇلار زابا (Zaba)، ئەسلى مەنبەدە شۇنداق، زەنگىستان (Zangistan)، خاباشا (Habasha)، بۇجا (Buja) ۋە نۇبا (Nuba) قاتارلىقلار. غەربتىكى بىر دۆلەتتە سۇدان، بۇ دۆلەتنى ئېكۋاتور سىزىقى كېسىپ ئۆتكەنلىكتىن، بىر قىسمى جەنۇبتا، بىر

قىسمى شىمالىدا. دۇنيادىكى ئاھالىلەر رايونىنىڭ شىمالىدا 45 ئەل بار. ئۇلار: جۇڭگو (چىن)، تىبەت، ھىندىستان، سىندى، خۇراسان ھەم ئۇنىڭ ھەر قايسى چېگرا رايونلىرى، ماۋەرائۇننەھر ۋە ئۇنىڭ ھەر قايسى چېگرا رايونلىرى، كېرمان، پېرسىيە، كەرەس ـ كۇھ (Karas—kuhmrvat) چۆللۇكى، دىكان (低康)، كۇچىستان، جەبىل ئۆلكىسى، ئىراق، ئەرەبىستان، جىچرا (؟)، ئەزەربەيجان، سۇرىيە، مىسىر، ماگلاپ، ئىسپانىيە، رۇم، سالىر، ئالان، كاس، ساجلى، كاس، پېچىنەك، مىرۋات (Mrvat)، بۇلغار، رۇس، ماجارلار، (N. nd. rV. n. nd. s)، تۇرك پېچىنەكلىرى، راداس (B. radas) (ئەسلى مەنبەدە شۇنداق)، بۇرتاس، قىپچاق گۇس، جىماك، گىس، تۆلشى، قارلۇق، ياغما، توققۇز ئوغۇز ۋە خاككاس قاتارلىقلار. بۇ دۆلەتلەر يەنە نۇرغۇن ئۆلكىلەرگە بۆلۈنگەن، ھەر قايسى ئۆلكىلەردە يەنە نۇرغۇن شەھەر ـ بازارلار بار. يەنە بىر قىسمىدا بىز ھەر بىر دۆلەت ۋە شەھەر ـ بازارلارنىڭ كۆلىمى، تەبىئىي شەرت ـ شارائىتى ۋە كىلىماتى؛ ھەر قايسى شەھەرلەرنىڭ يەرلىك مەھسۇلاتلىرى، ھەر قايسى دۆلەتلەرنىڭ زېمىنى ۋە شەھەر ـ بازارلىرى ئۆرپ ـ ئادەتلەر ۋە ئاھالىلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى تونۇشتۇرىمىز. بىز ئىلگىرىكى پېشقەدەملەرنىڭ كىتابلىرى ۋە مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلارغا ھەم تاپقىلى بولىدىغان ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ، تەپسىلىي تونۇشتۇرىمىز. چۈنكى جانابىي ئاللادىن باشقا، ئىنسان دۇنيانى تەپسىلىي بىلمەيدۇ. پەقەت ئاللاتائالا ھەممىگە قادىردۇر.

ئىزاھلار:

[173] مىنورسكىي بۇ جاينى خۇاڭخې دەرياسىنى، سەراندىب ـ مانسا تېغىنى كۆرسىتىدۇ، دەپ قارايدۇ. ئاپتور خۇاڭخې دەرياسى لوپنۇر ۋە تارىم دەرياسىدىن ئۆتىدۇ دەپ قارىغان. بۇ گەپ جۇڭگونىڭ قەدىمكى رىۋايەتلىرىگە ماس كېلىدۇ. «دەريايى ئەزىملار قۇرئى»، «تارىخىي خاتىرىلەر»، «خەننامە» قاتارلىق تارىخ كىتابلىرىدا مۇشۇنداق خاتىرىلەر بار. ئۇلاردا تارىم دەرياسى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ مەنبەسى، بۇ دەريا سۈيى لوپنۇرغا كەلگەندە يەر ئاستىغا كىرىپ كېتىدۇ، جەنۇبتا جىششىيەن تېغىدىن ئۆتۈپ يەر ئۈستىگە چىقىدۇ، دەپ قارىلىدۇ.

[174] چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىنى كۆرسىتىدۇ. ئېھتىمال جىنشاجياڭ دەرياسىنى كۆرسەتسە كېرەك، شىزاڭنىڭ شەرقىي شىمالى، كۇئېنلۇننىڭ جەنۇبىدىن باشلىنىدۇ.

[175] ئاپتور تىلغا ئالغان ئىككى بوغشۇر، بىرى جۇڭگودا، بىرى مالى ئەتراپىدا.

[176] تارىم دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. ئاپتور بۇ دەريا بىلەن خۇاڭخې دەرياسىنى تۇتىشىدۇ، دەپ قارىغان.

[177] بۇ بىر قانچە جاينىڭ ھەممىسى خوتەن ئەتراپىدا.

[178] لوپنۇرنى كۆرسىتىدۇ.

[179] 9 ـ باب 2 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[180] بۇ ئۈچ دەريا يەكەن دەرياسى، قەشقەر دەرياسى ۋە ئاقسۇ دەرياسىنى كۆرسەتسە كېرەك. تارىم دەرياسىنىڭ تارماق ئېقىنلىرى.

[181] يەنى ۋاخاخ دەرياسى.

[182] بىراھىن پۇترا دەرياسى (يەنى يالۇڭزاڭبوجياڭ دەرياسى) نى كۆرسەتسە كېرەك. بىراق بۇ دەريا چاڭجياڭ دەرياسى بىلەن تۇتاشمايدۇ. ئاپتور ئېھتىمال خاتالاشقان بولۇشى مۇمكىن. 11 ـ باب 23 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[183] بۇ يەردە خاتالىق بار. ئىلى دەرياسى بالقاش كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. بۇ كۆلگە ئەمەس.

[184] مۇرغاب دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. ۋاخاننىڭ شەرقىدىن باشلىنىپ، باردەنگ ئەتراپىدىكى پەنج دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ.

[185] ھازىرقى بۇ يەردە يەنىلا بىر پاراخار كەنتى بار.

[186] بۇ دەريا كۇلاب دەرياسى (كىچ، سۇرخاب دەرياسىنىڭ تارماق ئېقىنى، ئاقسۇ دەرياسى ياكى تەر دەرياسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نى كۆرسىتىدۇ. بارتولدنىڭ «موڭغۇل ئىستىبلاسىدىن ئىلگىرىكى

تۈركىستان» دېگەن كىتابىغا قاراڭ. ئىنگلىزچە نەشرى. 68 ـ، 69 ـ بەت.

[187] مۇنىڭ كۇلاب دەرياسىنىڭ بىر تارماق ئېقىنى بولغان قىزىل دەريا ساھىلىغا جايلاشقان. بۈگۈنكى بالجۇاندىكى جاي (Baljuan) خۇلبۇل بۇ دەريانىڭ باشقا بىر تارماق ئېقىنى بولغان ياخ دەريا ساھىلىغا جايلاشقان، بۈگۈنكى خۇلباغ (CHulbagh) ئەتراپىدا، كۇريابىنىڭ جەنۇبىدا.

[188] يەنى ۋاخشى دەرياسى.

[189] بۈگۈنكى كافىرنىگان 卡菲尔尼甘 دەرياسى بولۇشى مۇمكىن.

[190] جۇمجىلار توغرىسىدا، 26 ـ باب 10 ـ پاراگرافقا قاراڭ، نۇدىس مەنىسى «يېڭى قەلئە» يۇنىلىشى ئېنىق ئەمەس، كاۋادىيان يەنى قۇبادىيان (aubadhiyan).

[191] شىغاننا دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. يەنى بۈگۈنكى شۇرخان دەرياسى.

[192] يەنى بۈگۈنكى تېرمىز.

[193] ئافغانىستاننىڭ قۇندۇز دەرياسى ۋە ئۇنىڭ تارماق ئېقىنلىرىنى كۆرسەتسە كېرەك.

[194] ۋالۋاچ توغرىسىدا، 23 ـ باب 73 ـ پاراگرافقا قاراڭ. خۇلم توغرىسىدا 23 ـ باب 68 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[195] 13 ـ پاراگرافتىن 15 ـ پاراگرافقىچە ھىندىستان (ھىندى) دەرياسى بايان قىلىنغان. 13 ـ پاراگرافتا سۆزلەنگىنى كابۇل دەرياسى، ھىندى دەرياسىنىڭ ئاساسىي ئېقىنى دەپ قارالغان.

[196] بۇ پاراگرافتىكى يەر ناملىرى توغرىسىدا 10 ـ بابقا قاراڭ.

[197] ھىندى دەرياسىنىڭ ئاساسىي مەنبەسىنى كۆرسىتىدۇ. ئاپتور خاتا ھالدا كابۇل دەرياسىنىڭ تارماق ئېقىنى دەپ قارىغان.

[198] ئېھتىمال ھىندىستاننىڭ شىمالىدىكى ساتلۇج دەرياسى بولۇشى مۇمكىن.

[199] بۇ پاراگرافنىڭ يەر ناملىرىنى 10 ـ بابتىن كۆرۈڭ.

[200] يەنى ھىندى دەرياسى.

[201] ھىندىستاننىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى نابادا دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ.

[202] 10 ـ بابقا قاراڭ.

[203] 17 ـ، 22 ـ پاراگرافقىچە سىر دەرياسى ۋادىسى بايان قىلىنغان. بۇ يەردىكى ئۆزگەند دەرياسى سىر دەرياسىنىڭ ئاساسىي ئېقىنىنى كۆرسىتىدۇ.

[204] سىر دەرياسىنىڭ مەنبەسى قارا دەريا دەريانىڭ بىر تارمىقى، بۈگۈنكى كۇرشاب دەرياسى، كۇرشاب شەھىرى ئۇنىڭ شەرقىدە.

[205] بۇ يەردە ئالاي تاغ تىزمىسىنى كۆرسىتىدۇ.

[206] بۈگۈنكى ئاق بۇرا دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ، ئۇراشتىن توغرىسىدا 25 ـ بابىنىڭ 57 ـ پاراگرافىغا قاراڭ.

[207] 25 ـ بابىنىڭ 55 ـ پاراگرافىغا قاراڭ.

[208] نارىن دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ، سىر دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. سىر دەرياسى يۇقىرى ئېقىنىنىڭ شەرقىي شىمالى تارماق ئېقىنى.

[209] تەڭرىتاغىنىڭ غەربىي قىسمىنى كۆرسىتىدۇ.

[210] 25 ـ باب 59 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[211] بۈگۈنكى چىرچىق دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ.

[212] يەنى نارىن ئويمانلىقى بىلەن چىرچىق ئويمانلىقى ئايرىلىقىدىكى سۇ بۆلگۈچى داۋان چاتقال تېغى.

[213] سوغدى دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. بۈگۈنكى زەرەپشان دەرياسى.

[214] بۇ يەردە زەرەپشاننى كۆرسىتىدۇ.

[215] بۇ سازلىق ئىسكەندەر كۆلىنى كۆرسەتمەيدۇ، ھەم قارا كۆلنىمۇ كۆرسەتمەيدۇ، ئېھتىمال ھازىر ئاللىقاچان يوقاپ كەتكەن سازلىق بولۇشى مۇمكىن.

[216] قارا كۆلنى كۆرسىتىدۇ.

[217] بۈگۈنكى بەندە بابا دەرياسى، ئافغانىستاننىڭ شىمالىدا.

[218] 23 ـ باب 63 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[219] شىستان يەنى خىرمەند دەرياسى ئويمانلىقى.
[220] 3 ـ باب 24 ـ پاراگرافقا قاراڭ.
[221] بۈگۈنكى مۇرغاب دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ.
[222] 23 ـ باب 36 ـ پاراگرافقا قاراڭ؛ بۇ پاراگرافتىكى باشقا يەر ناملىرىنى 23 ـ بابتىن كۆرۈڭ.
[223] سىغلۇھ دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ.
[224] ماند دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ.
[225] بۈگۈنكى كاۋار.
[226] 29 ـ باب 8 ـ پاراگرافقا قاراڭ.
[227] تاۋاج ۋە گاناۋ ھەققىدە 29 ـ بابتىن كۆرۈڭ.
[228] شور دەرياني كۆرسىتىسە كېرەك.
[229] ئاپتور بۇ پاراگرافتا سىرىن دەرياسى بىلەن تاب (tab) دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىنى قوشۇلۇپ كېتىدىغان قىلىپ بايان قىلغان. شۇڭلاشقا بەزى جايلار ئارىلىشىپ كەتكەن.
[230] بۈگۈنكى پۇلۋار (Pulvar) دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. كېيىن كۇر دەرياسى بىلەن قوشۇلىدۇ.
[231] بۈگۈنكى زۆھرى دەرياسى.
[232] 29 ـ باب 15 ـ پاراگرافقا قاراڭ.
[233] ئىستاكھىر بۇ دەرياني ماسىن (Masin) دەرياسى دەپ ئاتىغان.
[234] 37 ـ، 39 ـ پاراگرافقىچە شۇشتال سۇ سىستېمىسى بايان قىلىنغان. يەنى بۈگۈنكى كالۇڭ دەرياسى، 37 ـ پاراگرافتا بۇ دەريانىڭ باش ئېقىنى بايان قىلىنغان.
[235] بۇ شەھەر ئاۋازنىڭ شىمالىغا جايلاشقان. بۇ پاراگرافتىكى باشقا يەر ناملىرىنى 30 ـ بابتىن كۆرۈڭ.
[236] كالوڭ دەرياسىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى بىر قانال.
[237] ئاپتور بۇ پاراگرافتا جارراخى (jarrahi) قانىلى بىلەن كالوڭ دەرياسىنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن.
[238] يەنى سۇسا دەرياسى، بۈگۈنكى ماۋۇر دەرياسىنىڭ ئاتىلىشى.
[239] 30 ـ باب 60 ـ پاراگرافقا قاراڭ: B. dhushavar 30 ـ باب 15 ـ پاراگرافقا قاراڭ.
[240] 41 ـ، 42 ـ، 43 ـ پاراگرافتا بايان قىلىنغان ئۈچ دەريا ئارىلىشىپ كەتكەن. راس (BAS) دەرياسى ئېھتىمال ئىسمۇ دەرياسى بولۇشى مۇمكىن.
[241] ئاپتورنىڭ بايانلىرىغا ئاساسلانغاندا، بۇ يەردە ئېرتىش دەرياسىنى كۆرسىتىشى كېرەك. ئاپتور خاتا ھالدا بۇ دەريا بىلەن ۋولگا دەرياسى قوشۇلىدۇ دەپ قارىغان.
[242] ۋولگا (ئىدىل) دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ باش ئېقىمى كاما دەرياسى.
[243] بۇ دەريا ياكى ۋولگا دەرياسى بىلەن كاما دەرياسى قوشۇلىدىغان جاينىڭ يۇقىرىسىدىكى ۋولگا دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىنى ياكى دون دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ.
[244] ئېھتىمال بۇ دەريا دوناي دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ، شۇنداقلا شەرقىي ياۋروپانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى باشقا دەريا ئېقىنلىرىنىمۇ كۆرسىتىشى مۇمكىن.
[245] يەنى ئامىر تاغ تىزمىسى (Amid). بۈگۈنكى توروس تاغ تىزمىسىنى كۆرسەتسە كېرەك.
[246] بۇ پاراگرافتىكى باشقا يەر ناملىرىنى 33 ـ باب بىلەن 34 ـ بابتىكى باشقا مەلۇماتلاردىن كۆرۈۋېلىڭ.
[247] تىگرىس دەرياسى بىلەن ئېفرات دەرياسى ئارىلىقىدا قەدىمىي قاناللار ناھايىتىمۇ كۆپ، شۇڭلاشقا بۇ ئىككى دەريا كۆپ قېتىم ئېقىن ئۆزگەرتكەن. بۇ قانالارنىڭ كۆپچىلىكىنىڭ ئورنى ئېنىق ئەمەس، «ئەرەب ئومۇمىي تارىخى» رىمبىتتى، ماجىيەن 1979 ـ يىل تەرجىمىسى، 409 ـ 411 ـ بەتلەردىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، بۇرا قانىلى باسرادىن شەرقىي جەنۇبقىچە سوزۇلىدىكەن.
[248] 34 ـ باب 21 ـ، 22 ـ پاراگرافلارغا قاراڭ.
[249] 33 ـ باب 29 ـ پاراگرافقا قاراڭ.
[250] 33 ـ باب 29 ـ پاراگرافقا قاراڭ.
[251] بۈگۈنكى ئىچكى توروس تاغ تىزمىسىنى كۆرسەتسە كېرەك. بۇ پاراگرافتا، ئاپتور ئېفرات دەرياسىنىڭ غەربىدىكى تارماق ئېقىننى ئۇنىڭغا ئاساسىي ئېقىنى قىلىپ قويغان.

[252] بۇ پاراگرافتىكى يەر ناملىرىنى 33 ـ، 34 ـ بابتىكى مەلۇماتلاردىن كۆرۈڭ.

[253] «ئەرەب ئومۇمىي تارىخى» غا ئاساسلانغاندا، بۇ قانال مەنسۇرنىڭ تۇغقىنى ئىسانىڭ نامىدا ئاتالغان بولۇپ، ئۇ قايتىدىن بۇ قانالنى قازغان.

[254] بۇ قانال مەيداننىڭ ئۈستۈنكى تەرىپىدە تېگرىس دەرياسىغا قويۇلىدۇ.

[255] بۈگۈنكى ئىراقنىڭ مەركىزىدىكى بىر ئۆلكە، كەربالا شەھىرى كۇفەنىڭ غەربىي شىمالى تەخمىنەن 25 ئىنگلىز مىللى كېلىدىغان جايدا، شىئە مەزھىپىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ بىر مۇقەددەس شەھىرى، ھۈسەيىننىڭ قەبرىستانلىقى، قەدىمقى ۋاقىتلاردا بىر گۈللەنگەن سودا مەركىزى ئىدى.

[256] 33 ـ باب 25 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[257] گۇرگان دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. ئىراق ئاپتور گۇرگان دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى بىلەن ئاتلاغ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنى ئارىلاشتۇرۇپ قويغان.

[258] يەنى غوزجادا (胡江) دەرياسى، 23 ـ باب 8 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[259] 32 ـ باب 5 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[260] بۈگۈنكى تىجىن دەرياسى (Tijin).

[261] 32 ـ باب 21 ـ، 22 ـ پاراگرافلىرىغا قاراڭ.

[262] بۈگۈنكى بابول دەرياسى (Babol).

[263] 32 ـ باب 10 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[264] قارازپېن (Harazpen) دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ.

[265] يەنى لارىز تېغى (lariz).

[266] بۇ يەردە ئىران كۇردىستاندىكى قىزىل ئۆزەن دەرياسىنى كۆزدە تۇتۇۋاتسا كېرەك.

[267] ئاراكس دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ يۇقىرى ئېقىنى ئاراس دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ.

[268] 35 ـ باب 7 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[269] بۈگۈنكى كۇرا دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى چېگراسى ئىچىگە جايلاشقان.

[270] بۇ پاراگرافتىكى يەر ناملىرى توغرىسىدا 36 ـ بابتىن كۆرۈڭ.

[271] خارىرمات دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ (Hadramat).

[272] بۇ پاراگرافتىكى يەر ناملىرىنى 37 ـ بابتىن كۆرۈڭ.

[273] 59 ـ، 61 ـ پاراگرافلاردا ۋىزانتىيە چېگراسىدىكى چوڭ دەريالا سۆزلەنگەن.

[274] قەدىمكى زېمىننىڭ بىر ئۆلكىسى كىچىك ئاسىيانىڭ شىمالىدا قارا دېڭىز قىرغىقىدا. 58 ـ، 61 ـ پاراگرافتىكى يەر ناملىرىنى 42 ـ بابتىن كۆرۈڭ.

[275] ئېھتىمال ساكارىيە دەرياسىنىڭ بىر تارمىقىنى كۆرسەتسە كېرەك. بۈگۈنكى پورسۇق دەرياسى ياكى بولسا، تېخمۇ غەرب تەرەپتىكى بىر دەريا.

[276] ساكارىيە دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. ئەنقەرەنىڭ غەربىدىكى بىر دەريا.

[277] بۇ پاراگرافتىكى يەر ناملىرى توغرىسىدا 39 ـ بابتىن كۆرۈڭ. ماكارت (Maquart) نىل دەرياسى نۇبا ئېلىدىن (Naba) باشلىنىدۇ دەپ قارايدۇ. جەھانى كاماردىن باشلىنىدۇ دەپ قارايدۇ.

[278] بۇ نۇۋىيا پادىشاھىنىڭ ئاتىلىشى ئۇنىڭ پايتەختى خارتۇم (Khartum) ئەتراپىدىكى ئالۋا ئۆلكىسى (HIWa).

[279] نى دەرياسىنى كۆرسەتسە كېرەك. ئىراق ئاتبارا دەرياسىنى كۆرسەتمەيدۇ.

[280] نىل دەرياسىنىڭ غەرب تەرىپىدىكى بىر قانالنى كۆرسىتىدۇ.

[281] ئېھتىمال بۇلغارىيە چېگراسى مارچا دەرياسىنى كۆرسەتسە كېرەك.

[282] ئىسپانىيە چېگراسى ئىچىدىكى تاھۇ دەرياسىنى كۆرسەتسە كېرەك.

[283] بۇ پاراگرافتىكى يەر ناملىرىنى 41 ـ بابتىن كۆرۈڭ.

[284] ئېھتىمال بالاكا دەرياسىنى كۆرسەتسە كېرەك. ئافرىقىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

[285] بوچۇلنىڭ ئورنى نامەلۇم.

[286] بۇ «شەرقى ئەل ئائىن فىل. باقىل تېغى» بولسا كېرەك.

[287] ئېھتىمال جۇڭگودىكى موڭغۇل قۇملۇقىنى كۆرسەتسە كېرەك.

[288] خۇاڭخې دەرياسىنى كۆرسەتسە كېرەك. 6 ـ باب 3 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[289] قاتۇم (kuthum, katham) بولۇشى كېرەك. يەنى 9 ـ باب 20 ـ پاراگرافتىكى حاتۇم. ۋاساز يەنى 9 ـ باب 21 ـ پاراگرافتىكى ساۋنىڭ (Savnik)، 9 ـ باب 21 ـ، 22 ـ پاراگرافلاردىكى ئىزاھاتقا قاراڭ.

[290] مىنورسكىي بۇ يەردە گەنسۇ بىلەن تۇرپان ئارىلىقىدىكى قۇملۇقنى كۆرسىتىدۇ دەپ قارىغان.

[291] لوپنورنى كۆرسىتىدۇ.

[292] بۇ پاراگرافتا تارىم قۇملۇقىنى كۆرسىتىدۇ. بىراق بايان قىلىنغاندا ئورنى خاتا بولۇپ قالغان. تىبەت ئۇنىڭ جەنۇبىغا جايلىشىشى كېرەك. سىندۇنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلىشىشى كېرەك. ماۋەرائۇننەھر ئۇنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلىشىشى كېرەك.

[293] بۇ يەردە ھىندى ئويمانلىقىنىڭ يۇقىرى قىسمىنى كۆرسىتىدۇ.

[294] مىنورسكىي بۇ يەردە ھىندى تاغ تىزمىسى بىلەن شەرقتىن تارتىپ گېشۋار دەرياسىنىڭ ئاخىرىغىچىلىك بولغان كارناتىق ئويمانلىقىنى (پەسلكى) كۆرسىتىدۇ دەپ قارىغان. بۈگۈنكى مادىراستى بىلەن ئەندىرانىڭ بىر قىسمى.

[295] موكران چۆلىنى كۆرسىتىدۇ. بۈگۈنكى ئىران، پاكىستاننىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى بىر رايون.

[296] بۇ تاغ كىرمان چېگراسى ئىچىدە. 5 ـ باب 10 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[297] پارسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى چۆللۈكنى كۆرسىتىدۇ. يەنى كاۋىر قۇملۇقى بىلەن لۇت قۇملۇقى، بىراق ئاپتور بۇ يەردە ئورنىنى خاتا يېزىپ قويغان. بۇ يەردىكى ئاپتورنىڭ شەرقتە دېگىنى جەنۇبتا، جەنۇبتا، دېگىنى غەربتە، غەربتە دېگىنى غەربىي شىمالدا بولۇشى كېرەك.

[298] Kah. kargs تېغى بۇ تاغ كاسان ئەتراپىدا.

[299] كاسپىي دېڭىزىنىڭ شەرقىنى كۆرسىتىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرا ئاسىياسىنىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمى ئەتراپىدىكى بىر چوڭ قۇملۇق بەلۋېغى. بىراق ئاپتور شەرقتە دېگىنى جەنۇبتا، ئۇنىڭ جەنۇبىدا دېگىنى غەربىي جەنۇبىدا، ئۇنىڭ غەربىدە دېگىنى غەربىي شىمالدا بولۇشى كېرەك. بۇ يەردە ئاپتور «شىمالدىكى ئامۇ دەرياسى» دېگەن، بۇ گۇمانلىقتەك قىلىدۇ.

[300] سىر دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى قۇملۇق بەلۋېغىنى كۆرسىتىدۇ.

[301] بۇ ئىككى شەھەر بىر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىغا جايلاشقان. 26 ـ باب 27 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[302] ئەرەب قۇملۇقىنى كۆرسىتىدۇ.

[303] جىددا بىلەن جار توغرىسىدا 37 ـ باب 20، 21 ـ پاراگرافلارغا قاراڭ.

[304] مۇئەن، سالامىيا، تادمۇر، كۇناسىرا توغرىسىدا 38 ـ باب 17 ـ، 18 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[305] ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى قۇملۇقنى كۆرسىتىدۇ. ئەھقاف قۇملۇقى بولسا شىمالدىكى ئىچكى فىد قۇملۇقى بىلەن مەنداش.

[306] نىل دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمى بىلەن قىزىل دېڭىز ئارىلىقىدىكى ئەرەب قۇملۇقىنى كۆرسىتىدۇ. بىراق روشەنكى، ئاپتور ئورنىنى خاتا قىلىپ قويغان.

[307] بوجىيا قۇملۇقىنى كۆرسىتىدۇ. يەنى ئەرەب قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىدىكى تۆۋيا قۇملۇقى.

[308] 38 ـ باب 15 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[309] سىناي يېرىم ئارىلىنىڭ شىمالىدىكى قۇملۇقنى كۆرسەتسە كېرەك.

[310] 40 ـ باب 3 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[311] مىنورسكىي بۇ ئىندىكسكە ئىزاھات بېرىپ، تارا بولۇش سۈرىيە چېگراسى ئىچىدە، بۇ گۇمانلىقتەك قىلىدۇ، دەيدۇ.

[312] سەھرايى كەبىر قۇملۇقىنى كۆرسىتىدۇ.

[313] 40 ـ باب 14 ـ پاراگرافقا قاراڭ. قۇملۇقنىڭ نامى بىلەن 6 ـ باب 63 ـ پاراگرافتىكى دەريا نامى ئوخشاش.

(تېكىست قىسمى ۋاڭ جىلەي ئەپەندىنىڭ ئىنگلىزچىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان نۇسخىسىدىن تەرجىمە قىلىندى).

تارانچى ناخشىلىرى

(ن. ن. پانتوسوۋنىڭ «تارانچى ناخشىلىرى» ناملىق كىتابىدىن)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ھۆسەيىن كېرىم

نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن: نىكولاي نىكولايېۋىچ پانتوسوۋ (1849 - 1909) مەشھۇر رۇس شەرقشۇناسى، ئېتنوگرافىيە، تارىخ ئالىمى. ئۇ يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ناخشىلىرىنى توپلىغان، نوتىغا ئالغان ۋە ئۇيغۇر ناخشا - مۇزىكا مەدەنىيىتى توغرىسىدا مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بارغان مۇزىكىشۇناس ئالىم. ئۇنىڭ «تارانچى ناخشىلىرى» ناملىق قىممەتلىك ئەسىرى 1890 - يىلى سانكت پېتېر بۇرگ شەھىرىدىكى ئىمپېراتور پەنلەر ئاكادېمىيىسى مەتبەئەسى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان. بۇ كىتابنىڭ دۇبلىكات (فوتو) نۇسخىسىنى 1992 - يىلى ئامېرىكىنىڭ ئىندىئانا شتاتىنىڭ بلومىڭتون شەھىرىنىڭ شىنجاڭ سەنئەت ئىنىستىتۇتىغا بىلىم ئاشۇرۇشقا كەلگەن فولكلورىست نىسىن لايت (Nathan light) ئەۋەتىپ بەرگەن. پانتوسوۋنىڭ بۇ كىتابىدا، ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىدىن ئەللىك تۆت ناخشىنىڭ تېكىستى، نوتىسى، تويدا ئوقۇلىدىغان ئۆلەڭ ناخشىلىرىدىن ئالتە ئۇنىڭدىن باشقا يەنە رامىزان ناخشا بېيىتلىرى، قۇربان ھېيت، روزى ھېيتتا ئوقۇلىدىغان بېيىتلار بېرىلگەن. تۆۋەندە شۇ ناخشا تېكىستلىرىدىن بىر قىسمىنى ئوقۇرمەنلەرنىڭ ھۇزۇرىغا سۇنىمىز.

گۈل مەشۇق ناخشىسى

گۈل مەئشۇق مېنىڭ يارىم، ئىشىكىدە تۇرامدۇر،
بارىپ سوراڭلار يارىدىن، مېنىڭ بىرلەن ئوينامدۇر.
ھاۋادەكى لاچىنىنى، تور بىرلەن تۇتاي دەرمەن،
مەئشۇغۇم چىرايلىقىنى، سۇ بىرلەن يۇتاي دەرمەن.
يارىنىڭ باغى بار ئىكەن، باغىدە ئانار ئىكەن،
يالغۇز دەپ كۆڭۈل بەرسەم، بۆلەك يارى بار ئىكەن.
ئۆرۈلسەم تىكەن ئاللا، چۆرۈلسەم تىكەن ئاللا،
سەندىن ئۆزگەنى دېسەم، باغرىمغا تىكەن ئاللا.
بارالىن دېمەيمۇدىم، يانالىن دېمەيمۇدىم،
شەرتىمىز قىزىل ئالما، تىشلەشىپ يېمەيمۇدىم.
گۈلنى قاتار ئوينالىن، ھېچ كىمەرسە تۇيماسۇن،

كىمنىڭ مەيلى كىمگە دور، قويۇپ بېرىڭ ئويناسۇن.
كېتىپ باراسەن يارىم، قەچان كېلەسەن يارىم،
سېنىڭ كەلمەكىڭ مۇشكۇل، بارىپ كۆرەمەن يارىم.
مەن بارايمۇكىن ئاندا، يار كېلەمدۇكىن مۇندا،
يارغە يار كېرەك بولسە، قول سالىپ كېلۇرمۇندا.
يار كەتتى يۇقارلاشىپ، مىندىم ئاتنى ياباداق،
يار ئەمدى باقماس بولدى، فەلەك ياندىمۇ قايداق.
فەلەك يانسا يانغاندۇر، يېنىپمۇ كېلەمدۇكىن،
كۆڭلۇمدەكى يارىمنى، خۇدايىم بېرۇرمۇكىن.
يار دەردىدە ئەۋارە، بولدى جىگىرىم فارە،
ئۆزۈڭ بىلىسەن يارىم، بۇ دەردغە نىمە چارە.
ئاتىڭىز توسۇن ئىكەن، سىندۇردى ئېگەرىمنى،
ئاتام بولسا ئالۇر ئېردىم، كوهنە يار جىگەرىمنى.

خان لەيلۇن ناخشىسى

مەن مۇندا ناخشا ئېيتسام، سەن ئۆيۈڭدە ئاڭلايسەن،
سەن ئۆزۈڭ جۇۋان خاتۇن، قاچان قىزغە ئوخشايسەن.
ناخشا ئېيتامەن باشدىن، ئاڭلاغىل دىلىڭ بىرلەن،
بەش كۇنلۇك بۇ ئۆمرۇمنى، ئۆتكۇزەي سېنىڭ بىرلەن.
غانجۇغامدا ئارغامچا، ئۇردۇم سالمەنى ئاتغە،
سەن مېنى دېسەڭ يارىم، كۆڭۈل بەرمەگىل ياتغە.
يۇقارىدىن تۇشۇپ كەلگەن، بىر يالغۇز قارا قالماق،
يارىم مەندىن ئايرىلسا، يۇرەككە قىچاق سالماق.
تام تۆبدە ئولتۇرۇپ، تام باستى مۇمكىن يارنى،
چىرايى سېرىق بولۇپدۇر، غەم باستىمۇكىن يارنى،
دەردىڭنى ماڭا ئايتساڭ، سېنىڭ هالىڭغە مەن يەتسەم،
ئۆزۈمنىڭ ئىلكىدە بولساڭ، چۆل يەبان ئالىپ كەتسەم.
ئۆيۈم يابويىدا بولسا، ئاغزىم بىرلە يەم بەرسەم،
ئەقىدە ساقلىغان يارنىڭ قۇچاغىدا جان بەرسەم.
قاناتىم بولسا مەن ئۇچسام، يار بار مەهەللىگە تۇشسەم،
ياتار جايىنى مەن بىلسەم، ئاچىپ مەن قوينىغە كىرسەم.
ئۆزۈم هەۋادا قۇشدەك، چەكانا ئىزغە،
بىر ئالمەدە خالتا بېرەي، ئاتى مىهربان قىزغە.
ئاتى مىهربان قىزنى ئالسام ئارمانىم يوقتۇر،
سۆيگەن يارنى ئالماسام، ئۆزگە لايىقىم يوقتۇر.
قاشىڭىز قارا ئىكەن، هويلىڭىز ساراي ئىكەن،
مەن ئاخشام باراي دېسەم، دۇشمەنلەر مارايدۇكەن.

ئەۋۋەلىدىن بار ئىكەن ئاشىققە قاراپ تۇرماق،
كېلىمەك يارىم ئويناپلى ھەددىمۇ ماراپ ئۇرماق.
ئىشىك ئارقادا تۇرۇپ يوچۇقىدىن قارايدۇر،
قولۇم قوشناسى تولا، كۆندە كېلىپ مارايدۇر.
قىبلەدىن شامال چىقسە، يار بۇرنۇمغە قورايدۇر،
قولۇم قوشنىسى دۈشمەن، كىمدىن بىزنى سورايدۇر.

گۈل لەيلۈن ناخشىسى

چولۇقاينىڭ غولىدا يانتاقلىق ئوتۇن ئىكەن،
بىزنى مۇنچە كۆيدۈرگەن قاراقاش خوتۇن ئىكەن.
ئېگىز تاغقە مەن چىقىپ، يول تاپىپ تۈشەلمەدىم،
چىرايىڭغە كۆيدۈممەن، ئەقلىڭغە ئىشەنمەدىم.
بېلىڭىزنى باغلاپسىز، ئىزماڭىزنى ئەتمەمسىز؟
باشىمىزغە كۈن تۈشتى، ھالىمىزغە يەتمەمسىز؟
دەرد كەلدى بۇ باشىمغە، يىگىرمە ئىككى ياشىمدە،
ئەۋۋالا خۇدايىم بار، ئىشەنچىم يوق ئاداشىمغە.
ئىچمەيمەن ئاراقىڭنى، تۇتقانىڭغە ئەشقاللا،
ئاشىقسىز يۈرالمايدۇر، يېڭى ئۆسمەياش باللا.
ئاشىق بولارمەن دەيدۇر، جانغە كۆيسە بولمامدۇر،
ئادەم بەلاسى تولا، قەدرى بىلسە بولمامدۇر.
ئىچمەككە ئەراق ئاچچىغ، ئىچكەندىن كېيىن تاتلىق،
ئاغزىدا نەبات بارمۇ، سۆيمەككە جۇۋان تاتلىق.
يارىمنىڭ ئاتى ئايخان، ئاڭا كۆيۈدۈر بۇ جان.
كۆڭلىگە ئازار بەرمەڭ، خۇشخۇي تولا ئوبدان.
قولىدا پەرەڭ ياغلىق، يارىم كۆزىدە ياش بار،
يار كۆڭلى بۆلەك ئىكەن، باغرىدا قارا تاش بار.
قاشىڭىز قارا ئىكەن، كۆزۈڭىزگە كۆيدۈممەن،
تىلىڭىز قارا ئىكەن، كۆزۈڭىزگە كۆيدۈممەن،
تىلىڭىز تاتلىق ئىكەن، لەبىڭىزگە سۆيدۈممەن.
قاشىڭ ئەسلى قارادۇر، ئوسمە قويغانىڭ يالغان،
مەن كۆيسەم ساڭا كۆيدۈم، سىنىڭ كۆيگەنىڭ يالغان.
قوش تەرەك ئاراسىدە، قول ئالغانىڭىز قەنى،
ھەرگىز ئايرىلماسمىز دەپ، قىلغان ۋەئدەڭىز قەنى.
قاشىڭ قارا بولغۇنچە، كۆزۈڭ قارا بولمامدۇر،
ماڭا شاللاق ئۇرغۇنچە، جانىڭ قۇرۇپ ئولمامدۇر.
تۈگۈلۈكدىن ئالاي ئاينى، قوينۇمغە سالاي يارنى،
جان باغباغ ئېتەي يارنى، ئاچىلسۇن ئىچى قارنى.
ھاۋا تۇتۇلۇپ چىقتى ھەم تۇمان بىلەن مانان،

تۇشۇمگە كىرىپ قالدى ھەم ئاتام بىلەن ئانام.
ئاتام بىلەن ئانام يوق ئەلگە ئېتىبارىم يوق،
شۇبۇ كۈندە ئۆلۈپ كەتسە باشىمدا مۇرەببىم يوق.

مەستان يارەي ناخشىسى

جىرغالاڭنىڭ غوللىرى، تارام - تارام ساي كېچىكى،
جىرغالاڭدىن بىر قىز ئالدىم قىزىل ئالما سەچىكى.
مەن ئۆزۈم ئاراق ئىچەرمەن ھاشىخان داڭلىق بىلەن،
ئاچچىقى كەلسە سوقادۇر قەلقى ياغلىق بىلەن.
كەت دېسەڭمۇ كېتەرمەن، كەتمە دېسەڭمۇ كېتەرمەن،
ئارادا ئىككى قونۇپ، يارىم قاشىغە يېتەرمەن.
ئاھ يارىم تاڭلا كېلىڭ، تاڭلا تاڭ ئاتقاندا كېلىڭ،
ئۆزۈم ئايۋاندە ياتارمەن، ئالمالىغ باغقە كېلىڭ.
ئېگىز ئايۋان باشىدا، يار بىرلە ياتتىم يالڭاچ،
قار بىلەن يامغۇر ياغىپدۇر، سەن يارىم قوينۇڭنى ئاچ.
ئاھ، يارىم بەختىم مەنىڭ، تالئ ئىچىدە بەخت يوق.
نەچچە بارسام ئېيتادۇر، بالدۇر كېلىپسىز ۋەقت يوق.
شۇل كۆرۈنگەن قارا باغ، مېنىڭ يارىمنىڭ باغىدۇر،
دېپىنىڭ ئۇنى كېلۇر، دىدار كۆرۈشمەك قايدادۇر.
مەن سارىغ نىمچام سارىغ، سارغارغانىمنى كىم بىلۇر،
سارغارىپ ئىشىكدە تۇرسام، مىھرىبان يارىم بىلۇر.
مەن بىلۇرمەن سېنى مەن، كۆڭلۈڭ ماڭا مايىل ئەمەس،
ئۆلتۈرۈپ قان يىغلاسام، سەندىن مۇراد ھاسىل ئەمەس.
سەن تىرىك دەمسەن مېنى، مەنغۇ تىرىك ئۆلگەندۇرمەن،
تىرىك ئايرىلغان يارىمنىڭ ئوتىدا كۆيگەندۇمەن.
گۈلمۇ خوپ غۇنچەمۇ خوپ، ئاچىلدۇرۇپ قىسقانمۇ خوپ،
چوڭ بولۇپ تارتقۇنچە دەرد، كىچىك تۇرۇپ ئۆلگەنمۇ خوپ.
گۈلمۇدى غۇنچەمۇدى، يارىم سېنىڭ باشىڭدىكى،
كېچەلەپ تانىمدىمەن، كىم ئىدى قاشىڭدىكى.
ساي بىلە يۈگۈرۈپ ئىدىم، سايدى ئاياغىمغە تىكەن،
نېمە دەپ يۈگۈرۈپدۇمەن، يارىم ماڭا باقماس ئىكەن.
كۆرمەيىن باستىم تىكەننى، تارتادۇرمەن دەردىنى،
كۆرسەم ئەردىم باسماس ئەردىم، تارتماس ئەردىم دەردىنى.

نازۇكۇم ناخشىسى

تىۋەلار ياتۇر قامقاقدا، بىر ئاغام بار قالماقدا،
ئىنسافى يوق قالماقنىڭ، قەسدى مېنى سالماقدا.
تاغدىن تۇشكەن تۆرت ئاتلىغ، تۆرتىلەسى بوز ئاتلىغ،
تۆرتۈلەننىڭ ئىچىدە، مېنىڭ ئاغام سۇنباتلىغ.

تاغدىن تۇشكەن لاي سۇنى، سۇزۇپ ئىچەر گەر بارمۇ،
نازۇك باشىغە كۈن تۇشتى، ئالىپ قاچار گەر بارمۇ.
باغنىڭ ئىچى بۇيادۇر، شىلدىرلاسا تۇيادۇر،
نازۇكۇمنىڭ بىلەكى، تۇتار تۇتماي سىنادۇر.
ئۇچ كۈن ياتتىم قەمىشدا، مېنى ئىستەپ يۇرمىشدە،
خىتاي قالماق ئىزلەيدۇ، مەن نازۇكنى تۇتمىشدە.
ئوتنى قويدى قەمشىغە، قەمىش تۇتتى كۆيمىشغە،
مېنى تۇتۇپ قەسد قىلدى سولان كۆزۈم ئويمىشغە.
نازۇك بىلەك باغلاندى، ئۆلتۇرمەككە چاغلاندى،
قەشقەردىكى ئېرىمنىڭ، يۇرەك باغرى داغلاندى.
قايناپ تۇرغان قازانغە، چۆمۇش سالىپ باققان يوق،
سىز ئاندا ۋە بىز مۇندا، ئورۇن سالىپ ياتقان يوق.

ئانارخان ناخشىسى

بېلىمنى باغلاپ تۇرۇپ، خىيالىمغا سەن كەلدىڭ،
دەردىڭ بولسا ئېيت يارىم، مۇڭداشقىلى مەن كەلدىم.
جان دوستۇم، جانىم دوستۇم، خۇش كەلدىڭ بۇيانىمغە،
يار دەردى مۇنداغ بولسە، دارۇ يەي بۇجانىمغە.
دەردى تولادۇر يارنىڭ، كۆڭلىنىڭ ئارامى يوق،
ئويناپ ئالالى يارىم، بۇ ئىشنىڭ يامانى يوق.
مەن بىدەرد غەم بولدۇم، غەمگە مۇپتىلا بولدۇم،
بىر كۆرۇپ جەمالىڭنى، ئاشىق بىقارار بولدۇم.
كەتسەڭ كەتىبەر يارىم، سەندىن نېمە پەرۋايىم،
بۇ باشىم ئېسەن بولسە، هەر يەردە مېنىڭ جايىم.
«يارىمنىڭ قارا ساچى، تۇشۇپدۇر يەڭاقىغە،
يارىمنى سۆيۇپ قويۇپ، ئۆلەيمۇ تاياقىغە.
ئۆگزىگە چىقىپ تۇرسام، چار توخۇ پالاقلايدۇر،
قىزىنى سۆيۇپ قويسام، ئاناسى ۋالاقلايدۇر.
يارىم كېلەدۇر خاراپ، سۇنبۇل ساچىنى تاراپ،
مەن يارغە نېمە قىلدىم، يامان كۆزىدە قاراپ.
قوغۇن تېرىدىم تۇزگە، هەم يازغا ۋەهەم كۇزگە،
سېنى ئارزۇلاپ تۇتسام، چىقمايسەن تالا تۇزگە.
قاشىم تارتادۇر مېنىڭ، قەشقەردىن يارىم كېلۇر.
ئۆزى كەلمەسە يارىم، خۇش خەبەرلەرى كېلۇر.
ناخشا ئېيتادۇر دەيدۇر، ئېيتماي نەقىلاي ناخشى،
ئىچىمدىكى دەردىمنى، خىيال قىلماسام ياخشى.
ياخشى ئاتنى مىنگەندە، يىراقدىن كېلۇر توشى[1]،
ناخشى ئېيتسا يار كەلمەس، ئەسلى بىر كۆڭۈل خۇشى.

---

① توشى – تاۋۇشى.

ساندۇق ئىچىدە ئۈزۈم، يىغلايدۇر قارا كۆزۈم.
كىشىنىڭ يۇرتى غېرىبلىق، ئۆتمەيدۇر مېنىڭ سۆزۈم.
قاشىنىڭ قاراسى سەندە، ئاي يۈزۈڭگە مەن بەندە،
چىرلاغاندا كەلمەگەن، يۈزى قارا شەرمەندە.
يار بولسە تۆزۈك بولسە، ئۇن قولدا ئۈزۈك بولسە،
ھەم مەڭزى قىزىل بولسە، ھەم تەھتى سۆزۈك بولسە.
يار ئىشىكىدە تۇرۇپ، بىر جىلۋە قىلاي دەيدۇر،
يۈزمىكرى ئويۇن بىرلەن، كۆڭلۈمنى ئالاي دەيدۇر.
گۈلى غۇنچە، گۈلى غۇنچە مېنىڭ يارىم تېخى غۇنچە.
قاشىمدا تۇرمادىڭ بىر دەم، مېنىڭ كۆڭلۈم ئاچىلغۇنچە.
ئوينارغا خەيالىم بار، لېكىن روزىگارىم بار،
ھەر ۋاقتىدا ئېچىلمايسەن، سېنىڭ بىر خەيالىڭ بار.
گۈللار ئاچىلىپ قاپتۇ، تاغ باغرىدا لەيلىلار،
بىزگە باڭلىشاي دەپدۇر، ئىچى كۆيگەن ئاغىنىلار.
يار ئىشىكىدە تۇرسا، چىن مۇدەن ئېچىلغاندەك،
يار بىرلەن ياتارمەنمۇ، سۇغە سۇ قوشۇلغاندەك.
يارىنىڭ باغى بار ئىكەن، باغىدا ئانار ئىكەن،
يالغۇز دەپ كۆڭۈل بەرسەم، بۆلەك يارى بار ئىكەن.

ئۆيناك تۆرەم ناخشىسى

يار كەتتى يۇقارلاشىپ، مىنىدىم ئاتنى ياباداق،
يار ئەسلى قارامايدۇر، فەلەك ياندىمۇ قايداق.
قولىدا چىكەن ياغلىق، يار كەتتى يۇقارلاشىپ،
بىر سائەت ياتارمەنمۇ، يار بىرلەن قۇچاقلاشىپ.
قاراڭغۇدىن قورقمايمەن، ئوڭ قولۇمدا تاشىم بار،
خۇنخايغە بارمايمەن، چوقۇردا ئاداشىم بار.
يارىم بەرگەن ئۈچ ئالما، ئۈچى ئۈچ بۆلەك ئىكەن،
مەقسەدكە يەتكۈرمەگەن ئەجەب كاج فەلەك ئىكەن.
لەپلەپ ئېتەدۇر كۆڭلۈم، يار قاشىغە بارغالى،
لېبىگە سۆيۈپ قويۇپ، تەننى تازا قىلغالى.
يارىم بەرگەن ئۈچ ئالما، ئۈچۈلەسى قوينۇمدا،
ئۇخلاپ چۆچۈپ ئويغانسام، يارىنىڭ قولى بوينۇمدا.
يارىمنىڭ سارايىدا ئوتراسىدە يول بولسا،
ئادىل پادشاھ بولسا، سۆيگەن يارىنى ئالسا.
مېنىڭ ئىككى يارىم بار، بىرى ئالىم بىرى زالىم،
بىرىگە ئانچە مەيلىم يوق، بىرى كۆڭلۈمدىكى يارىم.
كۆڭۈل بەرمىسەم يارغە، ئۇق تەگمەس ئىدى جانغە،
كۆڭۈلنى قويۇپ بېرىپ، يۈرەك ئۆرتەنۇر قانغە.
جان ئىچىدە جانان قىز، جانغە ئوتنى ياققان قىز،
قاشلارى ئانىڭ مەھبۇب، ساچلارى سۇلايمان قىز.

قاشىڭنىڭ قاراسىغە، خال بولاي ئاراسىغە،
ئەسلى كەلمەدى رەھمىڭ، مۇسۇلمان بەلاسىغە.
مېنى يارىم چىرلايدۇر، بارسام ئېرى تىللايدۇر،
باغنىڭ ئىچىگە كىرىپ، ماڭا باقىپ يىغلايدۇر.
تاققە چىقتىم ئىرادە، يانىپ تۇشتۇم پىيادە،
كىچىككىنە يارىم بار، قىزىل گۇلدىن زىيادە.

بىۋەفا نادان يارىم ناخشىسى

ئۇينىاپىغە تۇتۇپ قويسام، تىرىكىپ قالاي دەيدۇر،
دەردىنى تولا تارتتىم، نىمىشكە كۆتەرمەيدۇر.
بىۋەفا ئىكەن يارىم، كۆپ جەفانى كىم بىلدى،
ئاخىر جۇدالىق ئىكەن، ئايرىلۇرنى كىم بىلدى.
ئۇقاتغە ئۆتەرمەن دەپ، بۇ قاتدا قونۇپ قالدىم،
ئۇچ كۇندە بارارمەن دەپ، يالغانچى بولۇپ قالدىم.
غانجۇغامدا ئارغامچى، ئۆزۈم قاتتىق ئالبانچى،
قولدا پۇلۇم يوق ئۇچۇن، مەن يارىمغە يالغانچى.
كېتىپ بارغان ئايلامنىڭ، ساچى ئۇلاقغە ئوخشايدۇر،
ئىشارەتنى بىلمەيدۇر، ياغاچ قولاققە ئوخشايدۇر.
كېتىپ بارغان ئايلامنىڭ، نە خىيالى بار ئىكىن،
بىر باسىپ ئىككى قاراپ، قايدا يارى بار ئىكىن.
سەن بارساڭ بارىپ تۇرغىل، ئارقاڭدىن يېتىشەرمەن،
يامان ئېرىڭدىن قورقساڭ، خالىدا تېپىشارمەن،
قىزىل ئالما قىزارغاندەك، قىزىل يۈزلۈكۈم يارىم،
ئاغزىدا نابات بارمۇ، شىرىن سۆزلۈكۈم يارىم.
ھاۋالار تۇمانلاپدۇر، يىلقىلار قولانلاپدۇر،
ئالتۇن قارا كۆز يارىم، نىمە دەپ يامانلاپدۇر.
ئىشىكىڭدە ئانار گۇل، ئات باغلاپدۇر مىراقول،
يار مەندىن يامانلاپدۇر، مەن يارىمغە ناماقول.

ئاھ يارىم ناخشىسى

بۇلبۇل سايرىماس بولدى، قىزىل گۇل ئاچىلماس بولدى،
دۇشمەن سۆزىگە كىرىپ، يارىم قارىماس بولدى.
كاشكى كۆرمىگەي ئەردىم، كۆڭۈل بەرمىگەي ئەردىم،
ساڭا بەرگەن كۆڭلۈمنى، تەندە ئاسراغاي ئەردىم.
يارىمغە ساراي سالسام، گۇل بىرلە مۇنار قىلسام،
يار ئىچىدە بولمادۇر، ھەر قانچە گۇناھ قىلسام.
تاغدا ئاچىلىپ قاپدۇر، سارىغ سەفدەر بىلە چوغلۇق،
ياردىن كۆرمەدىم خوبلۇق، كۆڭلۈم بولادۇر مۇڭلۇق.
سۇ بولسا سۇزۇك بولسا، ئېرىقدا ئېقىن بولسا،

ئاشىق بىلە مەئشۇقلار، يان قوشنا يېقىن بولسا.
كۈندە كۆرمىدىم يارنى، بىر كۈنى كۆرەرمەن دەپ،
ئۈمىد ئۈزمىدىم ياردىن، ئۆلمىسەم سۆيەرمەن دەپ.
مەن ئېيتۇرمەن كۆڭۈل ئۈز دەپ، بۇ كۆڭلۈم ئۈزۈلمەيدۇ،
كۆڭۈل ئېيتۇركى ئەي نادان، كۆڭۈل بەرگەن ئۈزۈلگەيمۇ.

جانىما ناخشىسى

خىتاي پوپۇشنى خەي دەيدۇر، تۇرۇپ چامغۇرنى سەي دەيدۇر،
كىچىككىنە قارا كۆز قىچقىرسام لەببەي دەيدۇر.
ئالتۇن قۇتادەككىنە ئاپپاق ئۈپپىدەككىنە،
ھەر كىشىنىڭ يارى بولسا، كۆڭلى مەيلىدەككىنە.
ياخشى ئاتلىرىم بولسە، يۇرمەسمەن بۇ يەرلەردە،
غېرىبلىق ئەسىر قىلدى، داچىڭشاڭ كۇرەلەردە.
نالى لەيدى لوتوكى، تۇرپان لەيدى لوتوكى،
لوتو كەنجەن تولى سا، خاجۇ، خۇجو، جاڭپىزا.
سەھەر بولدى چى چاڭلە، بامدات بولدى كەي مىڭلە،
كەيمىڭ، كەيمىڭ، قارا كۆز، نىدى پىڭيۇسى لەيلە.
تۇرپان خوما، قۇمۇل خو، ناگى يوچەن ناگى خو،
چوكان خوما، جۇۋان خو، ناگى شىڭ شاڭ ناگى خو.
مەن كىمنى دەپ ئولتاردىم، مەن يارنى دەپ ئولتاردىم.
ئوقەتنى خىيال قىلماي، ئارقامچە زوڭ ئولتاردىم،
گۈل كەستىم ئويماق، ئويماق، بارمۇ ياردىن تويماق،
قايسى نادانىڭ ئىشى، ئۆز ياردىن ئايرىلماق.

خارابىغىمەن ناخشىسى

بىر قارا بوران كېلىپ تەگسە يامان بولمامدۇ گۈل،
شاخى شاخىغە تېگىپ بەرگى خەزان بولمامدۇ گۈل.
ئالما گۈلى گۈل بولامدۇر، باشقا قىسسا بىر قۇچاق.
كىشىنىڭ يارى يار بولامدۇر، ئۆلگۈچە جانغە پىچاق.
قارا قاشىم بار مېنىڭ، قاشلىق ماڭا لازىم ئەمەس،
بىر ئاداشىم بار مېنىڭ، ئىككى ئاداش لازىم ئەمەس.
قارا قاش كىردى بازارغە، قاشنى بازارلىتىپ،
ئۆزى خۇشخۇيدا يۇرۇرلەر، بىزنى سەرگەردان ئېتىپ.
قاشىڭىزنىڭ قاراسى، تۇشتى سىپىلغە سايەسى،
مۇنداغمۇ يىراق بولۇرمۇ، ئىككىمىزنىڭ ئاراسى.
قاش قاراسى بولماسا، قەشقەر دېگەن قانچە يىراق،
ئۇپا ـ ئەڭلىك بولماسا، ئايدەك جۇۋان ئىتقا يالاق.
قاشىڭىزنىڭ قاراسىنى قارا خەتغە ئوخشتاي،
ئەرتە ئاخشام كۆرمەسەم، بويۇڭنى كىمگە ئوخشتاي.

قاشىڭىز قارا - قارا، كىرپىكىڭ زىرۇ زەبەر،
سېنىڭ كوتۇڭدا يۇرەرمەن، سەن يۇرۇرسەن بىخەبەر.
قارا - قارا قاشلىقىم، كۇزۇن - كۇزۇن ساچلىقىم،
قارا قاشنى دەپ يۇرۇبان، قارغا قالدى ئاشلىقىم.
قاشىڭىزنىڭ قاراسى، گوسمانى پەيدا قىلادۇر،
ساچىڭىزنىڭ كۇزۇنى، يىگىتنى شەيدا قىلادۇر.
قارا قاشىم بار مىنىڭ، بىرىپ كېلىشىم بار مىنىڭ،
قارا قاش ئاندا تۇرۇپ، مۇندا نېمە ئىشىم مىنىڭ.
قارا قاش كىردى بازارغە، نەرخىنى بىھراق قىلۇر،
پۇلى بارلار ئېلىپ - ئېلىپ، پۇلى يوق قايداق قىلۇر.
قاراقاش بار مەندە دەپ، قاشىڭغە مەغرۇر بولماغىل،
ساچىمىز سۇنبۇل دەبان، ساچىڭغە مەغرۇر بولماغىل.
قاشنى قاشقە ئۇلۇسا، يەتكەيمۇ قاشنىڭ بويىغە،
خۇدايىم مېنى سالىپدۇر، قارا قاشنىڭ كويىغە.
قاشلىق ئەتمەسەڭ يارىم، قاشىڭ ساڭا يەتمەمدۇر،
ئىككى ئويناش تۇتقۇنچە، بىر ئويناشىڭ يەتمەمدۇر.
ئالما گۇلى گۇل بولامدۇر باشقا قىسسا بىر قۇچاق،
كىشىنىڭ يارى يار بولامدۇر ئۇلگۇچە جانغا پىچاق.
ئالمالىغ باغقە كىرىپ بىر ئالمانى يەرمۇ كىشى،
ئالمادەك يارى تۇرۇپ دىۋانەنى دەرمۇ كىشى.
ئېگىز ئايۋان باشىدا ئۇۋا سالىپدۇر سالمىلار،
غۇنچەدەك يارى تۇرۇپ ياتنى سۆيگەن لالمىلار.
ئاتى بولسا يورغا بولسا توقۇسا مىنسە كىشى،
يارى بولسا ياندا بولسا ئويناسا كۇلسە كىشى.
يارىنى كەلدى دېسە، يۇگۇرۇپ چىقاي باشىم بىلەن،
يار كەلگەن كوچالارغا سۇ سېپەي ياشىم بىلەن.
ئاھ ئۇرۇرمەن، ئاھ ئۇرۇرمەن، ئاھلارىم تۇتقاي سېنى،
كۆز ياشىم دەريا بولۇپ بېلىقلارىم يۇتقاي سېنى.
يارىنىڭ چۇرتۇق چىرايىدىن پىراقى ياخشىراق،
بىۋاپا يارىنىڭ يېقىنىدىن يىراقى ياخشىراق.
يارنى ئاغرىپدۇ دەيدۇر مەن بېرىپ كۆرۇپ ياناي،
ئاغرىسا ئاغرىماسا باشىدىن ئۆيرۇلۇپ ياناي.
يار مېنىڭ مەيلىمچە بولسا قويماسام يار قاشىدىن،
كېچە - كۇندۇز چۆرۇلۇپ پەرۋانە بولسام باشىدىن.
گۇلى سەۋسەننى كۆرۇڭ سايغا باقىپ قارىلادۇر،
بىۋاپا يارنى كۆرۇڭ ئۇلمەي تىرىك ئايرىلادۇر.
باغقە بۇغداي تېرىسام بەلباغقە كەلگەن بۇغدايىم،
ئۆرگەنىپ كەلگەن زاماندا ئايرىپ ئاتقان خۇدايىم.
ئالمانىڭ شاخى تولا جىنەستەنىڭ بەرگى تولا،
يېڭى يار تۇتقان كىشىنىڭ ئىچىدە دەردى تولا.
ئاھ يارىم چاققان جۇۋان، جاھانغە ئوت ياققان جۇۋان،
باشىنى قاتتىق تاراپ ئېرىنى قاخشاتقان جۇۋان.

جۇۋان ئاسمادەككىنە، بەللىرى تاسمادەككىنە،
شول جۇۋاننىڭ قىلىقى، ئونبەش ياشار قىزدەككىنە.

دادەي ناخشىسى

(خانىم ئۆرگۈلەي دەيمەن دادەي، جانىم ئۆرگۈلەي دەيمەن دادەي،
بىر زەررە ئەلەم كەلسە ئۆرگۈلەي، يارغە يېتىشەيدەرمەن) .
ئاق قۇشقاچ هارامزادە شېكەر بەرسە سارايدۇر،
ئىلىننىڭ چوكانلىرى ئاقچە بەرسە قارايدۇر.
ئۇقاتقا ئۆتەرمەن دەپ بۇ قاتدا قونۇپ قالدىم،
ئون كۈندە كېلۈرمەن دەپ يالغانچى بولۇپ قالدىم.
ئىشىكىمدە بادام بار ئاستا كىرىڭ دادام بار،
دادام بولسا كاشكىدى، قۇچاغىمدا بالام بار.
قاشىڭىنىڭ قاراسىغە، خال بولاي ئاراسىغە،
ئەسلى كەلمەدى رەهمىڭ، مۇسۇلمان بالاسىغە.
يارىمنىڭ ئېتى لەيلى، بىزگە بارمىدۇ مەيلى،
بولسا بولماسا مەيلى، مەن يارنىڭ قەلەندەرى.
هاۋامۇ هاۋامىدۇر، قار - يامغۇر ياغامىدۇر،
قىز ئۇچۇن يىگىت ئۆلمەك، شەرئىدە راۋامىدۇر.
مەن ئىدىم سېنىڭ بىرلەن، بولمادىڭ مېنىڭ بىرلەن،
سەن ياشقا كىچىك نادان، سەرگەردان سېنىڭ بىرلەن.
باغقە كىرىپ ئالما يەڭ، باغنىڭ مېۋەسى بىزنىڭ،
سەن يارىم مېنى دېسەڭ، جاندىن ئۆزگەسى سىزنىڭ.
تاماكو تارتقۇم كەلسە، سىلاپ باقامەن يانىنى،
سەن يارىم مېنى دېسەڭ، تەسەددۇق قىلاي جانىنى.
باغ ئىچىدە بوستانلار ياشارىپدۇر چوكانلار،
يارىڭ دەردىدە يىغلاپ ئاقتى كۆزۈمدىن قانلار.
يار دەردىدە ئەۋارە بولدى يۈرەكىم پارە،
ئۆزۈڭ بىلىسەن يارىم بۇ دەردكە نېمە چارە.
مەن كۈرەگە بارغاندا ئون سەر يارماقىم بولسا،
مېنىڭ تەبىئىم ئۇسمەمدۇر چىرايلىق ئاداشىم بولسا.
شايار يولى يۇلغۇنلۇق، كۇچا يولى بۇلغۇنلۇق،
شايارلىقنىڭ قىزلارى ئون سەككىزى بىر پۇللۇق.

غېرىبلىكمەن، ئەسىرلىكمەن ۋايەي بەلادىن ئاسرا بەندەڭنى

دەريا بويىدا شەهتۇت بىر ياخشىنى ئاداش تۇت،
ئاداشىڭ يامانلاسا ئۇيناپ كۇلۇپ ئاراق تۇت.
يار كېلۇرمۇكىن مۇندا مەن بارايمۇكىن ئاندا،

يارغه يار كېرەك بولسا قول سالىپ كېلۇرمۇندا.
يار ھۇجرىسىدا ياتىپ دېگەن سۆزلەرى ماقول،
يار مەندىن يامانلاپدۇر مەن يارىمغه ناماقول.
دەريا مۇنداغ ئاقارمۇ ئاقىپ لەبدىن ئاشارمۇ،
يارىم كىيگەن ئارچىن بەل مۇنداغمۇ ياراشارمۇ،
گۇل ئاچىلدى چەمەن باغدا تاماشا قىلسه بولمامدۇر،
ئاتامىز يوق، ئانامىز يوق خۇدايىم رەھم قىلمامدۇر.
ئۆلۈمدىن ئانچه ۋەھىمىم يوق مېنىڭ قورقۇنچۇم ئىماندىن،
ئەجەل ۋاقتى يېتىپ كەلسه قۇتۇلماسلار قاچىپ ئاندىن.
نەخۇش كۇندۇر بۇرادەرلەر كىشى جانانىغه يەتسه،
چېكىپ جەۋرى - جاپالارنى كۆزى مەستانىغه يەتسه.
جاپانى كىم تولا چەكسه گۆھەرنى شۇل ئالۇر تاشدىن،
باشىم كەتتى بۇ سەۋدادىن بۇ سەۋدا كەتمەدى باشدىن.
مەن باردىم كېچه بىرلەن، كېرىقىنىڭ ئىچى بىرلەن،
يىگىت قولى باغلاندى، جۇۋانىنىڭ ساچى بىرلەن.
قاشىڭ ئەسلى قارادۇر، ئۇسما قويماساڭ يېتەر،
سەن ئۆلتۈرمەسەڭ مېنى ئۆزۈم ئۆلگەنىم يېتەر.

لەبلەرىڭ نەبات يارىم بىرلەن لەبلەرىڭ شەكەر يارىم

كۆيۈپ كۈل بولماغاي ئەردىم يانىپ ئوت بولماغاي ئەردىم،
ساڭا بەرمىسەم كۆڭۈل مۇنچه بولماغاي ئەردىم.
قاراسام كۆرۈنمەيدۇر دەرياغه يېقىن ساڭلار،
مېنىڭ يىغلاغانىمنى قارا كۆز قاچان ئاڭلار.
يارىمنىڭ سارايىنىڭ، ئوتراسىدا يول بولسا،
ئادىل پادشاھ بولسا، سۆيگەن يارىنى ئالسا.
ئۆگزەڭدە كېتىپ بارىپ، شەببە قىلاي تۈگۈلۈكدىن،
يارنىڭ قاشىغه كىرمەك، ئوغۇل بالا ئۆزلۈكدىن.
قولىغه پىچاق ئالغان ئوغۇل بالالىغ ئەرمەس،
ئاشىق بولغان ئەرەنلەر پىچاغىڭغه بوي بەرمەس.
يارنىڭ قوساقى ئاغرىپدۇر، باغقه كىرىپ ئالما يەپ،
يامان ئۆرگەنىپ قاپدۇر كۆڭلى خالاغاننى دەپ.
باغىڭغه كىرىپ ئالىپ توڭ غورانى يەپدۇرمەن،
كۆڭلۈكغه ئېغىر ئالماڭ، فەھم قىلماي دەپدۇرمەن.
باغىڭغه كىرىپ ئالدىم، شەپتالۇكنى يەپ ئالدىم،

ئويناماساڭ ئوينىما، مەن ئويناپ - كۆلۈپ ئالدىم.
باغىڭغە كىرىپ باقسام، ئۆرۈكۈڭ ئەجەب شاخلىغ،
تۆشۈمگە كىرىپدۈرسەن، قارا كۆز تىلى تاتلىغ،
باغىڭدەكى تاللارنى خىرمان ھايداسام لازىم،
ئوينايمەن دەپ ئايتساڭچۇ، مەن ساڭا قىلاي تازىم.
باغىڭغە كىرىپ ئالىپ، ئۆرۈك ئىرغاتاي يارىم،
ناخشامغا قوشۇپ ئالىپ، سىزنى يىغلاتاي يارىم.
ئىشىكىڭدىن مەن ئۆتتۈم، ئۆتكەنىمنى تۇيدۇڭمۇ،
توخۇ ئىككى چىرلادى، بىر چىقمايسەن ئۆلدۈڭمۇ.

سارىخان ناخشىسى

سېپىلغە چىقىڭ بالىلار، دۈم - دۈمنى سوقۇڭ باللا،
پاشاپ بەگ قوغلاپ كەلسە، ئارقىغە قاچىڭ باللا.
باغىڭغە كىرىپ كۆردۈم، ئۆرۈكۈڭ تولا شاخلىق،
تۆشۈمگە كىرىپ قالدى، سارىخان تىلى تاتلىق.
باغىڭغە كىرىپ باقسام، ئالما تۆكمەدەك بوپدۇر،
كىچىككىنە سارىخان ئېلىپ قاچقۇدەك بوپدۇر.
باغ ئىچىدە بوستانلار، ياشىرىپدۇر چوكانلار،
سارىخانىڭ دەردىدە، ئاقتى كۆزۈمدىن قانلار.
ئاق سارايدا ئولتۇرغان، تولۇن ئاي مېنىڭ يارىم،
كۆيەر ئوتقە سەپ قويۇپ، خەبەردار بولماغان يارىم.
گۈلزارىڭ ئارا چوغلۇق، گۈلزار ئىچى بۈلبۈللۈق،
گۈلنىڭ گۈلى سارىخان، سىزگە سېغىنىپ قۇللۇق.
سارىخان قىزىل گۈلدەك، بىز ئىشقىدە بۈلبۈلدەك،
سارىخان كۈلۈپ قويسا، خىزمەت قىلامىز قۇلدەك.
سارىخان تىلى تاتلىق، كۆڭلىدۇر ئەجەب قاتتىق،
ئىشىكىدىن چىقالمايدۇر، مەن كەلسەم كېچە ئاتلىق.
سارىخان كىچىك ياشلىق، ئاي يۈزلۈك قارا قاشلىق،
ئىشىككە چىقالمايدۇر، ئاتا - ئانادىن باشلىق.

گۈلەمخان ناخشىسى

گۈلەمخانىڭ قوش پۆپۈكى يەرگە تېگەمدۇر،
ئونبەش ياشقا كىرمەي تۇرۇپ ئەرگە تېگەمدۇر.
گۈلەم خانىم چىقىپ بېقىڭ باباڭ كېلەدۇر،
ئۆز خىلىنى تاپماي تۇرۇپ ئەرگە تېگەدۇر.
گۈلەمخانىڭ كىيگەن ئەتلى، تاش پېشى سولجۇر،
قېرى بىرلە ياتماڭ ھەرگىز ساقالى سانجۇر.

قويلارىمنى ھايداپ ئەتتى ئويمان بۇلاققە،
گۇلەمخاننى تۇتۇپ بەردى قىرى چولاقغە.
گۇلەمخاننىڭ قوش پۇپۇكى يەرگە سۇرۇلدى،
يۇرەكدىكى سىرىق سۇلار قانغە ئۇرۇلدى.
تورۇق ئاتنىڭ يۇگەننى ئەخور ئۇرۇگەن،
گۇلەمخاننىڭ توي كۇني باشىم تۇرۇگەن.
چىقىپ باقسام گۇلەمخانىم تويۇڭ كىلەدۇر،
ساڭا مۇكىن، ماڭا مۇكىن تەقدىر بىلەدۇر.
گۇلەمخاننى تۇققان يىرى ئويمان بۇلاقتۇر،
گۇلەمخاننى زورلاپ ئالغان ئەنگەر چولاقدۇر.
ئالتە ـ يەتتە كەپتەرلەرىڭ قوندى تىرەككە،
تاۋار توندا ئالتۇن تۇگمە پاتتى يۇرەككە.
گۇلەمخاندىن بۇلەك قىزنى قىرى ئالمادۇر،
گۇلەم خانىم چولاقلارغە زايە بولمادۇر.
گۇلەمخانىم ئوبدان بالا ساچى ئاز ئىكەن،
گۇلەمخاننىڭ تەگكەن ئىرى تۇرتەك تاز ئىكەن.

ئاللا يارىم ناخشىسى

ئاللا يارىم خىيالىڭىز ئەنجانچە بۇكمۇ،
كىچىكلىكدە ئويناپ ئىدۇك، ئەمدى پۇل يوقمۇ.
ئاللا يارىم خىيالىڭنى، بىلىپ بولمايدۇر،
سەنلەر يۇرگەن كوچالاردا يۇرۇپ بولمايدۇر.
سەن يار ئۇچۇن بولماغانىم قالقان ئەمەستۇر،
ياكى پۇتۇڭ ياكى پۇتمەڭ يالغان ئەمەستۇر.
خاھى پۇتۇڭ خاھى پۇتمەڭ خۇشتار مەن سىزگە،
پۇل ـ مالىمنى بەرباد بىرىپ قۇل كىرەي سىزگە.
قارا ـ قارا قاشلارىڭغە قوشساڭچۇ مىنى،
قارا قاشىڭ بازارىدا ساتساڭچۇ مىنى.
قارا قاشىڭ بازارىدا يارانماسام مەن،
كىرپىكىڭنى ئوقيا قىلىپ ئاتساڭچۇ مىنى.
ئىشىق ئوتىنى تۇتاشتۇرۇپ، كۇيدۇردۇڭ مىنى،
جىلۋە قىلىپ، غەمزە قىلىپ ئۇلتۇردۇڭ مىنى.
لۇتق قىلىپ باغباغ ئىتىپ قوشساڭچۇ مىنى،
بىر ئورۇندا قۇچاغلاشىپ سۇيەردىم سىنى.
گۇل غۇنچەسى ئاچىلغاندەك لەبلەرىڭ سىنىڭ،
ئۇمرۇم ئۇتتى لەبلەرىڭنى سۇيەلمەي مىنىڭ.

(داۋامى كىينكى ساندا)

دېموكراتىك ئويغىنىش دەۋرىدىكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتى

ئىبراھىم ئالىپ تېكىن

1. ئۇيغۇر دېموكراتىك ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشى

مائارىپ قىزغىنلىقىنىڭ ۋە مائارىپ پائالىيىتىنىڭ تېز ۋاقىت ئىچىدە يۈكسەك پەللىگە كۆتۈرۈلۈشى، خەلق ئاممىسى ئارىسىدا كۈچلۈك قاراتمىلىققا ئىگە بولۇشى بىر تەرەپتىن مائارىپ ئۇنۇمىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشۋاتقىنىدىن بولسا يەنە بىر تەرەپتىن ئەدەبىيات - سەنئەت پائالىيىتى ئارقىلىق، مەنىۋى تۇرمۇشقا ئىنتىلىش موھتاج روھى نامرات مىللەت ئۈچۈن بەلگىلىك ئېدىئولوگىيىنىڭ سىڭىپ كىرىۋاتقانلىقىدىن بولغانىدى.

20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ ئابدۇقادىر ئابدۇۋارىس قەشقەرى قاتارلىق بىر تۈركۈم ئىلغار ئىدىيە كىشىلىرى جەددىزمنى ياڭ زېڭشىڭ، جىن شورېن ۋەكىللىكىدىكى فېئودال روھانىيلارنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇش ۋە يېڭىلىققا كۆچۈشنىڭ بىردىنبىر قورالى قىلدى. يېڭىدىن يېڭىغا كىتابلار تۈزۈپ مەكتەپلەرگە تارقىتىلدى، يېڭىچە ئوقۇتۇش پائالىيەتلىرىگە دېموكراتىك شېئىرلار قاتناشتۇرۇلدى. بالىلارنىڭ كۆزى ئېچىلدى. خەلق نادانلىق ۋە خۇراپاتلىقنىڭ قارا چۈمپەردىسىنى يىرتىپ تاشلىدى.

بىز پەقەت، ئەدەبىيات - سەنئەت تۈرىنىڭ شېئىرىيەت ژانىرى ھەققىدە توختىلىپ، بۇ دەۋردىكى مەشھۇر نامايەندىلەرنىڭ يالقۇنلۇق ھېسسىياتى، مول تەسەۋۋۇرى، كۈچلۈك جەڭگىۋارلىقى بىلەن يۇغۇرۇلغان لىرىكىلىرىنى تەتقىق قىلىپ كۆرسەك مۇئەييەن بىر دەۋرگە، مۇئەييەن بىر خىل غايىگە، مۇئەييەن ئېستېتىك ئەھمىيەتكە ئىگە نادىرانە خۇسۇسىيەتنىڭ جۇش ئۇرۇپ تۇرغانلىقىنى جەزملەشتۈرىمىز.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ دېموكراتىك دەۋرى ئومۇمەن يازما ئەدەبىياتتا تېخىمۇ روشەن بولدى. قەشقەرنى مەركەز قىلغان ھالدا ئابدۇقادىر بىننى ئابدۇۋارىس قەشقەرى تەشەببۇسكارلىقى ۋە ئەمەلىي يېتەكچىلىكى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى يېڭى دەۋرنىڭ ئاساسىي خاھىشىنى نامايەن قىلدى. ئابدۇقادىر بىننى ئابدۇۋارىس قەشقەرى 1862 - يىلى ئاتۇشنىڭ مەشئەت يېزىسىدا بىر دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ساۋادىنى ئۆز يۇرتىدا ئاچقاندىن كېيىن بۇخارا كۆكۆلتاش مەدرىسىدە ۋە ھىندىستاندا تەلىم ئالدى. ھىجاز، مەدىنە، مىسىر، ئىستانبۇل، ئۇفا، قازان، تاشكەنت قاتارلىق شەھەرلەرنى زىيارەت قىلىپ، 1920 - يىلى قەشقەرگە يېنىپ كەلدى. ئابدۇقادىر داموللا چەت ئەللەردىن ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەلگەندە 58 ياشقا كىرگەن، مىسىر، تاشكەنت، قازانلاردا ئەسەرلىرى ئېلان قىلىنىپ تونۇلغان، ھەر قايسى ئەللەردىكى دېموكراتىك جاھانگىرلىككە قارشى ھەرىكەتلەر تەسىرىدە، بولۇپمۇ تۈركىيە مۇستەقىللىق ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرى «دىنىي خۇراپاتلىق ۋە مۇستەبىت ھاكىمىيەتلەر» قارشى تۇرۇش ئىدىيىسىنى شەكىللەندۈرگەن ئىدى.

ئابدۇقادىر ئەزىزى قەشقەرگە يېنىپ كەلگەندىن كېيىن قەشقەردىكى ئەڭ چوڭ مەدرىسە

ئابدۇۋلى مەدرىسىسىدە مۇدەررىسلىك قىلدى. ئۇ قەشقەرنىڭ ھەر قايسى جايلىرىنى ئايلىنىپ خەلقنىڭ بېشىدىكى ئېغىر چېلىقلارنى، يېتىم - يېسىرلارنىڭ ھېچقانداق بىر پاناھقا ئىگە بولالماي، ھامىمام ئالدىدىكى كۆلدە ياتىدىغانلىقىنى، دىنىي زاتلارنىڭ خەلقنى ئالداپ يەيدىغانلىقىنى، چەت ئەلدە ئوقۇپ كەلگەن ناھايىتى ئاز ساندىكى بىر قىسىم داموللا ئۆلىمالارنىڭمۇ تەپتارتماستىن جاھالەت كۈچلىرىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلانغانلىقىنى كۆردى.

ئۇ مەكتەپلەردىكى ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنىڭ مەزمۇنلىرىنى ئۆزگەرتىش بىلەن بىرگە، كۆز ئالدىدىكى قىيىنچىلىقلارغا باش ئەگمەي كۆكرەك كېرىپ مەيدانغا چىقتى. جاھالەت كۈشەندىلىرىگە قارشى ئىلغار شېئىرلارنى يازدى. مۇستەبىت ھاكىمىيەتنى قامچىلىدى. روھانىي مىللىي ساتقۇنلارنىڭ ئەدىپىنى بەردى.

ئۇ نوقۇل ھالدا ئەرەب تىلىدا ئوقۇتۇشقا قارشى ھالدا ئۇيغۇر تىلىنىڭ «سەرپ نەھۋى» (مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس) كىتابىنى جۇملىدىن «ئىلمىي ھېساب» (ماتېماتىكا)، «مىفتاھۇل - ئەدەب» (ئەدەبىياتتىن مۇقەددىمە)، «تەلىمۇس - سەبىيان» (ئۆسمۈرلەر مائارىپى) قاتارلىق دەرسلىكلىرىنى ۋە ئۇندىن باشقا «مۇھىم قائىدىلەر»، «ھەقىقەتلەر جەۋھىرى» قاتارلىق ئىلمىي ئەسەرلەرنى يېزىپ چىقتى[①]. ئۇ ئۇلۇغ ئىسلاھاتچى، يېتۈك شائىر خەلقنى ئويغىتىش، نادانلىق، جاھىللىق، قالاقلىققا قارشى كۆرەشنى يالغۇز مەكتەپ مەدرىسىلەردىلا ئېلىپ بارماستىن، كەڭ خەلق ئاممىسى ۋە كەڭ ياشلار ئارىسىدا نوتۇق سۆزلەش، باسما مەجمۇئە نەشر قىلىپ، تارقىتىش بىلەنمۇ شۇغۇللاندى. ئۇ ئاممىۋى خاراكتېردىكى يەنە نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يېزىپ ئۆزىنىڭ نادانلىققا قارشى مەرىپەتچىلىك، جاھانگىرلىككە قارشى ۋەتەپەرۋەرلىك ئىجتىمائىي سىياسىي تەشەببۇسلىرىنى كەڭ تەشۋىق قىلدى.

ئابدۇقادىر قەشقەرى ئۆزىنىڭ «ئەقائىدى زۆرۈرىيەت» ناملىق سوئال جاۋاب شەكلىدە يېزىلغان ئەسىرىدە:

«— ئىنساننىڭ خار ۋە زەبۇن بولمىقىغا بائىس نېمەدۇر؟

— ئىككى نەرسىدۇر: بىرى جاھىل ۋە نادانلىق، ئىككىنچىسى، تەفرىق ۋە ئىختىلاپتۇر» دەپ يازىدۇ.

ئۇ يەنە:

«— ئىززەت - ئابرۇي ۋە قۇۋۋەت نېمە بىلەن بولىدۇ؟

— ئىلىم - مەرىپەت ۋە ئىتتىپاقلىق بىلەن بولىدۇ» دەپ يازىدۇ.

ئۇ ياشلار مەسىلىسىگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپ، مۇستەقىل ھالدا قىزلار ئوقۇتۇش ئورنى قۇرۇپ ئاياللارنى بىلىملىك قىلىشنىڭ غايەت زور ئىجتىمائىي ئەھمىيىتىنى تىلغا ئالدى. ئۇ قىزلار ئانا بولىدۇ. بىلىملىك ۋە بىلىمسىز ئانىنىڭ مىللەتنىڭ كەلگۈسى مەدەنىيىتىگە بولغان تەسىرى ئوخشاش ئەمەس «نادان ئانىنىڭ تەربىيىسىدە بالا يامان خۇلق، نادانلىق كەسىپ قىلىدۇر. كىچىكلىكتە ئورناشقان يامان خۇلق ۋە نادانلىقنى تۈگەتمەك مۇشەققەتتۇر. ئەگەر ئانىسى ئوقۇغان، بىلگەن بولسا، بالىنى ياخشى ئەخلاق بىلەن تەربىيە قىلۇر. كىچىكىدە تەربىيە كۆرگەن بالا چوڭ بولغاندا كامالەت ھاسىل قىلمىقى ئاسان بولۇر» دەپ كۆرسەتتى.

ئۇ ئەنە ئاشۇنداق پەلسەپە قاراشلىرى بىلەن، ئىتتىپاقلىق - بۆلۈنمەسلىك،

---

① ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى، 368 - بەت.

ئىلگىرىلەش، چېكىنمەسلىك توغىنى ئېگىز كۆتۈردى. ئاياللارنىڭ ئازادلىقىنىڭ سىگنالىنى چالدى، بالىلارغا مۇراجىئەت يازدى. بۇ ئەينى زاماننىڭ ماھىيەتلىك دەۋر تەلپىنى ئىپادىلىگەنىدى. مانا بۇ ئىلغار ئىدىيە شۇ ۋاقىتتىكى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ يېتەكچى ئىدىيىسى بولغانىدى. ئابدۇقادىر داموللامنىڭ شۇ ۋاقىتتا يازغان نۇرغۇنلىغان ئەسەرلىرى شۇ خىل دېموكراتىك ئىدىيىنى ئالغا سۈرىدۇ.

مىسال ئۈچۈن:

«نەقدى ئۆمر سۇدەك ئاقىپ كەتتى سەلاھغە پاتمادۇق،
سۇبھى ـ شام رەشكۇ نىفاقۇ ماۋۇمەندىن قاچمادۇق،
بۇ كەبي غەفلەت ئىچىدە ئۆتكۇزۇپ تۇردۇق زەمان».

ئۇ بۇ شېئىردا ئىتتىپاقلىقنىڭ مىللەت ھاياتىنىڭ ئۇلى، ئىتتىپاقلىق ئېگى مىللىي ئاڭنىڭ ئاساسي بەلگىسى ئىكەنلىكىنى ئالاھىدە تىلغا ئالغان.

ئابدۇقادىر داموللام مۇخەممەس داستانىدا ئەينى زامان «چەرخى مەككارلىقلىرى» ۋە ئۇنىڭ ھەممە ساھەدىكى كونكرېت ئىپادىلىرى ئۈستىدىن سىستېمىلىق ھېكايەت ۋە شىكايەت قىلدى.

ئۇ ھەممىنى ئەقىلنىڭ، بىلىمنىڭ، ئەخلاقنىڭ خارلىقى، نەفس نادانلىقىنىڭ ئۈستۈنلۈكى بىلەن ئىزاھلىدى. ئۇ ھاكىملار، شەيخلەر قازى ـ مىرزىلار، تۆگچىلار، قەلەمكىرلەر، سودىگەرلەر، ئەر ـ ئايال ھەممە ساھەلەرنىڭ ساپ ياكى بۇلغانغانلىقى ئۈستىدە بىر ـ بىرلەپ توختالدى.

ئۇ يەنە بەزى سىياسىي لىرىكىلىرى بىلەن يالقۇنلۇق خىتاب قىلدى.

«ۋەقتىنى بىلگىل غەنىيمەت ۋەسىق ئىلە شىكۇەڭنى قوي،
بىئىرادە بولمىغاي ھەر ئىشكى ئەفسانەڭنى قوي.
سەئيي ئىلە كەتكىل چىقىپكىم خانەۋۇ مانىڭنى قوي،
ئۇستىگە ئانىڭ ئۆزۈڭ بىرلە يەنە زاتىڭنى قوي،
ۋەقتىنى بىلگىل غەنىيمەتكىم، تۇزەلمەس بۇ زەمان».

ئۇ شۇنداق دېموكرات ناخشىلارنى ياڭراتتى. خەلق ئۇنىڭغا ئاۋاز قوشتى. كۆپلىگەن ئىنقىلابىي پىكىر ئېقىمىدىكى ئاۋانگارتلار مەيدانغا كەلدى. قەشقەردەك تالان ـ تاراج قىلىنىپ، مىللەت ئاسمان ـ پەلەك دەرد ـ قايغۇغا مۇپتىلا بولۇۋاتقان بۇ ئانا تۇپراقتا دىداكتىك شائىر، دېموكراتىك ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مەشھۇر نامايەندىسى، مىللىي مائارىپ تەرغىباتچىسى، نەشرىياتچى قۇتلۇق ھاجى شەۋقى (1876 ـ 1937) باش كۆتۈردى.

قۇتلۇق ھاجى شەۋقى 1876 ـ يىلى قەشقەردە ئابدۇرېھىم بەگ ئىسىملىك مەرىپەتپەرۋەر ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. دەسلەپكى بىلىمنى ئۆز يۇرتىدا ئالغاندىن كېيىن دادىسى بىلەن چەت ئەلدە سودا تىجارەتتە بولغاچ سەئۇدى ئەرەبىستان، مىسىر، تۈركىيە، بۇخارا قاتارلىق مەشھۇر دۆلەتلەردە ئاجايىپ مول بىلىم تەھسىل قىلغان ۋە ئۆز دەۋرىنىڭ يېتۈك ئالىملىرى قاتارىدا سانالغان.

قۇتلۇق ھاجى بىلىم تەھسىل قىلىۋاتقان مەزگىل دۇنيا ۋەزىيىتى مۇرەككەپلەشكەن مەزگىل بولۇپ، ئەرەب ئەللىرى، كىچىك ئاسىيا، رۇسىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ رۇسىيىگە قاراشلىق جايلىرىدا بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابى ۋە بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىق دولقۇنى

كۆتۈرۈلگەندى. بۇ ھال چەت ئەلدە خېلى ئۇزۇن تۇرغان قۇتلۇق شەۋقىنىڭ ئېڭىغا ئۇز تەسىرىنى سىڭدۈرمەي قالمىدى. فېئودالىزمغا قارشى كۆتۈرۈلگەن بۇ بۇرژۇئا دېموكراتىك ھەرىكەتلەرنىڭ تەسىرى نەتىجىسىدە، شىنجاڭدىكى ھەر قايسى شەھەرلەردىمۇ بىر خىل ئىسلاھات يېڭىلاش ئېقىمى بارلىققا كەلگەن بولۇپ، بۇ ئېقىمغا ۋەكىللىك قىلىدىغان قۇتلۇق ھاجى شەۋقىدەك دېموكراتىزمچىلار قارا زۇلمەتنىڭ مۇدھىش ئاسارىتىدىن بۆسۈپ چىقىپ، ئۆزلىرىنىڭ كەلگۈسى دائىرىلىك ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرى بىلەن تونۇلدى.

ئۇ 20 ـ يىللاردا يازغان بىر شېئىرىدا:

بىر قىلىچ بەرسە خۇدا، كەس دەپ ئۇنىڭغا بۇيرۇسام،
ئۈزسە خەلقىنىڭ بوينىدىن خارلىق كىشەن ـ زەنجىرىنى.
گەر خارايكەن ئەل ـ ۋەتەن كاللامنى ئۈزسۇن ئۇ قىلىچ،
كۆرمىسۇن شەۋقى كۆزى قۇللۇقتا ئەل تەقدىرىنى.

دەپ زۇلۇمغا، ئىستىبداتقا تۈزۈمگە، چىرىك سىياسەتكە قارشى غەزەپلىك ساداسىنى ياڭرىتىدۇ. بۇ شېئىر شەۋقىنىڭ ئۆتكۈر قەلىمى ئاستىدا يورۇتۇلغان يارقىن مەنزىرە بولۇپ، مىللىي ئويغىنىشنىڭ زەپەر مارشى، كۈچلۈك خىتابنامىسى بولدى.

ئۇ يەنە «توپلان مىللەت» ناملىق شېئىرىدا مۇنداق يازىدۇ:

بېشىمىزدا ئۇلۇغ مىللەت سەۋداسى،
جان ـ جىگەرلەر بۇ ۋەتەننىڭ شەيداسى.
شۇئارىمىز ئەركىنلىكنىڭ داۋاسى،
ئىلىم ـ بىلىم دەردىمىزنىڭ دوراسى[1].

بىر مىللەتنىڭ ئۆزگە بولغان ئىشەنچىسىنى ئۆستۈرۈش مىللىي كەمستىشنى تۈگىتىپ، مىللىي باراۋەرلىكنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ مۇھىم شەرتى.

30 ـ يىللاردىكى شىنجاڭ ۋەزىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، چەتكە قېقىش، كەمستىش، ھاقارەتلەش دېگەنلەر پۈتۈنلەي ئىسقا ئوخشاش تارالغان دەۋر بولدى. مۇستەبىتلەرنىڭ ھاقارەتلىك دەۋرى مىللەتكە بىر بالايىئاپەت ئېلىپ كەلدى. قۇتلۇق شەۋقى «قېرىنداشلار» ناملىق شېئىرىدا خەلق ئاممىسىنى ئىلىم ـ پەن ئۆگىنىپ فېئودالىق جاھالەتكە قارشى كۈرەش قىلىشقا چاقىرىدۇ.

مەسىلەن:

قېرىنداشلار تۇر ئەمدى پۈتۈن ئىنسان ئويغاندى،
جەمئىيەتتە ياشىغان ئەھلى ئىمان ئويغاندى.
بىزلەر ئۆتتۇق خارلىقتا ھەسرەت بىلەن زارلىقتا،
قۇتۇلۇش ئۈچۈن قۇللۇقتىن مەردۇ مەيدان ئويغاندى.
قاچانغىچە ياتىمىز بىزمۇ ئىنسان ئىدۇققۇ؟

---

① شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى (81 ـ 3)، 96 ـ بەتكە قارالسۇن.

ئويغان ئەمدى كۆز ئېچىپ جانۇ جاھان ئويغاندى.
كۆرەش قىلىساق ئەرك ئۈچۈن، ئەركىنلىكتە ياشايمىز،
ئەزىز خەلقىم كۆزۈڭ ئاچ، يەر ۋە ئاسمان ئويغاندى.
ئويغانغانلار ياشىدى، ئۇخلىغانلار قاخشىدى،
قايغۇرمىساڭ ھالىڭغا شۇم زىمىستان ئويغاندى.
ئويغىنايلى ئۇيقۇدىن، ئەمدى ئۇخلاش بىزگە يات،
ئىلمۇ ئىرپانلار ئۈچۈن بارچە جاھان ئويغاندى.

ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ باشلىنىش دەۋرىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى ئەدەبىيات ۋەكىللىرىنىڭ ئۆزى ياشىغان جەمئىيەتنى ۋە دەۋر ئۆز ئالدىغا قويغان تەلەپلەرنى توغرا تونۇپ، سىنىپىي مىللىي زۇلۇم ئاسارىتىدە قالغان، جاھالەت، قاششاقلىقتا ئۇخلاپ ياتقان خەلقنى ئويغىتىپ، ئىلىم - مەرىپەت ئېگىلەش ئۈچۈن كۆرەشكە چاقىرىشتىن ئىبارەت بولۇپ، قۇتلۇق شەۋقى شېئىرلىرىدا بىر خىل ئىلغار ئىدىيە ئۆزىنىڭ روشەن ئىپادىسىنى تاپقان، ئۇ ۋەتەنپەرۋەرلىكنى تېما قىلغان بىر شېئىرىدا مۇنداق يازىدۇ:

«كۆرمىگىل قەشقەرنى كەم، بۇ جايدا مەردانلار ياتۇر،
ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغرايى خاقانلار ياتۇر.
خەلق ئۈچۈن قۇربان بولۇپ، دۈشمەن بىلەن قىلغان كۆرەش،
ئول شەھىدۇ، قەھرىمان ئالىپ ئارسلانلار ياتۇر.
نۇر چېچىپ (قۇتاتقۇبىلىك) خەلقنى قىلغان بەختىيار،
خاس يۈسۈپ ھاجىپقا ئوخشاش ئەھلى ئىرپانلار ياتۇر.
يادىكار ئەيلەپ جاھانغا يازدى (دىۋانى لۇغەت)
مەھمۇدىل كاشغەر كەبى ئەھلى شەرەپ شانلار ياتۇر.
ئەيلىگەن شەۋقىنى مەپتۇن ئەل ئۈچۈن نۇرلار چېچىپ،
بۇ شەھەردە كۆپلىگەن خەلق ئوغلى ئىنسانلار ياتۇر».

ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى بىر ئەنئەنىۋى تېما. مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا بارلىققا كەلگەن زور ئىجتىمائىي ۋەقەلەر نەتىجىسىدە بۇ تېما تېخىمۇ يېڭى مەزمۇنغا ئىگە بولدى. ۋەتەن ساتقۇچ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت ۋە ئۇلارنىڭ مەنىۋى تۈۋرۈكى بولغان فېئوداللىق جاھالەت ۋە دىنىي ئاسارەت ھامىيلىرىنىڭ ۋەتەنگە كەلتۈرگەن ھاقارەت ۋە پالاكەتلىرى قۇتلۇق شەۋقى قاتارلىق ئىلغار زىيالىيلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنىڭ ئۇرغىشىغا سەۋەب بولدى. ئۇلار شۇ دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي تېمىسى بولغان «ئويغىنىش»نى ۋەتەنپەرۋەرلىك بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈپ، يېڭى يۈكسىلىشكە ئىگە قىلدى.

1924 - يىلى ئاكا - ئۇكا مۇسابايوپلارنىڭ تەشەببۇسكارلىقى ئاستىدا قۇرۇلغان مىخ مەتبەئەدە نەشر قىلىنغان «ئويغان ئىنقىلاب شېئىرلىرى»، «ئاسارەت ۋە زالالەتكە ئوت ياق» قاتارلىق شېئىرىي توپلاملارغا بۇ ئىلغار شائىرلارنىڭ ئىلغار مەزمۇندىكى، دېموكراتىك ئاڭ جۇلالاپ تۇرغان بىر يۈرۈش شېئىر - غەزەللىرى كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، بۇ شېئىرلارنىڭ ھەممىسى مىللىي ئازادلىقنى تەشۋىق قىلغان. مىللىي ھۆرلۈك ۋە مۇستەقىللىقنىڭ ياڭراق سىگنالىنى چالغان. ئىنقىلابىي مەزمۇنلار يارقىن ئەكس ئەتتۈرۈلگەنىدى.

قوتلۇق شەۋقى ئانا تىل ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇ مەردانە ھالدا مەدرىسىلەردە ئابدۇقادىر ئەزىزى بىلەن مۇرىنى مۇرىگە تىرەپ ئەرەب ئوقۇتۇش تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرىدۇ.

ئۇ بىر شېئىرىدا:

ئانا تىل بىلگەن كىشىنىڭ ئىززەتىن قىلغۇم كېلۇر،
ئانا تىلنى ئاغزىدىن ئالتۇن بېرىپ ئالغۇم كېلۇر.
بۇ ئانا تىل گەر ئىسسە ئامېرىكايۇ ئافرىقىدا،
سەرپ ئېتىپ مىڭلارچە تىللا ئاندا مەن بارغۇم كېلۇر.
ئى ئانا تىل بىزگە سەن ئۆتكەن ئۇلۇغلاردىن نىشان،
سەن بىلەن روھىي زېمىندە ئىپتىخار ئەتكۈم كېلۇر.

دەپ يازىدۇ. بۇ ئۇنىڭ تىل ساھەسىدە ئېلىپ بېرىلغان ئىسلاھات ۋە يېڭى ئىجتىمائىي كەيپىياتىنىڭ ئىنكاسىدۇر.

مەمتىلى ئەپەندى (1901 – 1937) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بىردىنبىر غوللۇق ۋەكىلى. ئۇ دېموكراتىك ئەدەبىياتنىڭ شەكىللىنىشىگە ئۆز يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلدى. ئۇنىڭ ئىلغار دۇنيا قارىشى، يېڭىلىق شۇئارى، ئاجايىپ مائارىپچىلىق ھەرىكەتلىرى كىشىنى چەكسىز ھاياجانغا سالىدۇ.

مەمتىلى توختاجى ئوغلى (تەۋفىق) 1901 – يىلى ئاتۇشنىڭ بويامەت يېزىسىدا توختاجى ئىسىملىك مەشھۇر بىر تېۋىپ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ساۋاتىنى ئۆز يۇرتىدىكى تۇنجى پەننىي مەكتەپلەردە چىقارغاندىن كېيىن 1920 – يىللار ئەتراپىدا دادىسىغا ئەگىشىپ غۇلجا، چۆچەك قاتارلىق جايلاردا تىرىكچىلىك قىلىدۇ. ئۇ بۇ جەرياندا ئىلغار پىكىر ئېقىمىدىكى زىيالىيلار بىلەن ئۇچرىشىدۇ. ئۇلارنىڭ دېموكراتىك ئىدىيىسى ياش شائىرنىڭ تومۇرىدا ئاقىدۇ. ئۇ مىللەتنى ئازادلىققا ئېرىشتۈرۈش ئۈچۈن چوقۇم ئىلىم – پەن بىلەن قوراللاندۇرۇش كېرەك، دېگەن قاراشنى تىكلەيدۇ. ئۇ تاتار زىيالىيسى دوران ئەپەندىنىڭ ئاتىدارچىلىقى بىلەن ۋەتەندىن ئايرىلىپ چەت ئەلگە چىقىپ يېڭى بىر يول، يېڭى بىر ھاياتلىق گۈلىستانى ئىزدەپ ماڭىدۇ. ئۇ تاشكەنت، ئىستانبۇلدىكى مەشھۇر بىلىم يۇرتلىرىدا بىر مەزگىل بىلىم تەھسىل قىلغاندىن كېيىن 1933 – يىللار ئەتراپىدا ئانا ۋەتەنگە قايتىپ دېموكراتىك ئويغىنىش ھەرىكەتلىرىنى كەڭ كۆلەمدە قانات يايدۇرىدۇ. ئۇ ناخشىنى، شېئىرنى خەلقنى ئويغىتىشنىڭ بىردىنبىر قورالى قىلىدۇ.

ئۇ «ئويلىساڭچۇ» دېگەن شېئىرىدا:

سەن كىمنىڭ ئوغلى سەن ئويلىساڭچۇ؟
ئىززىتىڭ، ھۆرمىتىڭ كەم بولارمۇ؟......

دەپ يېزىپ، كىشىلەرنىڭ مىللىي غۇرۇرىنى ئۇستۇرۇشتە ئاجايىپ تەسىر قوزغىغان. ئۇ بىر تەرەپتىن ئەمەلىي پائالىيەتلەر ئارقىلىق خەلقنى يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتىگە باشلىسا يەنە بىر تەرەپتىن ئەدەبىي ئىجادىيىتى ئارقىلىق خەلقنى ئويغىنىشقا، ئورنىدىن دەس تۇرغۇزۇشقا ھەرىكەت قىلدى. غەپلەت ئۇيقۇسىدا يېتىۋاتقان بىر مىللەتنىڭ بېشىغا مەڭگۈگە بەخت قۇشى قوندۇرۇپ قويمايدىغانلىقىنى، شۇم تەقدىرىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن ئۇيۇشۇپ كۈرەش قىلىشقا توغرا كېلىدىغانلىقىنى چۈشەندۇرۇشكە تىرىشتى.

ئۇ مۇنداق يازىدۇ:

ئويغان خەلق يۇرتۇڭنى سەن قۇتۇلدۇر،
مەكتەپ بىلەن چىراغ ياندۇر نۇر تولدۇر.
پۈتسۇن ئەمدى زۇلمەت دەۋرى ئىستىبدات،
شۇم تەقدىردىن، قارا كوندىن بول ئازاد!
سائادىتىڭ ئۈچۈن تىرىش، ھىممەت قىل،
پەرزەنتلەرنى ئاقارتىشتا خىزمەت قىل.
دەس تۇر ئەمدى ئاتلان خىزمەت يولىغا،
ھۇما قۇشى قونسۇن ئەۋلاد قولىغا.

بۇ مىللىي ئويغىنىش دەۋرى نادانلىق، خۇراپاتلىق، فېئوداللىق ئىگىلىك، كونا ئاڭ كاتېگورىيىسىدىن قۇتۇلۇش دەۋرى. بۇ دەۋردە سىنىپلار بىلەن سىنىپلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەسسەسىز ئېلىشىش ياۋروپا دۆلەتلىرى يېڭى قىياپىتىنىڭ تەسىرى ياكى جاھانگىرلىك، تاجاۋۇزچىلىققا قارشى ئۇرۇش، مىللىي زۇلۇمغا قارشى كۈرەشلەرنىڭ تەسىرى ۋە ئىلھامى مىللىتىمىزنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىدا مەلۇم يېڭى دەۋر ئىشتىياقىغا ھامىلىدار بولغانىدى.

تەۋفىق بىر شېئىردا شۇنداق سادا قىلىدۇ:

ئويغىنىڭ ئەھلى ۋەتەن بىزمۇ شادىمان بولىنىڭ،
ئىلمۇ ئىرفان يولى ئۈچۈن ئەمدى قۇربان بولىنىڭ.
نەچچە يىللاپ ئۇخلىدۇق كۈندۈز ئىدى قاراڭغۇلۇق،
ئېچىلىپ ئىرفان يولى قاراڭغۇلۇق بولدى يورۇق.
تۇتىشىپ قوللارغا قول، شادۇ خەندان بولىنىڭ.
ئەي ۋەتەن، ئەۋلادى ئەمدى ئۇيقۇدىن كۆزىن ئاچ،
ئىلمۇ ئىرپان نۇرى ئال، مىللىتىڭ باشىگە ساچ،
ئۆزگىرەڭ ئۆز يۇرتىمىزغا بىزمۇ سۇلتان بولىنىڭ!

ھەرقانداق دۆلەت ۋە ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن جاھالەت، قاباھەت دەۋرى، مىللىي بوغۇلۇش، مىللىي خورلۇق دەۋرى بولغان. مەيلى تىغ كۆتۈرۈپ ئىنقىلاب قىلىش، مەيلى قان كېچىپ ئىلگىرىلەش سەپلىرىدە بولسۇن جەڭگىۋار شېئىر، جەڭگىۋار ناخشىلار ئارقىلىق جاسارەت كۈچلىرىنى تارقاق ۋە ئىستىخىيىلىك ھالىتىدىن بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرۇشتا شېئىرىي پىكىر، شېئىرىي ھېسسىيات، شېئىرىي شوئار، شېئىرىي خىتاب بولۇپ كەلدى.

شېئىرىي ھېسسىيات شائىرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىن بىۋاسىتە قوبۇل قىلغان كۈچلۈك ئىلھامى. رېئاللىق شائىرنىڭ پىسخىك دۇنياسىغا تېز ھەم كۈچلۈك تەسىر قىلىدۇ. بۇ كۈچلۈك ھېسسىيات شائىر قەلبىدىكى يۈكسەك پىكىرنى ئۇرغىتىدۇ.

ئۇيغۇر ئويغىنىش دەۋرىنىڭ يەنە بىر ساداسى؛ ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ سەركەردىلىرىنىڭ بىرى ئۇلۇغ دېموكراتىك شائىر دېموكراتىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ۋەكىلى ئابدۇخالىق ئۇيغۇردۇر.

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر 1901 - يىلى 2 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمىي مەدەنىيەت بۆشۈكى بولغان ئىدىقۇت (تۇرپان) شەھىرىدە سودىگەر ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئابدۇخالىق ئائىلىسى بايلىق ۋە ئىلىم - مەرىپەتتە شۇ چاغنىڭ ھاللىق سەۋىيىسىدە بولغاچقا

بەش ياشقا كىرە - كىرمەيلا ساۋاتىنى چىقىرىۋالغان. ئون ئىككى ياشقىچە بولغان ئارىلىقتا دىنىي ئىلىم ئۆگەنگەن. ئۇ بۇ جەرياندا شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتى بىلەن دەسلەپكى قەدەمدە تونۇشقان. ئۇ ئۆز بىلىمىنى تېخىمۇ يۇكسەكلىككە كۆتۈرۈش ئۈچۈن شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە ئېچىلغان خەنزۇچە مەكتەپكىمۇ ئوقۇشقا كىرىپ خەنزۇ ئەدەبىياتى بىلەن تونۇشۇش پۇرسىتىگە ئىگە بولغان.

ئۇ 1916 - يىلى چوڭ دادىسى مىجىت ھاجىمنىڭ پېشىگە ئېسىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە رۇسىيە قاتارلىق جايلارغا بېرىپ ئىلغار خەلقنىڭ مەدەنىيىتى ۋە ئىلغار ئىدىيىسى بىلەن ئۇچراشقان. 1923 - يىلى تۇرپاندىكى داڭلىق شەخس، ئىككىنچى قېتىملىق مائارىپچىلىق ھەرىكىتىنىڭ سەركەردىسى ۋەتەنپەرۋەر مائارىپچى مەخسۇت مۇھىتى (1937 — ?18) قاتارلىقلار بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ ئۈچ يىل ئوقۇيدۇ. ئۇ بۇ جەرياندا ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن مەشھۇر ئەدىبلەردىن ماكسىم گوركى، سەدرىددىن ئەينى، ئابدۇللا توقاي، ئابدۇللا قادىرى ئۇندىن باشقا رۇس كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ نامايەندىلىرىدىن پوشكىن، لېرمونتوۋ، تۇرگىنوۋ، روستويوۋسكى قاتارلىقلارنىڭ نادىر ۋە ئۈلگىلىك ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشۇپ ئۆزىنىڭ نەزەر دائىرىسىنى تەدرىجىي كېڭەيتىدۇ. ھەم ئۆزىگە دېموكراتىك ئىدىيىنى سىڭدۇرۇپ، ئەدەبىياتنى قورال قىلغان ھالدا ۋەتەننى، مىللەتنى قۇتقۇزۇش يولىغا قەدەم قويىدۇ.

ئۇنىڭ دەسلەپكى ئىجادىيىتى 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا باشلىنىدۇ. جۇڭگودا ئېلىپ بېرىلغان «4 - ماي» ياشلار ھەرىكىتى، سوۋېت رۇسىيىسىدىكى ئۆكتەبىر ئىنقىلابى ۋە دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا توختىماي قانات يېيىلىۋاتقان دېموكراتىك ئۇرۇشلار ئابدۇخالىق ئۇيغۇرغا تېز ھەم كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئۇ دەسلەپكى قەدەمدە كونا چاغاتاي ئەدەبىي تىلىنى ئىسلاھ قىلىپ، ئاممىباب ھازىرقى زامان ئەدەبىي تىلىنى تەشەببۇس قىلىش بىلەن بىرگە، ئۆز ئەسەرلىرىدە يېڭى ئۇيغۇر تىلىنىڭ گۈزەل ئۆرنەكلىرىنى يارىتىپ، خەلقنى يېڭى بىر مەدەنىيەتكە باشلاشنىڭ يولىنى ئاچتى.

ئۇنىڭ دۇنيا قارىشى تۆپتىن ئۆزگىرىپ كەتتى. ئۇ ئىزچىل ئۆز روھىيىتىدە دېموكراتىزمنى مۇجەسسەم قىلدى. ئېچكى، تاشقى ۋەزىيەتنىڭ داۋاملىق يۇكسىلىشىگە ئەگىشىپ، ئۇنىڭ دېموكراتىك ئىدىيىسىمۇ داۋاملىق تەرەققىي قىلىپ، روشەن قاتلام ۋە تارىخىي باسقۇچ شەكىللەندۇرۇپ باردى. ئۇ خەلقنى مەھكۇملۇقتىن خالاس قىلىپ، ھۆرلۈككە ئېرىشتۈرۈشنىڭ ئىككى مۇھىم نۇقتىسىنى تونۇپ يېتىپ، بۇ ئىككى نۇقتىنى ئۆز ئىجادىيىتىنىڭ جان تومۇرى قىلدى. ئۇنىڭ بىرى خەلقنى نادانلىقتىن قۇتۇلدۇرۇپ، ئىلىم - مەرىپەت ۋە پەن - مەدەنىيەتكە ئىگە قىلىش بولسا، يەنە بىرى، قولىغا قورال ئېلىپ، زالىملارنى ۋە چىرىك ھۆكۈمەتنى يوقىتىشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇ خىل ئىدىيە شائىرنىڭ ھەر بىر شېئىرىدا ناھايىتى روشەن ئىپادىلىنىدۇ.

ئۇ «ئويغان». دېگەن شېئىرىدا:

ئەي پېقىر، ئۇيغۇر ئويغان ئۇيقۇڭ يېتەر،
سەندە مال يوق ئەمدى كەتسە جان كېتەر.
بۇ ئۆلۈمدىن ئۆزۈڭنى قۇتقازمىساڭ،
ئاھ! سېنىڭ ھالىڭ خەتەر، ھالىڭ خەتەر.

ھېلىمۇ جانسىزغا ئوخشايدۇ تېنىڭ،
شۇڭا يوقمۇ ئانچە ئۆلۈمدىن غېمىڭ.
قىچقارسام قىمىرلىمايلا ياتىسەن،

ئويغانماي ئۆلمەكچىمۇ سەن شۇ پېتىڭ.

دەپ يازىدۇ.

بۇ شېئىر ئابدۇخالىقنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېردىكى شېئىرى بولۇپ، بۇ شېئىردا خەلقنىڭ نادانلىق، خۇراپاتلىق، جاھالەت ئىچىگە قاتتىق چۆككەنلىكىنى، ئاڭ ۋە ئىتتىپاقلىقتىن ئايرىلىپ، فېئودالىزم ۋە مۇستەبىتلىك ئوغۇ زەھەرلىرىگە كۆنۈپ كەتكەنلىكىنى، ئالەمنىڭ تەرەققىي قىلىپ قايسى باسقۇچقا يەتكەنلىكى بىلەن ھېچ پىسەنت قىلماي، قۇرۇق پو ئېتىپ ماختىنىپ يۈرىدىغانلىقىنى، پۈتكۈل ئىجتىمائىي ھايات ۋە ئۇنىڭ پىسخىكىلىق رەزىل ئاقىۋەتلىرىنى ساتىرىك ھالدا ئېچىپ بەرگەن.

شېئىرىيەت ئەسلى ماھىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، پەردازلانمىغان ھەقىقىي ھېسسىيات، ئۇنىڭ بۆرچى: سىنىپ ۋە سىنىپىي ھېسسىيات، مىللىي روھ، مىللىي ھېسسىيات، ساپ ئىنسان روھى ۋە ئىنسان ماھىيىتىنى يادرو قىلىش.

جاھالەتتىكى مىللىي زەئىپلىك، مىللىي خورلۇق، نادانلىق ۋە قالاقلىقنى ئىنتوناتسىيىسى كۈچلۈك، ئاتوم بومبىسىغا ئوخشايدىغان ئىنتايىن زور كۈچكە تولغان، ئىنتايىن يۇقىرى، جاراڭلىق ئاۋاز بىلەن ياڭرىغان سادا ئارقىلىق ئېلان قىلىپ، ئاشۇ خىل خورلۇقلاردىن قۇتۇلۇش يولىنى ئىنتايىن يۇقىرى ئۇسلۇب بىلەن يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرمىسە، ئېغىر خورەك بىلەن ئىمجانلىق ئارىلاشقان سېھىرلىك ئۇيقۇدىن ئويغاتقىلى بولمايتتى. جاھالەت قەسىرلىرىنى تىترىتىپ تەسىر قىلغۇدەك شاۋقۇن سالغىلى بولمايتتى.

دېمەكچىمىزكى ۋەتەنپەرۋەر ئابدۇخالىق ئۇيغۇر شېئىرلىرى شۇنداق زۆرۈرىيەت تۈپەيلى كۆكرەك كېرىپ مەيدانغا چىققان.

ئۇ «ياز كۈنى» ناملىق شېئىرىدا شۇنداق دەيدۇ:

ياز كۈنى كۈندۈز قىزىق بولغاي ھاۋا ئىسسىقتا تەر،
ھەر كۈنى ئاخشىمىنى كۈتۈپ جان خالىغاي بىئىختىيار.
تۈندە ھەر كىم، ئۆگزىسىدە تاغ شامىلىغا قاراپ،
«كەل جېنىمنىڭ راھىتى» دەپ تەلمۈرەر بەك ئىنتىزار،
كۆك يۈزى ساپ ئاندا يوق تاب، بارچە يۇلتۇزلار يېقىن.

شول يىراقتىن خوپ يېقىنلاشقانغا ئوخشاش پاقىرار،
ھەر كىشى بىر خوش ھاۋا ئاستىدا خۇشاللىق ئىلە،
گەپلىشىپ ياندا يولداشى بىلەن كۆڭلىن ئاچار.
بو غېرىب شائىر ياتار يالغۇز ئۆزى كۆككە قاراپ،
كۆكتە يۇلتۇزلار يانار يەردە پەقەت شائىر يانار.

بۇ شېئىر شائىرنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە ئىنسانپەرۋەر ئىدىيىسىنىڭ ئىپادىسى بولۇپ، ئىنساننى، ئادەمنى ئۇ ئۆز ئەسەرلىرىنىڭ مۇھىم تېمىسى قىلغان. ئۇنىڭ سىياسىي تەشەببۇسى پەقەت ئادەم بولغان ئىكەن ئۇ چوقۇم مەرد مەردان، ئويغاق، قالتىس بولۇشى كېرەك دەپ قارايدۇ.

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئۆزىنىڭ ئىدىيىسىنى نەچچە ئون پارچە شېئىرىدا ئىزچىل تىلغا ئېلىپ مۇنداق دەيدۇ:

«ئوت ھارۋۇسى بىلەن ياكى ھاۋا كېمە بىلەن،

يول يۈرۈش - يۈرەك يولى تاپقاننىكى.
چۆل ئارا قىچىقلىتىپ يول ئۈستىگە تىنماي سىيىپ،
ئارقىدا قالماق ھارۋىغا كالا قوشقاننىكى.
پەنگە قارشى كاپشىماق، خۇددى ئىتتەك ھاۋشىماق
خارۇ زەبۇن ياشىماق، تەتۈر تەرسا نادانىنىكى».

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر دىنىي ئەسەبىيلىكتىن ئازاد ھالدا، دىنىي خۇراپاتچىلىققا قارشى مۇنداق يازىدۇ:

«بالىلارنى ئىۋەتتىلەك دىن ئۈچۈن سەمەرقەنتۇ بۇخاراغا،
بۇلارنىڭ ئەقلىنى ئاللا ھەيزى ئىستىنجاغا يەتكۈزدى»
«نەيەتلىغ مەنپەئەت باردۇر بۇ يەتلىغ ئىستىقامەتتە،
چۈشەندۈرگۈچى يوقمۇ بۇنى دەۋرى جاھالەتتە».

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر فېئودالىزمغا، جاھانگىرلىككە، مۇستەبىت سىياسەتكە قارشى ئىنقىلابىي دېموكراتىك ئىدىيىنى يۇقىرى ئۇمىدۋارلىق بىلەن كۈيلىدى. ئۇ ئىنقىلاب بورانلىرىنىڭ مۇقەررەرلىكىنى، ئۇنى توسۇۋالغىلى بولمايدىغانلىقىنى ئىنتايىن تەبىئىي چۈشەندۈردى ۋە ھېس قىلدى. ئۇ مۇنداق يازىدۇ:

«چىقار بوران تەرەپپال، ئەگەر ھېچ ئۆيلىماي تۇرساڭ،
ئەگەر قاتتىق چىقىپ كەتسە يېيىپ تۆكۈلۈك ئالالمايمۇ؟».

ئۇ مۇستەبىت كۈچلەرگە قارشى ھالدا خەلقىنىڭ بىرلىكتە شىددەتلىك ئىنقىلاب قىلىش زۆرۈرلىكىنى دەپ مۇنداق يازىدۇ:

«كۈن تۇنى ھېچ ئۇيقۇ يوق ۋىجدان ئازابى يەنچۈ...؟
ئەلنى ئويغاتماق تىلەك، تاڭدا بىر چوقان بىلەن.
ئابدۇخالىق ئۇشبۇ يولدىن قايتما، بېشىڭ كەتسىمۇ،
ئەلنى قىل غەمدىن خالاس، قىلچىنى بوياپ قان بىلەن».

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر شېئىرلىرىدا كەلگۈسىگە بولغان ئىشەنچ تولۇپ تاشقان.

«بىر كۈن كېلۇر، گۈللەر ئېچىلۇر،
ئۇيغۇر ئەيىبى شۇندا يېپىلۇر».
«ئابدۇخالىق قىل سۇبات، ئىزدە سىراتىل مۇستەقىم،
كېلىدۇ بىر كۈن چوقۇم، شۇنداق بولۇرسەن بەختىيار».

شائىر يەنە نۇرغۇن شېئىرلىرىدا ئىلىم - مەرىپەتنى ئاجايىپ قىزغىنلىق بىلەن تەشۋىق قىلىدۇ. ئۇنىڭ «غەزەپ ۋە زار» شېئىرىدا مۇنداق ئىدىيە ئالغا سۈرۈلگەن:

پەنگە ماڭساق كۆز ئېچىپ كاپىر، جەدىت دەپ قارغىشۇر،
بۇ ھاماقەت دەۋرىدە، ئاتەش بولۇپ يانارمەن.

ئۇيغىنىپ كەتتى جاھان، مەغرىبى ـ مەشرىق تامام،
مەن تېخى سۈت ئۇيقۇدا، چۈش كۆرۈپ ياتارىمەن.

باشقىلار كۆكتە ئۇچۇپ، سۇدا ئۈزۈپ كەتتى يىراق،
مەن مىسال يالاڭ ئاياغ دەسسەپ تىكەن ماڭارىمەن.

ئىلىم ـ پەندىن يوق خەۋەر، باستى غەپلەت خەۋپ ـ خەتەر،
ھالىمىز قولدىن بەتتەر، قانداق چىداپ تۇرارىمەن.

فېئوداللىق ئاسارەت، دىنىي جاھالەت ۋە مۇستەبىت ھاكىمىيەت باش كۆتۈرگەن بۇ ئانا تۇپراقتا مۇنداق گىگانت شېئىرلارنىڭ ئاپىرىدە بولۇشى تولىمۇ قىممەتلىك. شۇنىسى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ھەقىقىي رېئالىزمچى سەگەك شائىر، قەيسەر دېموكراتىك جەڭچى. ئۇ ئەدەبىي ئىجادىيەتنى ئاڭلىق تۈردە خەلق ئاممىسىنىڭ ئازادلىق، ئەركىنلىكى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇردى. ئۇ ئىجادىيەتتە زور ئىجتىمائىي تېمىلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۆز دەۋر روھىنى يارقىن ئىپادىلىدى. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى، ئۇيغۇر ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆز ئىجادىيىتىگە سىڭدۈرۈپ ئەسەرلىرىنى قويۇق مىللىي تۈسكە ئىگە قىلدى. ئۇ ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب يارىتىپ يېقىنقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ باشلىنىش دەۋردىكى ئۆچمەس يولتۇزغا ئايلاندى. ئۇنىڭ ئاشۇ خىل زور تۆھپىسى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر پوئېزىيىسىنىڭ باشلىنىش دەۋرىنىڭ ئاساسچىسى، دەسلەپكى بايراقدارى بولۇشقا مۇناسىپ دەپ كېسىپ ئېيتالايمىز.

2. دېموكراتىك ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى

جەدىدىزمنىڭ شىنجاڭغا كىرىشى ئۇيغۇرلار ھاياتىغا يېڭىلىق ئېلىپ كەلدى. ئۇ ئۆزىنىڭ كۈچلۈك ئىنكاسى بىلەن پۈتۈن شىنجاڭ مىقياسىغا قالتىس تەسىر كۆرسەتتى. جەدىدىزم سۆزى يېڭىلىق، ئىسلاھات ۋە يېڭىلاش دېگەن مەنىدە بولۇپ، جەدىدىزمنىڭ ئاساسىي روھى ئىلىم ـ پەن بىلەن ئىسلام ئەقىدىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، جەمئىيەتنى ئىسلاھ قىلىپ ئۆزگەرتىشتىن ئىبارەت. جەدىدىزم مىللىي بۇرژۇئازىيىنىڭ پىكىر ئېقىمى بولسىمۇ، فېئودال جاھالەتكە، دىنىي خۇراپاتلىققا قارشى تۇرۇشتا ئىلغار ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى.

دېموكراتىك ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى ئەنە ئاشۇ بىز يۇقىرىدا سۆزلىگەن جەدىدىزم ئېقىمى ۋە ئىدىيىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك، ئۇيغۇر دېموكراتىك ئەدەبىياتىمىز ئاشۇ يېڭىلىققا كۆچۈش ھەرىكىتىنىڭ ھەم پائالىيىتىنىڭ نامايەندىسى.

ئابدۇقادىر بىننى ئابدۇۋارىس قەشقەرى بۇ ئېقىمنىڭ تۇنجى بايراقدارى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ باشلىنىش دەۋرىدىكى يازما ئەدەبىيات ئاشۇ ئۇلۇغ زات ۋەكىللىك قىلغان دېموكراتىك جەدىدىزم ئەدەبىياتى بىلەن ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ۋەكىللىك قىلغان ئىنقىلابىي دېموكراتىك ئەدەبىياتتىن تەركىب تاپقان. بۇ ئىككى ئەدەبىيات فېئودالىزم، جاھانگىرلىك، مىللىي زۇلۇم ۋە يەرلىك مۇستەبىت سىياسەتكە قارشى تۇرۇش جەھەتتە، بىرلىكتە كۈرەش قىلىش، بىر ـ بىرىگە ماسلىشىش، تەبىئىي بىرلىك سەپ تۈزەش ھالىتىنى شەكىللەندۈردى.

ماھىيەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ھەر ئىككىلىسى ئوخشاشلا بىرلا گەپ، بىرلا سۆز بولۇپ كونكرېتلاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، بۇ ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى، خالاس.

دېموكراتىك ئۇيغۇر ئەدەبىياتى دېموكراتىك شېئىرىيەت ئېقىمى ئارقىلىق مەيدانغا كەلدى. بۇ دەۋر شېئىرىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، يېرىم ئەسىر جەريانىدا روياپقا چىققان دېموكراتىك ئۇيغۇر شېئىرىيىتى مىللەتنى ئويغىتىش، مىللىي روھنى ئۇرغىتىش، قاباھەت توساقلارغا نەپرەت ئوقۇش، زورلاۋانلىق، قانخورلۇق، ئىستىبداتلىققا قارشى غەزەپ - نەپرەت مۇجەسسەملەنگەن شېئىرىي ھېسسىياتتۇر. بۇ دەۋر شېئىرلىرىنىڭ بەزىلىرى ئارۇز ۋەزنىدە، بەزىلىرى بارماق ۋەزنىدە، بەزىلىرى غەزەل شەكلىدە، بەزىلىرى تۆتلىك قوشاق شەكلىدە، بەزىلىرى مۇخەممەس شەكلىدە يېزىلغان بولۇپ، شېئىرلاردا ئىلگىرى سۈرۈلگەن دېموكراتىك ئاڭ، جەڭگىۋار تۇيغۇلار تارىخىي دەۋر سىماسى بىلەن زاھىر بولۇپ كۈچلۈك دەۋر پۇرىقىغا ۋە ئىجتىمائىي رېئاللىققا ئىگە.

بۇ دەۋر شېئىرىيىتىنىڭ غوللۇق ۋەكىللىرىدىن ئابدۇقادىر ئەزىزى، قۇتلۇق شەۋقى، ئابدۇخالىق ئۇيغۇرى، مەمتىلى ئەپەندى...... قاتارلىقلار بولۇپ، ئۇلار مائارىپنى قىزغىن سۆيگەچكە، مائارىپ پۈتكۈل مىللەتنى جاھالەتتىن قۇتقۇزۇشنىڭ ئاساسى دەپ بىلگەچكە، ھەممىسى دېگۈدەك مەكتەپ سېلىش، بالا ئوقۇتۇش، ئاقارتىش ئىشلىرى بىلەن ئىزچىل ھالدا شۇغۇللىنىپ كەلدى. شۇڭلاشقىمۇ ئۇلارنىڭ خېلى كۆپ شېئىرلىرى بالىلارنىڭ ئۆزلەشتۈرۈشىگە ماس ھالدا يەنە بىر قىسىملىرى مەكتەپلەردىكى كوللېكتىپ گىمناستىكا، مارش، ناخشا ئېھتىياجىغا ماس ھالدا ئاددىي ھەم ئاممىباب تىل بىلەن يېزىلغان. شۇڭا بۇ شېئىرلارنىڭ ئۆزلەشتۈرۈلۈشى چوڭقۇر بولۇپ، ساقلىنىش دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ بولغان. ھازىرغا قەدەر تالاي - تالاي كىشىلەرنىڭ خاتىرىسىدە ساقلىنىپ قېلىشى بۇنىڭ دەلىلى، ئەلۋەتتە.

دېموكراتىك ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ يەنە بىر خىل ئالاھىدىلىكى شۇكى: بۇ دەۋر شېئىرىيىتى ئەرەب، پارس تىللىرىنىڭ قىيىن ۋە مۇرەككەپ تەركىبلىرىدىن مۇستەسنا ھالدا ساپ، چۈشىنىشلىك، ئاددىي تىل، يەنى ئانا تىل بىلەن مەيدانغا كەلگەن. بۇلارنىڭ ئوقۇرمەنلەرنى تېزلا ئۆزىگە جەلپ قىلىشىدىكى ئاساسىي سەۋەب ئۇنىڭ ساپلىقىدا.

ئابدۇقادىر ئەزىزى، ئابدۇخالىق ئۇيغۇرى، قۇتلۇق شەۋقىلار يېتۈك شائىر ۋە ۋەتەنپەرۋەر ئىنقىلابچىلار بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلار ئۇيغۇر ھازىرقى زامان گراممatikىسىغا ئۇل سالغان بىردىنبىر تىل ئىسلاھاتچىلىرىدۇر. ئۇلار ئورتاق شوئار ئېلان قىلىپ، ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى دەبدەبىلىك، چۈشىنىكسىز، ياتتىن قوبۇل قىلىنغان غەيرىي سۆز - ئىبارىلەردىن دادىللىق بىلەن قول ئۈزۈپ، شېئىرىيىتىمىزنىڭ ساپلىقىنى قوغداپ قالغان. شۇڭا شۇ دەۋر شېئىرىيىتى ئىنتايىن قاراتمىلىققا ئىگە خەلق ناخشا - قوشاقلىرىدەك نەپىس ھەم گۈزەل.

دېموكراتىك ئۇيغۇر شېئىرىيىتى شۇ دەۋر ئىجتىمائىي ھاياتىنىڭ تىپىك ئەھمىيىتىنى روشەن ھالدا كۆرسىتىپ بەرگەن. رېئاللىق، زورلاۋانلىق، مۇستەبىتلىك شائىرلارنىڭ قەلبىدە كۈچلۈك شېئىرىي ھېسسىيات قوزغىغان. كۈچلۈك سادا ئۇلارنى سۈت ئۇيقۇسىدىن ئويغاتقان. ئۇلارنىڭ قېنى بىلەن جەڭگىۋار شېئىرلار مەيدانغا كەلگەن ئۇيغۇر شېئىرىيىتى ئويغىنىشقا باشلىغان خەلقنىڭ ئىرادىسى، بۈيۈك ساداسى ۋە خىتابنامىسى سۈپىتىدە خىزمەت قىلىپ، ئاقارتىش، زۇلۇمغا قارشى تۇرۇپ، تەڭسىزلىككە ئوق ئېتىشنىڭ ئۆتكۈر قورالىغا ئايلانغان.

دېمەك، 20 - ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدا كۆز ئاچقان ئۇيغۇر ھازىرقى زامان دېموكراتىك شېئىرىيىتى ئۆزىنىڭ چوڭقۇر ئۈنۈمدارلىقى ۋە كۈچلۈك سىنىپىي ھېسسىيات خاراكتېرى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىمىزدا ئەھمىيەتلىك ئورۇن تۇتىدۇ.

گۇلەمخان

ئىبراھىم نۇرۇز

(ئالتە پەردىلىك سەھنە كىتابى)

يازغۇچىدىن

1

بۇ كىتاب يۈز يىلنىڭ ئالدىدا غۇلجىنىڭ «بايتوقاي» يېزىلىرىدىن بىرى بولغان «تۇمشۇق بايتوقاي» ۋە ئۇنىڭ كىچىك بىر كەنتى «ئويمان بۇلاق» دېگەن جايدا يۈز بەرگەن چوڭ بىر ۋەقەدىن ئېلىندى.

بۇ يېزىلار ئىلى دەرياسىنىڭ گىرۋىكىگە جايلاشقان بولۇپ، مال بېقىشقا ئەپلىك بولغانلىقى ئۈچۈن كۆپرەك چارۋا مېلى كۆپ بولغان كىشىلەر تۇراتتى. 1883 ـ، 1884 ـ يىللىرى ئىلى خەلقى «يەتتە سۇ» غا كۆچۈش نەتىجىسىدە بۇ يېزىلار تامامەن ۋەيران بولۇپ كېتىدۇ. ئارىدىن بىر قانچە يىللار ئۆتكەندىن كېيىن «تۇمشۇق بايتوقاي» غا يەنە خەلق توپلىنىپ، بۇرۇنقى ئورنىدىن سەل غەرب تەرەپتىرەك يېڭى بىر يېزا پەيدا بولۇپ، بۇنىڭمۇ ئىسمى «تۇمشۇق بايتوقاي» ئاتىلىپ قالىدۇ. «ئويمان بۇلاق» شۇ ۋەيران بولغانچە قېلىۋېرىدۇ. بۇ جاي ھازىرقى «تۇمشۇق بايتوقاي» نىڭ غەرب تەرىپىدىن تەخمىنەن بىر كىلومېتىر يىراقلىقتا ئىدى.

گۇلەمخان ئەنە شۇ «ئويمان بۇلاق» تا تۇغۇلۇپ، بىر ياشقا يېتە ـ يەتمەيلا ئاتىسىدىن يېتىم قالىدۇ. چوڭ دادىسى نادىر باينىڭ تويمىغۇرلۇق بىلەن كەمبەغەللەرنىڭ ئازغىنا يەر ـ سۈيى، ئۆي ـ بىساتلىرىنى تارتىۋېلىپ، ئۇلارنى ئۆيىدىن قوغلاپ چىقىرىشى نەتىجىسىدە، گۇلەمخانلارنىڭ ئائىلىسى سەرگەردان بولۇپ، ئېغىر كۈنلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزىدۇ. گۇلەمخان ئون تۆت ياشقا تولغاندا، چوڭ دادىسى نادىر باينىڭ مەجبۇرىيىتى ئاستىدا «تۇمشۇق بايتوقاي» غا كېلىپ، مۇشۇ ئەسەردىكى ئاجايىپ ۋەقەلەرنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزىدۇ.

2

بۇ كۈنلەردە، مانجۇ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئەشەددىي زۇلۇملىرى ئۈستىگە يەرلىك ھاكىم ۋە بەگلەرنىڭ، موللا ـ ئىشانلارنىڭ ئادالەتسىزلىكلىرى، پارىخورلۇقلىرى، شەرئىي يولىدىكى تۈرلۈك خۇراپىي قانۇنلىرى ئارقىلىق خەلق ئۈستىگە سېلىنىۋاتقان زۇلۇم ـ ئوقۇبەتلىرى؛ ئاز سانلىق چارۋىدار، زېمىندار بايلارنىڭ پېقىر ـ مىسكىنلەرنى ئېزىپ، خوتۇن ـ قىزلارنىڭ ھوقۇقىنى ئاياغ ئاستى قىلىپ، ئۇلارنى خورلاپ قۇل ئورنىدا ئېزىشى

ناھايىتى ئەۋجىگە چىققان بىر دەۋر ئىدى.
ئەنە شۇ نامۇۋاپىق يول ۋە ھەددىدىن ئاشقان زۇلۇملارغا قارشى كۈرەش قىلىپ، ھەر قانچە قىيىنچىلىقلارغا دۇچار بولسىمۇ، باش ئەگمەي تىرىشىپ ئۆز مەقسەتلىرىگە يەتكەن قەھرىمان غەيرەت ئىگىلىرىنىڭ بىرى مۇشۇ گۈلەمخان ئىدى.
بىز بۇ ئەسەرنىڭ داۋامىدا يەنە بىر قانچە قەھرىمانلارنىمۇ ئۇچرىتىمىز. ئەمما ئۇلارنىڭ خەلق ئىچىدە ئارتۇق نام - نىشانى قالمىغانلىقى ئۈچۈن، مەن ھەم ئارتۇق مەدھىيىلەپ ئولتۇرۇشنى لايىق كۆرمىدىم.
ئەمدى گۈلەمخاننىڭ نامىغا قوشۇلۇپ كېلىۋاتقان ئەگەر بولسا، «ئويمان بايتوقاي» لىق پېتەك دېگەن كىشىنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئەسلى چارۋىچى بولسىمۇ، ئەگەرنىڭ بىر قولى چولاق (تۇتماس) ھەم بىر پۇتى ئاجىز (ئاقساپ ماڭىدۇ) بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆزىگە سودىگەرچىلىك كەسپىنى تاللاپ ئالغانىدى.
مۇشۇ ۋەقەلەر يۈز بېرىشىگە يېقىن ئەگەرنىڭ ئاتىسىغا شاڭيولۇق مەنسىپىمۇ تېگىپ قالغانىدى.

3

بىز ئەسلىدە گۈلەمخانلار بىلەن بىر يۇرتلۇق بولۇپ، گۈلەمخاننىڭ ئۆز نەۋرىسى گۈلىخان ھەدە بىلەن قىرىق نەچچە يىللىق ھاياتىمىزنى بىر جايدا ئۆتكۈزگەنلىكىمىز ئۈچۈن، مەن بۇ ھېكايىنى كىچىكىمدىن تارتىپ ئاڭلاپ يۈرەتتىم. ئۇنىڭ ئۈستىگە مۇشۇ ۋەقەگە تولۇق قاتناشقان زىنەلباقى دېگەن كىشىنىڭ ئوغلى جاھان بوۋام (ئانامنىڭ كىچىك بوۋىسىنىڭ ئوغلى) 1935 - يىلى ماڭا «گۆكىرەتمە» دە قەدىمىي جاي دەپ ئاتالغان «ئۇۋادۇك» نىڭ ئۈستىدىكى مۇشۇ ۋەقەدىن قالغان بىر يالغۇز قەبرىدىن باشلاپ «ئويمان بۇلاق» ۋە ئۇنىڭ كونا مەھەللە ئورۇنلىرىنى زىيارەت قىلدۇرۇش بىلەن بىللە ھېكايىنىمۇ باشتىن - ئاخىر سۆزلەپ بېرىپ، كۆڭلۈمگە ئاجايىپ قىزغىنلىق پەيدا قىلدى. شۇ كۈندىن باشلاپلا بۇنى رەتلەپ، بىرەر ئەسەر يارىتىپ خەلقىمىزگە تۆھپە قىلسام دېگەن ئارزۇ يۈرىكىمدە مەۋج ئۇرۇشقا باشلىغان بولسىمۇ، سەۋىيەم تۆۋەن، بىلىم قۇۋۋىتىمنىڭ يوقلۇقىدىن قول سېلىپ ئىشلەشكە پېتىنالماي، كۆپ ۋاقىتلارنى خىيال بىلەن ئۆتكۈزدۈم. ئاخىر چامامنىڭ يېتىشىچە رەتلەپ كۆرەي، بەلكىم بىر قانچە يولداشلارنىڭ ياردىمى بىلەن مەيدانغا چىقىپ قالسا ئەجەب ئەمەس، دېگەن ئوي بىلەن رەسمىي ئىشلەشكە كىرىشكەن بولساممۇ، ناھايىتى كېچىكىپ پۈتتۈردۈم.
مەن بۇنى تولۇق پۈتتۈردۈم دەپ ئېيتالمايمەن، چۈنكى ئەدىب ياكى دراماتورگلاردىن ئەمەسمەن، مېنىڭ كەسپىم تىكمىچى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىككى قۇلاقتىن ئايرىلغان گاس يەنى قۇلاقسىز ئاجىز ئادەممەن.
شۇنداق بولسىمۇ، ھەر ھالدا چامامنىڭ يېتىشىچە بۇ ۋەقەنى رەتلەپ قويدۇم. ۋەقە ھەقىقىي ھەم تارىخىي بولغانلىقى ئۈچۈن مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار ئىسلاھ قىلىپ، مەيدانغا چىقىرىپ قالار دېگەن ئۈمىدىم زور.

قاتناشقۇچىلار

گۈلەمخان ــ 15 ياش، ئوتتۇرا بويلۇق، چىرايلىق، پاراسەتلىك، ئېغىر - بېسىق قىز.

سۇلتان ــ 18 ياش، گۈلەمخاننىڭ مەھبۇبى، بۇرۇتى يېڭىدىن خەت تارتقان، چاققان، غەيرەتلىك يىگىت.
چىمەن ــ 15 ياش، باينىڭ ئىناۋەتلىك مالچىسى ھاشىمنىڭ قىزى، خۇشپىچىم، تولغان، چىرايلىق شوخ قىز.
ئەھمەد ــ 19 ياش، چىمەننىڭ مەھبۇبى، ئوتتۇرا بوي، تەمبەل، بۇرۇتى بىر ئاز بۇرالغان، ئوچۇق چىراي، غەيرەتلىك، ئالدىراڭغۇراق يىگىت.
نادىرباي ــ گۈلەمخاننىڭ چوڭ دادىسى، ئەھمەدنىڭ رەقىبى، دۆغىلاق، قورساقلىق، قىسقا چاڭگا ساقال، يېنىك مىجەز، گۈلدۈر ئادەم (ساقىلىغا بىر ئاز ئاق كىرگەن).
ئەڭگەر ــ 40 ياش، سۇلتاننىڭ رەقىبى، ئوتتۇرا بوي، قىسقا قارا ساقال، چىرايى تاتىراڭغۇ، بېشى تاز (دائىم تۇماقنى چۆكۈرۈپ كىيىدۇ)، بىر قولى تۇتماس، ئاقساق، كالامپاي ھەم بەترەڭ چىراي ئادەم.
ئىمىن ــ 45 ياش، مەھەللىنىڭ سۆزمەنلىرىدىن بىرى، ئېگىز بويلۇق، قاتاڭغۇر، شالاڭ ساقال، كۆزلىرى ئويناپ تۇرىدىغان قۇۋ، مۇغەمبەر ئادەم.
سەمەت ــ 30 ياش، باينىڭ ئىچكى مالىيى، زېرەك، چېچەن يىگىت.
ئەخلەم ــ 20 ياش، سەمەتنىڭ يولدىشى، قىزىقچى ئايال.
زىنەل ــ 35 ياش، باتۇر يىگىت.
ئوسمان ــ 30 ياش، سۇلتاننىڭ تاغىسى.
ئانار ــ 50 ياش، سۇلتاننىڭ چوڭ ئاپىسى، ئوسماننىڭ ھەدىسى.
ھاجەر ــ 13 ياش، سۇلتاننىڭ سىڭلىسى.
تاجەم ــ 35 ياش، گۈلەمخاننىڭ ئانىسى.
زىلەم ــ 16 ياش، باينىڭ ئەركە قىزى.
ئىمام ــ 65 ياش.
لوزۇڭ ــ 45 ياش.
بۇنىڭ سىرتىدا ئىككى نەپەر يايى ھەم ئەللىك بېشى ۋە باشقىلار.

تويدا قاتناشقۇچى ئاياللار

ھۆرلىقا ــ 26 ياش، ئاغىچا (ئەللىكبېشىنىڭ ئايالى).
شاۋام ــ 20 ياش، تەمبۇرچى.
پاتەم ــ 22 ياش، دۇتارچى.
زەينەپ ــ 20 ياش، داپچى.
گۈلسۇم ــ 18 ياش، ئۇسسۇلچى.
گۆھەر ــ 16 ياش، ئىمىننىڭ قىزى.
جۆھەر ــ 18 ياش، ئىمامنىڭ قىزى.
خالىدە ــ 22 ياش، چاقچاقچى، سۆزمەن ئايال

ساھىبخان ۋە باشقا قىز - چوكانلار

بۇنىڭغا يەنە پاششاپ، مەزىن، جارچى، ئىككى نەپەر يەڭگە ھەم ئىككى نەپەر ئەرمۇ قاتنىشىدۇ.

بىرىنچى پەردە

سەھنە: نادىر بايىنىڭ كۈزلىكى.
بىر تەرەپ دەرەخزارلىق، يەنى كۈزلەك ئارقىسىدىكى باغ، ئىككىنچى تەرەپتە بىر باراڭلىقنىڭ يېرىم كۆرۈنۈشى ھەمدە ئارقا ۋە يان تەرەپلىرى قوناقلىق بولۇپ، ئەتراپىدا ئاپتاپپەرەس، تاجى خوراز ۋە باشقا ئېگىز ئۆسىدىغان گۈللەر بىلەن باراڭ ئالدىدىكى ھەر ياڭزا گۈللەر ئالا - يېشىل ئېچىلىپ سەھنىنى گۈزەللەشتۈرۈپ تۇرىدۇ ھەم بۇنىڭ ئارقىسىدا قوغۇنلۇق بارلىقى بىلىندۈرۈلىدۇ. سەھنىنىڭ تۆر تەرىپىدە بىر چەتتىن ئىككىنچى چەتكە ئۆتۈشۈپ كەتكەن بىر پاكار قىرنىڭ ئارقىسىدا چوڭ بىر توپ دەرەخ، يېنىدىكى بىر ئۇۋا دۆڭگە تولۇق سايە تاشلاپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئارقىسىدا يەنە بىر قانچە قىرلار بىلەن يىراقتىكى تاغلارنىڭ قارلىق چوققىلىرى ئۇچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.
سەھنە ئوتتۇرىسى بوشلۇق ھەم ياپيېشىل چىمەنلىك بولۇپ، قوغۇنلۇق بىلەن كۈزلەكنى ئاجرىتىپ تۇرىدۇ.
كۈز پەسلى بولغانلىقى ئۈچۈن زىرائەتلەر تازا يېتىلگەن، باراڭدىكى قاپاق - چۈمۈچلەرمۇ ئۆزلىرىنى كۆرسىتىپ پىشىش ئالدىدا تۇرىدۇ.
چىڭقى چۈش ۋاقتى. ھاۋا ئۇچۇق، ئەتراپ جىمجىت، يېقىن بىر جايدىن خاماندا ئېيتىلىدىغان «خان لەيلۇن» ناخشىسى ئېيتىلىپ تۇرغان ھالدا پەردە ئېچىلىدۇ:
پەردە ئېچىلىشى بىلەن مۇزىكا كۈچىيىدۇ.

ناخشا

ئاتام بىلمەسەي ... ۋاي ئانام بىلمەس
مېنىڭ ھالىمنى ۋاي خان لەيلۇنەي،
مەندىن ئۆزگە ... ۋاي ئىنسان بىلمەس
سارغايغانىمنى ۋاي جاڭۋالىموي ...
قوغۇنلۇق تەرەپتىن ئۇستىنگە كونا شاتىۋار كۆڭلەك كىيىپ، بويىنغا ئاسقان ئات توربىسى بىلەن بىر قوغۇن كۆتۈرۈپ، يالاڭ ئاياغ، قوي ھەيدەيدىغان تاياقنى تايانغان ھالدا گۈلەمخان چىقىپ ئاخشىنى تىڭشاپ تۇرۇپ قالىدۇ.
ئارپا - بۇغدايەي ... ۋاي سامانىنىيەي
سەلكىن ئايرىيدۇ، ۋاي خان لەيلۇنەي،
ئاتا - ئانا قېرىنداشنى يەي - ۋاي ... ئۆلۈم
ئايرىيدۇ يەي - ۋاي جاڭۋالىموي.
(ناخشا توختايدۇ)
گۈلەمخان بىر ئاز كۆڭلى بۇزۇلغان ھالدا كۆز يېشىنى ئېرتىپ مېڭىشىغا، ئالدى تەرەپتىن ئەڭگەر بىلەن ئىمىن چىقىپ چاپمۇ چاپ ئۇچرىشىپ توختىشىپ قالىدۇ. ھەر ئىككىسىنىڭ كۆزى گۈلەمگە قادىلىشى بىلەن گۈلەم يۈزىنى تۆۋەن قىلىپ كەينىگە داجىيدۇ.
ئىمىن: (ئەڭگەرگە كۆز قىسىپ قويۇپ مۇغەمبەرلىك كۈلكىسى بىلەن) ھە، گۈلەمخان نەدىن كېلىۋاتىسىز؟
گۈلەم: (سەل تارتىنىپ) قوغۇنلۇقتىن.
ئىمىن: كەينىدە باي ئاكام بارمۇ؟
گۈلەم: مەن ئۇ يەرگە بارمىدىم.
ئىمىن: (چاقچاق) ھوببەللى، مانا ئوغرى تۇتۇلدى.
گۈلەم: (چۆچۈپ) ۋىيەي، قانداق ئوغرى؟
ئىمىن: قوغۇنلۇقتىن ئوغرىلاپ كەپسىزغۇ.
گۈلەم: ۋىيەي، ياقلا، ماپسەم ھەدەم ئۆزى بەردىغۇ؟
ئەڭگەر: ھاشىم ئاكام توختىمايلا قوغۇنلۇقنى ئوغرى ئالدى، ئوغرى ئالدى دەپ يۈرىدۇ، بايا مۇشۇ قىز ئالدىكەندە. (ئىمىنغا كۆز قىسىپ كۈلۈمسىرەيدۇ.)
ئىمىن: ھە، شۇنداق ئىكەن.
گۈلەم: (ئالدىراپ) قويۇڭلارا، ئۆزىدىن سوراڭلار (دەپ ئېتىز تەرەپكە چىقىپ كېتىدۇ).
(ئىمىن، ئەڭگەر قاتتىق كۈلۈپ قارىشىپ قالىدۇ).

ئەڭگەر: (ئەجەبلەنگەن ھالدا) ۋاھ، ۋاھ، ۋاھ ...

ئىمىن: ھە، يېڭىلىپ قاپسىزمۇ؟

ئەڭگەر: راست ئاكا، يېڭىلىپتىمەن، بۇ ئاجايىب قىز ئىكەن.

ئىمىن: (كۇلۇپ) ھا، ھا، ھا، ئالماشتۇرىمىزمۇ يە، قاراڭا، ئەگەردە تازا ياخشى كىيىندۇرۇپ قويسا، پەرىلەردىنمۇ ئېشىپ كەتمەمدۇ.

ئەڭگەر: راست ئاكا، شۇنچىلىكى بارىكەن، مەن كۆرمىگەن ئىكەنمەن، بىراق زىلەمگە چاي ئىچۇرۇپ قويغىنىمىز يامان بولدى ـ دە.

ئىمىن: قىزىق گەپ، چاينى كىمگە ئىچۇردىڭىز، بۇ ھەم شۇ باينىڭ قىزىغۇ.

ئەڭگەر: (بىر ئاز ئۇمىدسىزلىك بىلەن) سۇلتان بىلەن بولغان پۇتۇمنى بۇزۇشقا ئۇنامدىكىن تاڭ.

ئىمىن: زىلەمنى ئۇنىڭغا بېرىمىز، تېخىمۇ ياخشى، ئۆز بالىسىدەك بولىدۇ.

ئەڭگەر: (جانلىنىپ) ۋاھ، بەللى، شۇنداق بولغاندا ھۇزۇر بولاتتى ـ دە.

ئىمىن: بولدى، ئارياغىنى قويۇۋېرىڭ، جۇرۇڭ، ماڭايلى.

ئەڭگەر: (بىر ياقنى كۆرسىتىپ) مەن بۇ ياققا سايىت ئاكامنىڭكىگە بارىمەن. (خەير ئەمىسە دېيىشىپ، ئىككىسى ئىككى تەرەپكە چىقىپ كېتىدۇ.)

مۇزىكا

گۇلەم سەھنىدە كۆرۇنۇپ، ئاستا ئۇۋادۆڭگە چىقىپ ئولتۇرۇپ ئەتراپىغا ئوبدان قارىۋېلىپ، خىيال ئارىلاش بوش ئاھاڭدا ناخشا ئېيتىدۇ:

يە ئاتام يوقتۇر مېنىڭ،
يوقتۇر قېرىنداشىم مېنىڭ.
ئايىقى چىققان بۇلاقتەك،
ئاقىدۇ ياشىم مېنىڭ.
(يىغا ئارىلاش)
مەن ئاتامدىن ئايرىلىپ،
سۇندى قاناتىم قايرىلىپ.
مەن يىغلىماي كىم يىغلىسۇن،
جېنىم ئانامدىن ئايرىلىپ.

(ناخشىدىن توختاپ كۆز ياشلىرىنى ئېرتىپ خىيال سۇرۇپ ئولتۇرىدۇ).

مۇزىكا ئۆزگىرىدۇ. (گۇلەمخان ئاھاڭىغا) بىر ئاز يىراقتىن سوزۇپراق ئېيتىلغان ناخشا:

يار دەردىدە ئاۋارە،
بولدى يۇرىكىم پارە.
ئۆزۇڭ بىلىسەن يارىم،
بۇ دەردكە نېمە چارە.

(گۇلەم ناخشىنى ئاڭلاپ باش كۆتۇرۇپ تىڭشايدۇ. ناخشا يېقىنلىشىپ ئىككىنچى كۇپلېت باشلىنىشى بىلەن دەس تۇرۇپ دەرەخ دالدىسىغا ئۆتۇپ ماراپ تىڭشايدۇ).

دەردىڭنى ماڭا ئېيتساڭ،
سېنىڭ ھالىڭغا مەن يەتسەم.
ئۆزۇمنىڭ ئىلكىدە بولساڭ،
چۆل ـ ياۋان ئېلىپ كەتسەم.

(ناخشا ئاخىرلىشىشىغا بىر قىرنىڭ كەينىدىن غوجۇندا چاي قاپىقىنى مۇرىسىگە ئارتىپ سۇلتان چىقىپ كېلىدۇ. گۇلەمنى كۆرمەي ئۆتۇپ قوغۇنلۇق تەرەپكە ماڭىدۇ. گۇلەم سۇلتاننى چاقىرىشتىن نومۇس قىلىپ، ھودۇقۇپ، ئاخىر ئىككىنچى تەرەپكە قاراپ «جىگوي چىك!» دەپ قاتتىق ۋارقىرايدۇ).

سۇلتان: (بۇرۇلۇپ خۇشاللىق بىلەن) گۇلەمخان! (يۇگۇرۇپ كېلىدۇ، گۇلەم بۇرۇلۇپ، بېشىنى تۆۋەن سېلىپ تۇرىدۇ.)

سۇلتان: قانداق ئەھۋالىڭىز؟

گۇلەم: ياخشى. (خىيالچان ھالدا يەرگە قارايدۇ.)

سۇلتان: (ئەجەبلىنىپ) گۇلەمخان ماڭا قارىڭا، چىرايىڭىز ئەسكىلىغۇ، بىرى رەنجىتتىمۇ، نېمە؟

گۇلەم: ياق، ھېچكىم رەنجىتمىدى. (سۇلتانغا قارايدۇ.)

سۇلتان: ئەنە كۆزلىرىڭىز خېلى قىزىرىپتۇ، يىغلىغاندەك كۆرۇنىسىز.

گۇلەم: (ئىلدام كۆزىنى سۇرتۇپ) ئۆزۇم، ئۆزۇم. (ئۆپكىسى ئۆرۇلۇپ

يىغلايدۇ.)

سۇلتان: (ئېچىنىش بىلەن) يىغلىماڭا، قېنى گۈلتۈرايلى. (گۈلتۈرۈشىدۇ) نېمە بولدى، ئېيتماڭا؟

گۈلەم: (ئۆپكىدەپ) ئاھ، نېمە بولاتتى، ئاتامنىڭ يوقلۇقىنى ئاز دەپ ئانامدىنمۇ تىرىك ئايرىلىپ، تۇتقۇنلۇقتا قالغىنىمغا يىغلايمەن.

سۇلتان: قويۇڭ، مۇنداق ئۆزىڭىزنى ئاۋارە قىلىۋەرمەڭ، مۇنداق قىلىۋەرسىڭىز بىر كېسەلگە دۇچار بولۇپ قالىسىز.

گۈلەم: (بىر ئاز بېسىلىپ) شۇسىمۇ ياخشىدىغۇ.

سۇلتان: ياق، كېسەل بولۇشنى تىلىمەڭ، سالامەت بولايلى، بۇ ئېغىرچىلىقمۇ ئۆتۈپ كېتىدۇ. قۇتۇلىمىز، ئاخىر قۇتۇلىمىز.

گۈلەم: ۋاي تاڭەي، كاشكى يۈلەنگۇدەك بىرەر ئەركەك قېرىندىشىم بولسىچۇ.

سۇلتان: (خۇددى مۇشۇ سۆزنى كۈتۈپ تۇرغاندەك جانلىنىپ) گۈلەمخان، سىز ماڭا ئانچە ئىشەنچ قىلالمايدىغان كۆرۈنىسىزغۇ؟

گۈلەم: نېمىشقا؟

سۇلتان: مەن سىزنى قۇتقۇزىمەن دەپ مۇشۇ باينىڭ ئىشكىدە يۈرىمەنغۇ، بۇ يولدا جېنىمنىمۇ قۇربان قىلىشقا تەييارمەن.

گۈلەم: ۋاي، رەھمەت، ئەمدى.

(سىرتتا قاتتىق كۈلكە، ھەر ئىككىلىسى ئىلدام پەسكە چۈشۈپ يوشۇرۇنىدۇ.)

(باغ تەرەپتىن ئەھمەد چىمەننى قوغلاپ چىقىپ، تۇتۇۋېلىپ، بىر ئاز چېلىشىش بىلەن بوينىنى قايرىپ سۆيۈۋالىدۇ. چىمەن كۈلكىدىن چىپ توختاپ دومسايغان ھالدا «ئۇياتسىز!» دەپ يېنىپ ئىلدام چىقىپ كېتىدۇ.)

ئەھمەد: (خىجالەت بولغان ھالدا دۇدۇقلاپ) چىمەنگۈل، چىمەنگۈل توختاڭا! (كەينىدىن كېتىدۇ.)

(گۈلەم، سۇلتان ئاستا مارىشىپ چىقىپ ھەر تەرەپكە قاراپ قويۇپ.)

سۇلتان: قاراڭ! (يەنە ئەتراپقا قارىۋېلىپ) قېنى گۈلتۈرايلى. (بىر-بىرىگە يېقىن گۈلتۈرۈشىدۇ) (گۈلەمگە سىنچىلاپ قاراپ) بۇ نېمىدېگەن ھۆزۈر-ھە!

(گۈلەم سۇلتانغا ئىلدام قاراپ نومۇسلانغان ھالدا ئالقانلىرى بىلەن يۈزىنى توساپ، سۇلتاننىڭ تىزىغا بېشىنى قويۇپ دۇم يېتىۋالىدۇ).

سۇلتان: (روھلانغان ھالدا ئېھتىيات بىلەن ئاستا گۈلەمخاننىڭ بېشىنى سىلاپ تۇرۇپ) ئېھ ... پەلەك، مانا قاراڭ، بۇلار تېخى ماي ئارىسىدىكى بۆرەك دېسىمۇ بولىدۇ. تېخى ھېچ ئېغىرچىلىق كۆرگىنى يوق. (بىر ئاز خىيالدىن كېيىن) دۇنيا، دۇنيا ... بۇ دۇنيا ھەممىگە بىر خىل كۆرۈنمەيدۇ. بىرسىگە جەننەتتەك كۆرۈنسە، يەنە بىرسىگە دوزاخ! (بىر ئاز خىيال) مانا قاراڭ، ھازىر بۇ دۇنيا باشقىلارغا جەننەت كۆرۈنسە، سىز بىلەن ماڭا ئۇنىڭ ئەكسى، (يەنە خىيال) ياق، بۇ بىز ئۈچۈنمۇ دائىملىق ئەمەس، ئۆتۈپ كېتىدۇ. كېلەر بىر ئاجايىپ كۈنلەر. ئەنە شۇ كۈنلەردە، بەخت بىزگىمۇ ئۆز قوينىنى كەڭ ئاچار.

گۈلەم: (ئاستا بېشىنى كۆتۈرۈپ) ھەي، تاڭەي.

سۇلتان: ئۇنداق ئۈمىدسىزلەنمەڭ.

(باغ تەرەپتىن يۆتەل ئاۋازى ئاڭلىنىدۇ. سۇلتان، گۈلەم ئىلدام يوشۇرۇنىدۇ. ئەھمەد خاپا قىياپەتتە چىقىپ ئىلدام قوغۇنلۇق تەرەپكە كېتىدۇ. سۇلتان، گۈلەم ئاستا بېشىنى كۆتۈرىدۇ.)

سۇلتان: تازا ۋاقتىنى تاپقان ئىكەن، بىراق چىقىشالمىدى.

گۈلەم: (قورققان ھالدا) ۋۇيەي، كەيپىدە چوڭ دادام بىلەن ئىنىلار بار ئىدى، كۆرۈپ قالارمۇ؟

سۇلتان: ۋاھ، ھەممە ئەتراپ قوناقلىق تۇرسا، ئۇلارنى كۆرسە

يوشۇرۇنمادۇ. (يەنە سىرتتا ئاياغ تاۋۇشى، سۇلتان، گۈلەم يوشۇرۇنۇپماراپ تۇرىدۇ).

چىمەن: (ئىلدام چىقىپ، ھەر تەرەپكە كۆز تاشلاپ بوشراق ئاۋازدا) ئەھمەدجان! (ۋارقىرايدۇ).

(يەنە بىر ئاز تىڭشاپ، ھەر تەرەپكە كۆز يۈگۈرتۈپ تۇرۇشىغا قوغۇنلۇق تەرەپتىن باي بىلەن ئىمىن چىقىپ، چىمەنگۈلنى كۆرۈپ چىپپىدە توختىشىپ، قادىلىپ قارىشىپ قالىدۇ. چىمەن ھەم داڭقېتىپ تۇرۇپ قالىدۇ.)

ئىمىن: (بىر ئاز مىدىراپ، مۇغەمبەرلىك كۈلكىسى بىلەن) ھە، چىمەنگۈل، نېمە ئىزدەپ يۈرىسىز؟

چىمەن: (چۆچۈگەن ھالدا بىر ئاز قارىۋېلىپ دۇدۇقلاپ) مو - موزى ... (ئىلدام يۈرۈپ چىقىپ كېتىدۇ. باي بىلەن ئىمىن قاتتىق كۈلۈشىدۇ.)

باي: (كۈلكىدىن توختاپ، گېلىنى تۇتۇپ) ئەستاغپۇرۇللا، نېمە بۇ.

ئىمىن: (تېخىمۇ قاتتىق كۈلۈپ) ۋاھ، ھا، ھا، پەرى، پەرى.

باي: راست پەرى، ماڭا زادى مۇنداق ئۇچۇق كۆرۈنمەي يۈرەتتى.

ئىمىن: (بىر ئاز بېسىلىپ) مانا ئەمدى سىلىنىڭمۇ بىزگە ھاجەتلىرى چۈشىدىغان بولدى - دە.

باي: ئەلۋەتتە، بۇ ئىشنى سىزدىن باشقا ئادەم جايلاشتۇرالمايدۇ. ئەمما بىر ئاز خۇپىيانىرەك ئىش ئېلىپ بارغىنىمىز ياخشىراق.

ئىمىن: نېمە، قورقاتتىقمۇ، ئاشكارا ئېلىپ بېرىۋېرىمىز - دە.

باي: ياق، ھاشىم بۇنى ئەھمەدكە بەرمەكچى، بۇنى ماڭىمۇ ئېيتقانىدى. بىز ئالدى بىلەن شۇنى بىر تەرەپ قىلىشىمىز كېرەك.

ئىمىن: بولدى، بولدى، ئۇنىمۇ ماڭا تاپشۇرسىلا قېنى، ماڭايلى. (چىقىپ كېتىشىدۇ.)

(سۇلتان، گۈلەم ئورۇنلىرىدىن ئاستا قوزغىلىپ، ئەتراپقا سىنچىلاپ قارايدۇ، گۈلەم چوڭقۇر خىيالدا).

سۇلتان: مانا ... ئەمدى بۇلارنىڭمۇ ئىشى چاتاق، (گۈلەمگە قارايدۇ، گۈلەم تېخى خىيالدا) خەير، مەن باراي.

گۈلەم: (چۆچۈگەندەك ئىلدام قاراپ) ئېيتىڭ، ئېيتىڭ!

سۇلتان: (ئەجەبلىنىپ) نېمە ... نېمىنى؟

گۈلەم: ھازىرقى ئىشنى.

سۇلتان: كىمگە؟

گۈلەم: ئەھمەدجانغىچۇ.

سۇلتان: (بىر ئاز ئۆزىنى توختىتىپ) ھە ... مۇنداق دەڭ، مەنمۇ بۇنى ئېيتماي تۇرالمايمەن.

گۈلەم: مەن چىمەنگە ئېيتىمەن، ۋاقتىدا ھەرىكەت قىلىشسۇن ... بىزمۇ. (پەسكە چۈشۈپ كېتىدۇ)

سۇلتان: قوغۇنلۇققا بارمامسىز؟

سىرتتىن: (مەن ھازىر بېرىپ كەلدىم).

سۇلتان: خەير، ئەمىسە، پات - پات مۇشۇنداق ئۇچرىشىپ تۇرايلى، ھە. (ئۇۋۇادۆڭدىن چۈشۈپ، پاكار قىردىن ئارتىلىپ، بارالڭ يېنىغا كېلىشىگە ئالدىدىن ئىلدام چىققان زىلەم بىلەن توقۇنۇشۇپ قالىدۇ. ھەر ئىككىلىسى چۆچۈپ كېتىدۇ.)

زىلەم: (كۆكسىنى تۇتۇپ ناز بىلەن) ۋىيەي، بۇ سىزغۇ!

سۇلتان: ۋاي بەللى، سىز قاچان كەلدىڭىز؟

زىلەم: تۈنۈگۈن، دادام بىلەن.

سۇلتان: تۈنۈگۈن دەڭ، مەن ئاڭلىماپتىمەن.

زىلەم: (تەنە ھىجىيىش بىلەن) ھەئە، سىز قاچانلا بولسا ئاڭلىماس، بىلمەس بولۇۋالىسىز.

سۇلتان: راست دەيمەن، ئارىمىز يىراق ئەمەسمۇ؟

زىلەم: نەدە ياتىسىلە؟

سۇلتان: خاماندا.

زىلەم: غىزانىچۇ؟

سۇلتان: كەپىدىن كۈندە بالىلار

ئاپىراتتى، بۈگۈن ئۇلار مال بىلەن بولۇپ قالدى. مەن كەلدىم.

زىلەم: (بىر ئاز قاراپ تۇرۇپ) بىز بۈگۈن كېتىمىز. نېمىشقا كۆزلەككە كەلمەيسىز؟

سۇلتان: باي ئاكام كەلمىسۇن دەپتىغۇ.

زىلەم: قويۇڭا نېرى، ئۇ سىزگە دېگەن سۆز ئەمەس، ئەھمەدكە.

سۇلتان: (ئەجەبلىنىپ) نېمە ئۈچۈن، ئۆز ئۆيىغۇ.

زىلەم: قويۇڭا، ئۇ ساقلاندىدا ئۆي نېمە ئىش قىلسۇن. (سۇلتاننىڭ كۆزلىرىدە غەزەپ ئالامىتى) بىلەمسىز، دادامنىڭ چىمەننى ئېلىش خىيالى بار.

سۇلتان: (بىر ئاز ئۆزىنى بېسىپ) دېمەك كۈنلىشىدۇ دەڭا.

زىلەم: (غىلجىڭلاپ) ھە، ھە، تاپتىڭىز.

سۇلتان: ھاشىم ئاكام ئۇنارمۇ؟

زىلەم: (تۇمشۇقلىرىنى تۇرۇپ) ۋاي، ۋۇي ... ئۇنىماي نەگە بارالايدۇ.

سۇلتان: قانداق دەيسىز؟

زىلەم: بويىنىدىكى قەرزلىرىگە چىمەندەك ئۈچ قىز كېلىدۇ. ئەنە شۇنى بىر سىقىدۇ، ئىش تامام. (مەغرۇرلۇق بىلەن قاش كۆزىنى سۈزۈپ يەر ئاستىدىن سۇلتانغا قارايدۇ. سۇلتان ئۆزىدىكى غەزەپ ئوتىنى بېسىش ئۈچۈن باشقا تەرەپكە قاراپ تۇرىدۇ.)

زىلەم: (ئۇنىڭ يېغىرىغا تېگىپ) ئەمدى گۈلەكنى سوراڭ.

سۇلتان: (چۆچۈگەن ھالدا ئىلدام قارايدۇ) نېمە، ئۇنى كىمگە؟

زىلەم: (غىلجىڭلىغان ھالدا قاتتىق كۈلۈپ) قورقماڭ، قورقماڭ، سىزگە. (قىزغىنىش بىلەن بىر ئاز تىترىگەن ھالدا سۇلتانغا سىناش نەزەرى بىلەن قاراپ تۇرىدۇ.)

سۇلتان: (خىجالەت بولغان ھالدا ئۆزىنى بىر ئاز توختىتىپ) قويۇڭ، زىلەم راستىنى ئېيتىڭ! (ئەگەر چىقىپ ئۆزىنى دالدىغا ئېلىپ ماراپ تۇرىدۇ.)

زىلەم: (غەرە كۈلۈمسىرەش بىلەن) راست دەيمەن.

سۇلتان: ئاھ، قويۇڭا. (ماڭىدۇ)

زىلەم: (ئالدىراپ) توختاڭ، توختاڭ، راستىنى ئېيتىمەن.

سۇلتان: (يېنىپ) ھە ئېيتىڭە. (يېقىنلىشىدۇ)

زىلەم: (كۈنلەش ئالامىتىنى بىلدۈرۈپ) يەنە قورقۇپ كېتەرسىزمىكىن.

سۇلتان: چاقچاقنى قويۇڭا.

زىلەم: ئۇنى ئەڭگەرگە.

سۇلتان: (ئىلدام) نېمە؟ (لاسىسىدە بوشاپ تۇرۇپ قالىدۇ.)

زىلەم: (تېخىمۇ ئۆزگىرىپ قوللىرى تىترەپ) ھە، ئەمدى سىز ئۇنىڭ بىلەن كۈنلىشىڭ.

سۇلتان: (ئاستا بېشىنى كۆتۈرۈپ قاراپ) ھەي زىلەم، بىز قارىنىنى باقالماي يۈرگەن ساقلاندىنىڭ كۈنلەشكۈچىلىك دەرمانى بارمۇ.

زىلەم: (ئالدىراپ) ياق، ياق، سىز ساقلاندى ئەمەس، دادام ياخشى كۆرىدۇ، تولا ماختايدۇ.

سۇلتان: قويۇڭا، نەرىمنىمۇ ماختا.

زىلەم: (جانلىنىپ) ۋىيەي، راست دەيمەن، تېخى... (يەرگە قاراپ تۇرۇپ قالىدۇ.)

سۇلتان: ھە، ھە، سۆزلەڭ، يەنە نېمە دەيدۇ؟

زىلەم: (نومۇسلانغان ھالدا دۇدۇقلاپ) تېخى، تېخى... بالا قىلىۋالىمەن دەيدۇ. (قوللىرى بىلەن يۈزىنى توساپ يەرگە قارايدۇ.)

سۇلتان: بىكار گەپ، نەدىن ئاڭلىدىڭىز؟

زىلەم: ھازىر باراڭ كەينىدە ماراپ ئاڭلاپ قالدىم.

(سىرتتا) ھاي زىلەم! (قاتتىق ۋارقىرىغان ئاۋاز ئاڭلىنىدۇ.)

زىلەم: (ئالدىراپ) ۋىيەي دادام،

(يەڭ ئىچىدىن بىر قولياغلىق چىقىرىپ سۇلتانىنىڭ بىلىگە قىستۇرۇپ) سىز دادامنى ياخشى ھۆرمەت قىلىڭ. (چىقىپ كېتىدۇ)

(سۇلتان ئەجەبلەنگەن ھالدا قاراپ قالىدۇ، ئەڭگەر ئاستا كېلىپ ھىيلە كۈلۈمسىرەش بىلەن سۇلتانىنىڭ مۇرىسىنى قېقىپ)

ئەڭگەر: ئەزىمەت يىگىت!

سۇلتان: (چۆچۈپ قاراپ) نېمە؟ (تۇرۇپ قالىدۇ)

ئەڭگەر: (مۇغەمبەرلىك كۈلكىسى بىلەن) ۋاھ، ھا ... ھا ... ھا قورقۇپ كەتتىڭمۇ، قورقما، قورقما، ئەزىمەت يىگىتسەن، ئانچىلىك بار جۇمۇ ئۇكا.

سۇلتان: (ھومىيىپ قاراپ) قانداق ئادەم ئىكەن ئۇ؟

ئەڭگەر: بەللى، تازا قىزىقسەن، شۇنداق باينىڭ قىزى.

سۇلتان: ئاھ، قويۇڭا ئاكا (ئىلدام چىقىپ كېتىدۇ.)

ئەڭگەر: (كەينىدىن) ھەي بالا، يېڭىلما جۇمۇ.

سىرتتا: قويۇڭا ئاكا، ئۇلار بىلەن قانداق تەڭ كېلەلەيمىز.

ئەڭگەر: ئەخمەق، سېنى ئۈچ يىلدىن كېيىن ئۆيلەپ قويۇش توختامى بارغۇ.

پەردە چۈشىدۇ.

ئىككىنچى پەردە

سەھنە: نادىر باينىڭ تاشقىرىقى قورۇسى، تۆردە سەھنە ئالدىغا قارىتىلغان كەڭ پېشايۋاننىڭ بىر چېتىدە، مېھمانخانا ئىشىكى بىلەن پەنجىرىسى، ئىككىنچى چېتىدە ئىچكىرىكى قورۇنىڭ قوش ئىشىكلىرى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. سەھنىنىڭ مېھمانخانا تەرىپىدىكى چېتى قاراڭغۇ باغ بولۇپ، تامدىن سەھنە ئالدىغىچە ئورنىتىلغان رىشاتكا باغ بىلەن قورۇنى ئايرىپ تۇرىدۇ.

ئىككىنچى تەرىپىدە قورۇ تاملىرى بىلەن چوڭ دەرۋازا يوغان ئېچىلغان ھالدا تۇرىدۇ. (يان كۆرۈنۈشى) دەسلەپكى باھار پەسلى، دەرەخ يوپۇرماقلىرى تەكشى ئۆسكەن. ھاۋا ئوچۇق، ئەتىگەنلىك چاي ۋاقتى، پېشايۋاننىڭ باغ تەرىپىگە سېلىنغان گىلەم - كۆرپىلەرنىڭ ئۈستىدىكى داستىخاننىڭ ئەتراپىدا ئىمام، ئىمىن، لوزۇڭ ھەم ئىككى نەپەر يايى بىلەن ساھىبخان نادىرباي غىزالىنىپ بولۇپ، ئۇزۇن ماتا لۆڭگىگە قوللىرىنى ئېرتىپ، كېكىرىشىپ ئولتۇرغان ھالدا پەردە ئېچىلىدۇ.

پەردە ئېچىلىشى بىلەن سەمەت يەڭلىرى تۈرۈلگەن ھالدا، چەبدەسلىك بىلەن ئىچكىرىدىن چىقىپ بوشىغان تاۋاق، چىنە - چەينەكلەرنى توشۇيدۇ.

ئىمام ئالدىراش پەتنۇستىكى يەل - يېمىشلەردىن ئېلىپ، ھەدەپ ئاغزىغا سېلىپ چايناپ، ئارىلاپ - ئارىلاپ چىنىدىكى چاينى ئاغزىغا تەگكۈزۈپ ئولتۇرىدۇ.

1 - يايى: (ئىمامغا قاراپ كۈلۈمسىرەپ قويۇپ) قېنى ئىمام ئاخۇنۇم، ئەمدى پەتىلىرىنى بەرسىلە بولارمىكىن.

ئىمام: (ئاغزىدىكىنى ئالدىراپ چايناپ) ھە، قېنى بەگلەردىن بولسۇن، بىز «ئامىن!» دەيمىز. (چاينى سۈمۈرۈپ چىنىنى يەرگە قويىدۇ.)

ئىمىن: (كۈلۈمسىرەپ) ياق، تەقسىر، دۇئانى موللىدىن سوراش كېرەك، بەگلەردىن قامچىنى. (كۈلكە)

لوزۇڭ: (ئىمىنغا ھومىيىپ قاراپ) دېمەك، سىز بەگلەرنى باشقىچىرەك تونۇيدىكەنسىز - دە.

ئىمىن: (مۇغەمبەرلىك بىلەن) ئا، ئا، ئا، خاتا سۆزلەپ قويدۇممۇ؟!

لوزۇڭ: ئەلۋەتتە، بىزنىڭ ھەممە ئىشىمىز قامچا بىلەنلا توگەيدۇ، دەپ ئويلامسىز؟

ئىمىن: ياق، تەقسىر، ھەممە ئادالەتلىكلىرىڭلارنى بىلىمەن، ئەمما بۇ ئېيتقان سۆزۈم مېنىڭ ئەمەس، خەلقنىڭ سۆزى تەقسىر، كەچۈرسىلە.

لوزۇڭ: خەير ئەمدى، (ئىمامغا قاراپ) قېنى دۇئا قىلسىلا، ۋاخ بولۇپ قالدى.

ئىمام: ئامىن! (دۇئادىن كېيىن ئۆزئارا رەھمەت - تازىملار)

باي: (لوزۇڭغا) تەقسىر، بۇ قېتىم ياخشى مېھمان قىلالمىدىم.

لوزۇڭ: ياق - ياق، ئۇنداق دېمىسىلە، رەھمەت، ياخشى مېھمان بولدۇق.

باي: (ئىچكىرىگە قاراپ) ھاي سەمەت!

سەمەت: (يۈگۈرۈپ چىقىپ) خوش تەقسىر.

باي: (ئۆينى ئىشارە قىلىپ) ھېلىقىلارنى ئاچىق. (ئىمىن، لوزۇڭ كۆز يۈگۈرتۈۋالىدۇ، ئىمام بويىنىنى سوزۇپ، ھېلىدىن - ھېلىغا ئىچكىرىدىكى ئۆيگە قاراشقا باشلايدۇ.)

سەمەت: خوپ، تەقسىر (كىرىپ كېتىدۇ.)

باي: (لوزۇڭغا بۇرۇلۇپ) تەقسىر، يەنە ئۈچ - تۆت كۈندىن كېيىن مالنى يايلاۋغا كۆچۈرىمىز. پۇرسەت تېپىپ بىر چىقىپ ئويناپ، قىمىز ئىچىپ يايلاپ كەلسەك بولاتتى.

لوزۇڭ: بولىدۇ، بولىدۇ، چىقايلى، ئۆزلىرى يازدا شۇ يەردە بولامدىلا؟

باي: يوقسۇ، مەن ئۇ يەردە تۇرۇپ قالسام، دېھقانچىلىق ئىشلىرى توختاپ قالىدۇ. مالاي دېگەننى ئۆزلىرى ياخشى بىلىدىلا، قامچىنى پۇلاڭلىتىپ تۇرمىسا ئىشلىمەيدۇ.

لوزۇڭ: بالىلارچۇ؟

باي: مەندە بىر قىزدىن باشقا بالا يوق، تەقسىر. (ئىمىن، لوزۇڭ يەر ئاستىدىن كۆز يۈگۈرتىدۇ، ئىمىن «بولمايدۇ» ئىشارىسى قىلىدۇ).

ئىمىن: (چاقچاق) باي ئاكامدا ئاز كۈندە قوش - قوش ئوغۇللار بولىدۇ، تەقسىر. (ھەممە ئەجەبلىنىپ ئىمىنغا قارىشىدۇ.)

باي: (قاتتىق كۈلۈپ) ھە، ھە، سىز پال ئېچىپ بىلىۋاتامسىز نېمە؟

ئىمىن: ئەلۋەتتە، مەن كارامەت كۆرىدىغان ئادەمدە.

2 - يايى: ئالدىڭىزدا ئۆسۈۋاتقان بىر كېنىزەك بار كۆرۈنىدىغۇ، بەلكىم شۇنىڭدىن بولۇپ قالسا ئېھتىمال. (ھەممە كۈلىدۇ)

ئىمام: مانا، مانا، بۇ كىشىمۇ ئىمىن ئاخۇندىن قېلىشمايدىغان كۆرۈنىدۇ.

لوزۇڭ: ھوي سەندىمۇ خېلى ئىش بار ئىكەنغۇ!

ئىمىن: مانا باي ئاكا، بۇ كىشىمۇ تازا ئۈستىدىن چۈشتى. (بايغا كۆزىنى قىسىپ «ئېيتىڭ» دېگەن ئىشارە)

باي: (بىر ئاز دۇدۇقلاپ) ياق، چاقچاق قىلماڭلار، ئۇنىڭ ئىگىسى بار كۆرۈنىدۇ.

2 - يايى: كىمكەن ئۇ؟ (لوزۇڭغا يەر ئاستىدىن قاراپ بايغا كۆزىنى قىسىپ «ئېيت» ئىشارىسى)

باي: ھاشىم ھەدىسىنىڭ ئوغلىغا بېرەرمىش.

ئىمىن: (مۇغەمبەرلىك بىلەن) قويسىلا باي ئاكا، مانا مۇشۇنداق ھارۇن رەشىتتەك ئادىل بەگلىرىمىز تۇرغاندا، ئۇ يالاڭ ئاياغلارنىڭ سىلىنى ئاياغ ئاستى قىلىدىغان ئون بېشى يوق، دېسىلە.

لوزۇڭ: (مەغرۇرلۇق بىلەن) ئەلۋەتتە.

ئىمىن: مانا دىنىي ئەربابلىرىمىز-دىن بولغان ئىمام ئاخۇنۇممۇ ئۇنداق ئىشلارغا سەل قارىمىسا كېرەك.

ئىمام: ھە، ھە، ئەلۋەتتە، ئەلۋەتتە شۇنداق بولماي. (سەمەت بىر پەتنۇستا بەقەسەم چاپان بىلەن بىر ماتا،

يەنە تۆت پەتنۇستا بىردىن ماتانى سېلىپ، تىزىپ كۆتۈرۈپ چىقىدۇ. ھەممە قارىشىدۇ، ئىمام، يايىلارنىڭ كۆزلىرى ئويناپ كېتىدۇ.)

باي: (دەس تۇرۇپ باش پەتنۇسنى ئېلىپ، يېنىدىن بىر ئاز پۇل قېتىپ لوزۇڭغا، قالغانلارنى باشقىلارغا تارقىتىپ قويۇپ، قول قوشتۇرۇپ) ئاز بولسىمۇ، كۆپكە تاۋاپ قىلىپ مەرھەمەت قىلىشلىرىڭلارنى سورايمەن.

لوزۇڭ: ۋاي رەھمەت، نېمە ئانداق جوۋاپ يۈرىدىلا، قالايمىقان قىلغىنىمىزمۇ يەتمەسمىدى.

باي: ياق، ياق، ئانداق دېمىسىلە، جوۋدى دېگۈچىلىكى يوق تەقسىر، سىلىنىڭ كېلىشلىرىدىن بىخەۋەر قاپتىمەن.

لوزۇڭ: رەھمەت، رەھمەت، (ئىمامغا) قېنى پەتە بەرسىلە. (ئىمام باشلىق ھەممە دۇئا قىلىشىپ، ئۆز ئارا رەھمەت — تازىملاردىن كېيىن، ھەر قايسىسى ئۆز تالىقلىرىنى ئېلىشىپ قويۇنلىرىغا سالىدۇ. لوزۇڭ پۇلنى ئېلىپ يانچۇقىغا سالىدۇ. باشقىلارنى بىر يايى ئېلىپ مېھمانخانىغا ئەكىرىپ كېتىدۇ.)

لوزۇڭ: قېنى ئەمىسە قوزغىلايلى. (بىر يايى ئۆز ئالدىغا «ئاللاھۇ ئەكبەر» دەپ دەس تۇرۇپ ئىچكىرىگە كىرىپ كېتىدۇ. سۇلتان كوچا تەرەپتىن قامچىنى بېلىگە قىستۇرۇپ، ئىلدام كىرىپ بولارنى كۆرۈش بىلەن چىپپىدە توختاپ قالىدۇ.)

ئىمىن: (بايغا سۇلتاننى ئىشارە قىلىپ) بالا كەلدى.

باي: (ئىلدام قاراپ) ھە، ھە، كەل، كەل، يېقىن كەل.

سۇلتان: (يېقىنلىشىپ، سالام قىلىپ قول قوشتۇرۇپ تۇرىدۇ.)

باي: ھە، ئىشلار قانداق بولدى؟

سۇلتان: ھەممە ئىشنى سەرەمجانلاشتۇردۇق.

باي: ئادەم تاپتىڭلارمۇ؟

سۇلتان: ھاشىم ئاكام كالا بېقىشقا بالا تاپتى.

باي: ھە، ھە، ئىشەنچلىك بالىمىكەن؟

سۇلتان: ئىشەنچلىك دەيدۇ، ئەمما ھەققىنى سۆزلەشمەپتۇ.

باي: بولدى، بولدى، ئۆزىمىز چىقىشىمىز. بالىنى بۈگۈن بۇ يەرگە ئەۋەتسۇن، مال يايلاۋغا ماڭغۇچە باغلارنى تازىلاپ تۇرسۇن، كېيىن گۆلەم ئىككىسىنى بىر ئېلىپ كېتەر. (ئىمىن، لوزۇڭ كۆز ئۇچرىتىشىپ ئىمىن «ياخشى» دېگەن ئىشارە)

سۇلتان: خوپ! (قايتماقچى بولغاندا)

باي: توختا، توختا، سەن بىر ئاز تۇرۇپتۇر. (سۇلتان توختاپ، يېنىپ پېشايۋان تۈۋىدە ئۆرە تۇرىدۇ.)

لوزۇڭ: بۇ كىم بولىدۇ؟ (ئىمىندىن سورايدۇ)

ئىمىن: بۇ بىر يېتىم بالا ئىدى، باي ئاكام يېغىدىن ئاسراپ ئالدى، بۇنى ئۆيلۈك قىلىپ ئۆزىگە مىراسخور قىلىپ ئالماقچى.

لوزۇڭ: ياخشى، ياخشى، ھاشىم دېگەنچۇ؟

ئىمىن: تەقسىر، باياتىن بىز سۆزلىشىپ ئولتۇرغان كېنىزەكنىڭ ئاتىسى بولىدۇ. باي ئاكامنىڭ ماللىرى ئۈستىدىكى ئىككىنچى خوجايىن شۇ.

لوزۇڭ: ھە ... ياخشى. قولىدىكى ئادەمكەندە، خەير، ماڭايلى. (ھەممە قوزغىلىدۇ، سىرتتىن ئەڭگەر كىرىپ كېلىدۇ.)

ئىمىن: مانا بۇلارمۇ يېتىپ كەپتۇ.

ئەڭگەر: (يېقىن كېلىپ سالام بېرىدۇ.)

باي: كېلىڭ ئەڭگەر ئاخۇن، يۇقىرى ئۆتۈڭ.

ئەڭگەر: رەھمەت، رەھمەت، ئالدىرايمەن. (سۇلتانغا گۆلىيىپ قارىۋېلىپ) بىزنىڭ مەھەللىدىكى گادايلار قالايمىقانچىلىق چىقىرىۋاتىدۇ. (ھەممە

ئەجەبلىنىپ قارىشىدۇ.)

1 - يايى: (ئالدىراپ) نېمە، نېمە، نېمە قالايمىقان؟

ئەخكەر: نېمە قالايمىقان بولاتتى، ھەممىسى توپلىنىپ بىز ئالۋانغا بارمايمىز، بايلارنىمۇ تۈتامىسلەر دېگەندىن باشقا گەپ يوق.

لوزۇڭ: (قوشۇمىسىنى تۈرۈپ) ئاشۇنىمۇ قالايمىقان دەپ كەلدىڭىزمۇ؟

ئەخكەر: ياق، ياق ئۇلا ئەمەس، ئەللىكبېشىنى ئۇرۇپ قويغىنى ئاز قالدى. (سۇلتان يىرگىنىش بىلەن قاراپ قويىدۇ.)

لوزۇڭ: شاڭيۇچۇ، ئۇنىمۇ ئۇرسا بولغان.

ئەخكەر: (چەكچىيىپ بىر قارىۋېلىپ) دادام بىر كىشىنى ئىزدەپ كەتكەنىدى.

لوزۇڭ: قېنى بېرىپ كۆرەيلى، (ئالدىغا قەدەم تاشلىشىغا سىرتتىن ۋاراڭ - چۇرۇڭ ھەم ناخشا ئاۋازى)

مۇزىكا

(بۇلار ھەيران بولۇپ جىم توختاپ قارىشىپ تۈرۈپ قالىدۇ.

بىر توپ خەلقنى كەينىگە سېلىپ، چاچلىرى چۇۋۇلغان ھالدا، سەۋدايى مەسەللىك بولغان تاجەم يالاڭ ئاياغ، ناخشا ئېيتىپ يىغلاپ كىرىپ كېلىدۇ.)

ئالتىنچى ئايدا روزىدا،
ئارا - گۈرجەك خاماندا.
يادلاپ كەلدىم بالامنى،
بىر كۆرۈشكە ئارماندا.

لوزۇڭ: (ئىلدام ئىمىنغا قارايدۇ.)

ئىمىن: (لوزۇڭغا يېقىنلىشىپ قۇلىقىغا بىر نېمىلەرنى دەيدۇ.)

باي: (پاي - پېتەك بولۇپ) ھوي، ھوي، بۇ ساراڭ خوتۇنغۇ، نەدىن كېلىپ قالدى، ھەيدىۋېتىڭلار. (تاجەم يېقىنلىشىدۇ، ناخشا ئېيتىدۇ.)

تاش ئاتتىم سايغا چۈشتى،
سايىنىڭ تاشلىرى ئۈستى.

جېنىم بالام گۈلەمخان،
قارا كۆزۈمدىن ئۆچتى.

باي: ھوي، ھوي، ساراڭ، يوقال دەيمەن. (تاجەمگە دېۋەيلەيدۇ)

ئوسمان: (خەلقتىن ئايرىلىپ چىقىپ، باينى توساپ) توسماڭ باي ئاكا، دەردىنى ئېيتىۋالسۇن.

باي: بۇ ساراڭنىڭ نېمە دەردى بولىدۇ؟ (دېۋەيلەيدۇ)

ئوسمان: راست دەيسىز، سىلەر-دىن باشقىلارنىڭ ھەممىسى ساراڭ، ھەممىسى ئاينىغان بولىدۇ.

ئىمام: ھاي، ئەخمەق، ئاينىمىسا خوتۇن كىشى ناخشا ئېيتامدۇ. (تاجەمگە قول شىلتىپ) قارا ئەنە، خوتۇنلارنىڭ چىچىنى كۆرگەن يەردە پەرىشتە تۇرامدۇ. بۇ شەرىئەتكە خىلاپ ئەمەسمۇ. (خەلقتە غەزەپ)

تاجەم: (ئىمامغا يىرگىنىش بىلەن قاراپ، لوزۇڭلارغا بۇرۇلۇپ) داد بەگلە-رىم، داد، مېنىڭ دادىمنى ئاڭلاڭلار، راست ئېيتىمدۇ، مەن ئاينىپ قالدىم، (يىغلاپ تۇرۇپ) مەن ساراڭ بولۇپ قالدىم. ھەر نەرسە بولسام، (باي بىلەن ئىمامنى كۆرسىتىپ) مۇشۇلارنىڭ ئەلىمىدە بولدۇم.

باي: (يەنە دېۋەيلەپ) ھوي، تولا ئاۋارە قىلماي چىق دەيمەن.

ئىمام: (ھومىيىپ قاراپ) نائىنساپ.

تاجەم: ئەي ئۇلۇغ بەگلەر، مېنىڭ دەسلەپكى جۇپتۇمنىڭ ... (دېيىشىگە)

باي: ھوي پەس، مېھمانلارنى قالايمىقان قىلماي يوقال دەيمەن!

تاجەم: (غەزەپ بىلەن) راست دەيسەن، پەسلىكىمدىن سېنىڭ چاڭگىلىڭدا مىجىلىپ ئېزىلىۋاتىمىز. ئاتامنى ھايۋان ئورنىدا ئىشلەتكىنىڭنى ئاز دەپ، ئۇرۇپ - دۇمبالاپ ئېزىپ ئۆلتۈردۈڭ. ئانامنى دوق بىلەن يالغان قەرزلەرگە كۆمۈپ، مېنى زورلۇق بىلەن ئىنىڭغا چاتتىڭ. مانا قارا ... ئانامنىمۇ مۇشۇ ئەلەمدە سىل بولۇپ ئۆلدى. ئەي ئۇلۇغ بەگلەر، مەن بۇلارنىڭ

قولىغا چۈشۈپ ئىككى يىلدىن كېيىن ئىنىسى ئۆلدى. (باي تاجەمنى ئۇرۇشقا ئىنتىلىدۇ. خەلق ھەم ھومىيىپ شىپقاپ كېلىدۇ.)

ئىمىن: (ئىلدام باينى تۇتۇۋېلىپ) توختىسىلا.

تاجەم: (لوزۇڭغا قاراپ) ئەي ئۇلۇغ بەگلەر، (قولى بىلەن باينى كۆرسىتىپ) مانا مۇشۇ كىشى ئاۋۋالقى جۈپتۈمنىڭ ئاكىسى بولىدۇ. بۇلار ئاۋۋالدىن ئايرىم ياشايتتى، ئۇ كەمبەغەل ئىدى، مەن كېلىپ ئىككى يىلدىن كېيىن قازا قىلدى. ئۇنىڭدىن بىر ياشلىق قىزىم قالدى.

باي: (يەنە تېپچەكلەپ) ھوي، بولدى دەيمەن.

تاجەم: (خەلققە قاراپ) خالايىق، (بايغا قول شىلتىپ) بۇ مېنىڭ سۆزۈمنى بۆلمىسۇن.

باي: ھوي ئەبلەخ، چىق دەيمەن. (خەلق ئىچىدە «توسماڭ، سۆزلىسۇن!» دېگەن ئاۋازلار)

لوزۇڭ: (ئىمىنغا «باينى تارت» دېگەن ئىشارە)

ئىمىن: (باينى كەينىگە تارتىپ) قويسىلا، مەيلى بىر ئاز سۆزلەۋەرسۇن.

تاجەم: (غەزەپ بىلەن) سەن مېنى قوغلىما، مەن بۇ يەردە يېتىۋالمايمەن، كېتىمەن، كېتىمەن، (لوزۇڭغا قاراپ) ئەي ئۇلۇغ بەگلەر، جۈپتۈم ئۆلدى، قىرىقىنى بەردى - دە، (ئىمامغا قول شىلتىپ) مۇشۇ كىشى بىلەن بىرلىشىپ، شەرىئەت ھۆكمى قىز بىلەن خوتۇنغا مىراس تەگمەيدۇ، دەپ بىزنى ئۆيدىن قوغلاپ چىقاردى.

باي: (يەنە تۇرالماي) ھە، ساڭا بېرىۋەتسەم بولاتتىمۇ؟!

ئىمام: سۇبھانىللا. (گېلىنى تۇتۇپ باش چايقايدۇ.)

تاجەم: ياق، ئۇنىڭمۇ كېرىكى يوق.

باي: ئەمىسە، نېمە كاپىشىۋېرىد-سەن؟ (خەلق ئىچىدە «سۆزىنى بۆلمەڭ، سۆز ئارىلىماڭ» دېگەن ئاۋازلار)

تاجەم: ئەي ئۇلۇغ بەگلەر، مەن بۇ ئۆيدىن چىقىپ بالىنى چوڭ قىلغۇچە تارتمىغان جاپالىرىم ئاز قالدى. بالام ئۇن تۆت ياشقا يەتتى. شۇ كەمگىچە بىر ياقىلىق كىيىم بېرىش ئەسلى يوق، بىرەر قېتىم ھالىڭ نىچۇك دېيىشكە يارىمىدى.

باي: ۋاي، تېخى. (خەلق ئىچىدە «ئارىلىما!» دېگەن قاتتىق ئاۋازلار باينى بىر يايى تارتىپ توختىتىپ ئالىدۇ)

تاجەم: ئەي خالايىق، بالا ئۇن تۆت ياشقا يەتتى، كۆزگە كۆرۈنەرلىك قىز بولدى. (ئىمىن، لوزۇڭ كۆز يۈگۈرتۈ-شىۋالىدۇ، ئىمىن راست دېگەن ئىشارە) مانا ئەمدى بالىغا ئىگە بولۇپ تارتىۋالدى. كاشكى سېغىنىپ كەلگەندە كۆرسەتسىچۇ! (قاتتىق يىغلايدۇ)

باي: (يۇلقۇنۇپ چىقىپ) مانا، مانا، تارتىپ ئالماي، ئۇستىخان ئىگىسى مەن، (ئىمامغا قاراپ) قانداق دەيلا؟

ئىمام: ئەلۋەتتە، بۇ شەرىئەت ھۆكمى.

تاجەم: (غەزەپ بىلەن) ئەي ئىمام ئاخۇنۇم، شەرىئەت ھۆكمى بىر ئادەم بالىسىنى تۇغۇپ، بېقىپ چوڭ قىلىپ قاتارغا قاتسۇن، ئىككىنچى ئادەم زورلۇق بىلەن تارتىۋالسۇن دېگەنمىكەن. ئەي ئاخۇنۇم بۇ ئادالەتسىزلىك ئەمەسمۇ، بۇ قېنىدىن تاشقان زورلۇق ئەمەسمۇ؟

باي، ئىمام: (چىدالماي) ھوي ناكەس، يوقال دەيمەن. (ھۇجۇمغا ئۆتۈشىدۇ) (خەلق ھەم بۇلارغا قارشى چىقىپ: «راس دەيدۇ، بۇ ئادالەتسىزلىك، بۇ زورلۇق» دېيىشىپ چۇرقۇرىشىدۇ).

ئوسمان: قىزىنى بېرىڭلار، ئېلىپ كەتسۇن. (خەلق ئىچىدە: «راست دەيدۇ، ئېلىپ كەتسۇن!» دېگەن ئاۋازلار)

باي: (غەزەپ بىلەن خەلققە) نېمە ۋالاقلايسىلەر، مەن يات ئەرنىڭ ئالدىغا بالا بەرمەيمەن. ئۇنىڭغا نامەھرەم.

تاجەم: (يىرگىنىش بىلەن) ئاھ، ئۇياتسىزلار، تاپقان يولىنى قارا.

زىنەل: (بىر ئاز ئالدىغا چىقىپ)

پاھ، باي ئاكا، شەرىئەت يولىنى ياخشى بىلىدىكەنسىز، ئون تۆت يىلنىڭ مابەينىدە نەدە ياتتىڭىز؟

ئىمام: ئەي زىنەلباقى، بايقاپ سۆزلە، كىمنىڭ ئالدىدا تۇرغانلىقىڭنى بىلىۋاتامسەن؟

زىنەل: بىلىۋاتىمەن، خاتا سۆزلىگىنىم يوق. ئەي ئىمام ئاخۇن، ئون تۆت يىلنىڭ ئالدىدا بۇلارنى ئۆيدىن ھەيدەش ۋاقتىدا، قىز بالا ئانىغا تاۋى دېگەن سۆزلىرىنى ئۇنتۇپ قالدىڭمۇ؟ شۇمۇ شەرىئەت ھۆكمى ئەمەسمىدى.

ئىمام: ئەيىۇھەنناس، ئەيىۇھەن-ناس! (دۇدۇقلاپ قالىدۇ)

2 - يايى: ھەي بولدى، ئاغزىڭنى يۇم، پاھ، سەن بەك دانىشمەن كۆرۈند-سەن، سېنى شەرىئەتكە قازى قىلىپ بەلگىلەپ قويساق بولغۇدەك.

زىنەل: (يايىغا) قورقماڭ، سىز بىلەن بەگلىك تالىشىپ تۇرغىنىم يوق، ماڭا ئۇنداق مەنسەپمۇ كېرەك ئەمەس.

لوزۇڭ: (غەزەپلىنىپ زىنەلگە قول شىلتىپ) تۇت، بۇنى باغلا! (يايىلار ئېتىلىدۇ، خەلق يايىلارنىڭ ئالدىنى توساپ «تۇتماڭلار، بۇ ئادالەتسىزلىك، بۇ زورلۇق» دەپ ۋارقىرىشىدۇ).

لوزۇڭ: ئۇر ھەممىنى! (يايىلار قامچىلارنى ھەرىكەتكە سالىدۇ.)

سۇلتان: قورقماڭلار! (ۋارقىراپ كېلىپ بىر يايىغا ئېسىلىپ قامچىسىنى تارتىۋالىدۇ.)

ئىمىن: ھاي، ھاي، ئەخمەق، ساڭا نېمە يوق؟ (ئەڭگەر يۈگۈرۈپ كېلىپ، سۇلتان بىلەن توقۇنۇشۇپ قامچىنى تارتىۋالىدۇ.)

تاجەم: ئاھ، زالىملار تارت قولۇڭنى! (توپقا تاشلىنىدۇ)

(ئىچكىرىدىن گۇلەم يۈگۈرۈپ چىقىپ: «ئاھ، ئاپام ...» دەپ ۋارقىراپ ئانىسىغا تاشلىنىدۇ ھەم قۇچاقلىشىپ يىغلىشىدۇ. ماجىرا چېپىدە بېسىلىپ، ھەممىسىنىڭ دىققىتى بۇلارغا كۆچىدۇ.

لوزۇڭ ھەممىنى ئۇنتۇپ قىزغا قاراپ قالىدۇ).

ئىمىن: (لوزۇڭنى نوقۇپ لوللىق بىلەن) پەرى، تەقسىر پەرى.

(سۇلتان بىر تەرەپتىن، ئەڭگەر بىر تەرەپتىن گۇلەمگە يېقىنلىشىدۇ.)

باي: (پاي - پېتەك بولۇپ) ھاي، ھايۋانلار، ھاي، ھايۋانلار! (ۋارقىراپ كېلىپ قىزغا ئېسىلماق بولغاندا، خەلق توسۇۋالىدۇ. باي يولقۇنۇپ چىقىپ گۇلەمنى تارتىشىغا، سۇلتان ئارىغا كىرىپ ئاجرىتىۋالىدۇ) ئەڭگەر ئىلدام سۇلتانغا ئېسىلىشىغا كۆپ ئىچىدىن بىرى تارتىپ چەتكە چىقىرىدۇ.

باي: (غەزەپ بىلەن) يوقال ئەبلەخ! (سۇلتاننى ئۇرۇپ يىقىتىدۇ) ھاي، سەمەت، ئەڭگەر ئاخۇن! (ۋارقىراي-دۇ، يايىلار ھەرىكەتكە كېلىپ خەلقنى توسۇشىغا باي بىلەن ئەڭگەر گۇلەمنى ئېلىپ ئىچكىرى ماڭىدۇ. ئانا ئىنتىلىپ بارىدۇ. سۇلتان يېتىپ بېرىپ باينى تارتىپ تۇرۇشىغا گۇلەم بوشاپ: «توختاڭلار!» دەپ ۋارقىرايدۇ. ھەممە چىپ توختاپ قارىشىپ تۇرۇپ قالىدۇ).

مۇزىكا

(ئاھاڭدا)

گۇلەم ئاجايىپ ئۆزگىرىپ قەھرىمانلارچە غەيرەت بىلەن ناخشا ئېيتىدۇ:

تىرىغان بىلەن تۈگىتىپ بولماس
سايىنىڭ تاشىنى،
دەرد كەلگەندە سىڭىرىپ بولماس
كۆزنىڭ ياشىنى.
سەنمۇ ئادەم، مەنمۇ ئادەم
باقساڭ بولمامدۇ،
مۇنداق جاننى قىيناغۇچە
چاپساڭ بولمامدۇ.

تاجەم: ئاھ! (يىقىلىدۇ)

(قالايمىقان، يەنە توقۇنۇش باشلىنىدۇ.)

پەردە چۈشىدۇ.

ئۈچىنچى پەردە

گۈلەمخانىنىڭ تويى
(ئاياللارنىڭ كونىچە مىللىي ئولتۇرۇشى)

سەھنە: قىز ئولتۇرغۇچىنىڭ ئۆيى، ئۆي جابدۇقسىز، يەرگە تولدۇرۇپ كىگىز - كۆرپىلەر سېلىنغان.

دەسلەپكى كۈز پەسلى بولغانلىقى ئۈچۈن ئىشىك ئوچۇق، پەنجىرە يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن بولىدۇ.

تۆرنىڭ بىر بۆلۈگىدە، گۈلەمخان يوغان بىر ياغلىققا ئورىنىپ تام تەرەپكە قاراپ ئولتۇرىدۇ. يەنە بىر بۆلۈگىدە، سازەندىلەر توپلىنىپ سازلىرىنى تەڭكەش قىلىپ تۇرىدۇ. خانىم قىزلاردىن ياخشىراق كىيىنگەنلىرى تۆردە، ناچار كىيىنگەنلىرى پەستە تام ياقىلىشىپ تەرتىپ بىلەن ئولتۇرىدۇ. ئىشىك ئالدى تەرەپتە ئۇششاق - چۈششەكلەر قالايمىقان ھالدا بەزىلەر ئولتۇرغان، بەزىلەر ئۆرە - تۆپە بولۇپ، كىرىپ - چىقىپ ئىشىك ئالدىنى قالايمىقانلاشتۇرۇپ تۇرغان ھالدا پەردە ئېچىلىدۇ.

پەردە ئېچىلىش ئالدىدا، گۈلەمخان ئاھاڭىغا ئوينىلىپ تۇرغان كۈچلۈك مۇزىكا بىر ئاز تۆۋەنلەپ، پەردە ئېچىلىش بىلەن:

ھۆرلىقا: ھاي سازەندىلەر، قاراپ تۇرىمىزمۇ، باشلىمامسىلەر!

شاۋام: ھە، مانا، مانا نېمىدىن باشلايلى؟

ھۆرلىقا: بەللى، مەن بىلەتتىممۇ، نېمىدىن باشلىساڭلار شۇنىڭدىنىدە.

خالىدە: (قاتتىق كۈلۈپ) بىز ئاڭلاشنى بىلمىمىز دېگىنە. (كۈلكە)

شاۋام: ماقۇل، ئەمىسە، (بىردىن چېلىشقا كىرىشىدۇ، ھەممە جىم بولۇپ تىڭشايدۇ، ساز بىر - ئىككى پەدە چېلىنىش بىلەن ئۇسسۇلغا يۆتكىلىدۇ.)

ھۆرلىقا: (دەس تۇرۇپ) قېنى، قىزلار ئۇسسۇلغا.

ساھىبخان دائىم كىرىپ - چىقىپ تۇرىدۇ، قىزلارنىڭ «ئۆزىڭىز باشلاڭ، ئۆزىڭىز باشلاڭ» دېگەن ئاۋازى.

ھۆرلىقا: ھە، ماقۇلە، (ھەممىگە تازىم قىلىپ ئۇسسۇلغا چۈشىدۇ.)

(ساھىبخان بىر پەتنۇستا بىر ئاز رەخت، بىر ئاز يارماق سېلىپ ھۆرلىقانىڭ بېشىدىن ئۆرۈپ، چالغۇچىلارنىڭ ئالدىغا قويىدۇ. باشقىلارمۇ بىر - بىرلەپ پۇل ئۆرۈشكە باشلايدۇ. ھۆرلىقا بىر ئاز ئويناپ گۈلسۇمنى تۇتىدۇ. بۇ ھەم تازىم قىلىپ، بىر - ئىككى ئايلىنىپ بىر قىزغا خۇشامەت قىلىپ تۇرغۇزۇپ، ئۇسسۇلغا شەرەت قىلىدۇ، ئۇ قىز تارتىنىپىراق تۇرۇشىغا باشقىلار: «ھوي، بول، چىقساڭچۇ!» دېيىشىپ چۇرقۇرىشىدۇ. ئۇ قىز چىقىپ تازىم قىلمايلا، گۈلسۇم بىلەن بېقىشىپ ئوينىشىغا ساز «ئالمىچى ئانارىڭ» غا كۆچىدۇ).

گۈلسۇم:

يارىم بىلەن ئىككىمىز،
بىر مەلىدە چوڭ بولغان.

ئومۇم جاۋاپ بىلەن:

ئالمىچى ئانارىڭغا بەللى،
دادى گۈلخانىڭغا بەللى.

2 - قىز:

باشتا ۋەدىمىز شۇنداق،
ئايرىلماسقا دوست بولغان.

(قىزلار «ۋاي بەللى، دوست» دېگەن ئاۋازلار)

گۈلسۇم:

يار ئىشىكىدە تۇرسا،
ئەيمىنىپ ئۆتەلمەيمەن.

2 - قىز:

يار شەرەت قىلىپ قويسا،
تەلپۈنۈپ كېتەلمەيمەن.

(قىزلارنىڭ ھەر خىل كۈلكە - چۇقانلىرى)

گۈلسۇم:

ئۆيۈم يار بويىدا بولسا،

ئاغزىم بىلەن دان بەرسەم.

2 - قىز:

ئەقىدە ساقلىغان يارنىڭ،

قۇچاغىدا جان بەرسەم.

(2 - قىز نۇمۇسلانغان ھالدا يۈزىنى توساپ، ئىلدام قىزلارنىڭ ئارىسىغا كىرىپ جايىدا ئولتۇرۇۋالىدۇ. گۈلسۈم بىر ئايلىنىپ تازىم قىلىپ ئولتۇرىدۇ. ساز توختايدۇ. ھەممە «ۋاي رەھمەت، رەھمەت ...» دېيىشىدۇ.)

ھۆرلىقا: (چالغۇچىلارنىڭ يېنىغا كېلىپ) ئۇھ، ھېرىپ كەتتىما. (پەتنۇس تۇۋىدە ئولتۇرىدۇ.)

زەينەپ: (ھۆرلىقاغا كۈلۈمسىرەپ قاراپ) ئۇھ، قولۇم تېلىپ كەتتى. (داپنى پەتنۇسقا يېپىپ قويىدۇ. بۇلارغا تىكىلىپ قارىشىپ تۇرغان ھەممە قىزلار پاراق - پۇرۇق كۈلۈشۈپ كېتىدۇ.)

خالىدە: (قاتتىق كۈلۈپ) ۋاي، بەللى، زەينەپ راسا ئەپلىدىڭ.

ھۆرلىقا: ۋاي، كىلىشكۈرەي.

(سىرتتا يۆلەن ئاۋازى)

(قىزلار «ۋاي توي كەلدى، توي كەلدى!» دېيىشىپ، ئۆرە - تۆپە بولۇشىدۇ. ئىشىك تۈۋىدىكىلەر يۈگۈرۈپ چىقىپ كېتىدۇ. ئۇلارنىڭ كەينىدىن يەنە بىر قانچەيلەن، ئاخىر چالغۇچىلارمۇ سازلىرىنى تامغا يۆلەپ قويۇپ چىقىپ كېتىشىدۇ. چىمەن بىلەن گۈلەمخان يالغۇز قالىدۇ).

چىمەن: (ئەتراپىغا ئېھتىيات بىلەن قارىۋېلىپ، ئىلدام گۈلەمنىڭ يېنىغا كېلىدۇ) قانداق دوستۇم ئەھۋالىڭ؟ (ئولتۇرىدۇ)

گۈلەم: (ئاستا يۈزىنى ئېچىپ بۇرۇلۇپ) ئاھ، قانداق بولاتتى، سىرات ئۈستىگە چىقىپ قالدىم. ئىشىم ئوڭغا تارتسا كېتىمەن، بولمىسا ئىش تامام.

چىمەن: غەيرەت قىل، ئۆتۈپ كېتىمىز.

گۈلەم: كەل قەدىردىنىم، مۇندىن كېيىن كۆرۈشىمىزمۇ، يوقمۇ، قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈۋالايلى. (ئىككىسى

بىر - بىرلىرىنى قۇچاقلاپ يىغلىشىدۇ.)

چىمەن: (چۆچۈگەندەك گۈلەمدىن ئاجراپ، كۆز يېشىنى ئېرتىپ) ۋىيەي راستىنلا، ئۆزۈڭگە پەخەس بول. سېنى ئەپچىقىش ئۈچۈن لوزۇڭلارمۇ كىشى قويۇپتۇ.

گۈلەم: نېمە، بۇ قانداق گەپ؟

چىمەن: بىلمىسەڭغۇ، ئۇ سېنىڭ قەستىڭدە ئەمەسمىدى، سېنى قاچۇرۇپ ئەڭگەرگە زىلەمنى زورلاپ چاتقۇدەكمىش.

گۈلەم: توۋا، ئۇنداق قىلمايلا زورلاپ تارتىپ ئېلىشقا چامى يەتمەمدىكەن؟!

چىمەن: ئۇ بۇ توينى تونۇگۈنلا ئاڭلاپتۇ.

گۈلەم: ھە، ئۇلگۇرەلمەي قالغان ئىكەندە!

چىمەن: ھەئە، يەنە باي بەگلەر بىلەنمۇ تونۇش بولغىنى ئۈچۈن، لوزۇڭ سەل ئېھتىيات قىلغانمۇ بولۇشى كېرەك.

(سىرتتا «يۆلەن» توختاپ قىزلارنىڭ ۋاڭ - چۇڭى يېقىنلىشىدۇ.)

گۈلەم: (ئالدىراپ) تۇر، تۇر، پەنجىرىگە بار. (يۈگۈرۈپ يېتىۋالىدۇ.)

(چىمەن ئىلدام پەنجىرە تۈۋىگە بېرىپ كۆز يېشىنى ئېرتىپ، سىرتقا قارىغان بولۇپ تۇرۇشىغا قىزلارنىڭ ئالدى كىرىدۇ.)

كۈچلۈك مۇزىكا ...... (ئاھاڭدا)

(بىر قانچە قىزلار كىرگەندىن كېيىن زىلەم يۈگۈرۈپ كىرىپ، گۈلەمنى تارتىپ يۈزىنى ئاچىدۇ.)

(ناخشا)

گۈلەم خېنىم چىقىپ باقسام تويۇڭ كېلەدۇ،

گۈلەم: (زىلەمگە غەزەپ بىلەن) ھە، ساڭامىكىن، ماڭامىكىن تەقدىر بىلەدۇ. (ئىلدام بېشىنى پۈركىۋالىدۇ، قىزلاردا قاتتىق كۈلكە.)

قىزلاردىن بىرى: گۈلەمخانىنىڭ قوش پۈپۈكى يەرگە تېگەمدۇ.

2 - سى: ئون بەش ياشقا يەتمەي تۇرۇپ ئەرگە تېگەمدۇ. (قاتتىق كۈلكە)

1 ـ سى: گۇلەمخاننى تۇغقان يېرى ئويمان بولاقتۇ.
2 ـ سى: گۇلەمخانغا چاڭگال سالغان ئەڭگەر چولاقتۇ. (يەنە كۇلكە)
1 ـ قىز: قويلىرىنى ھەيدىۋەتتى ئويمان بولاقتا.
2 ـ قىز: گۇلەمخاننى زورلاپ بەردى ئەڭگەر چولاقتا.
1 ـ قىز: گۇلەمخانغا بەرگەن چاپان تاش پىشى سولجۇر.
2 ـ قىز: ئۇ قىزىغا يېقىن بارماق ساقىلى سانجۇر. (قاتتىق كۇلكە ھەم چۇقان ـ سۈرەن)

ھۆرلىقا: (كۇلكىدىن توختاپ، ۋارقىراپ) ھاي بولدى، ئەمدى بولدى، ئولتۇرايلى. (قىزلار ئولتۇرۇشىدۇ.)

جۆھەر: قىنى، سازەندىلەر چېلىڭلار.

پاتەم: (چاقچاق بىلەن) ئانداق ئاغزىڭىزنى يامان قىلماڭ، موللىنىڭ قىزى ساز ئاڭلىسا يامان بولىدۇ. بۇنى «دوزاخ چۆمۈچى» دەيدۇ. (قاتتىق كۇلكە)

خالىدە: (ۋارقىراپ) ھاي، ھاي، توختاڭلار، بۇلار بىر ئاز دەم ئالسۇن. بىز پوتا تاشلاپ ئوينايلى. (بېشىدىكى ياغلىقنى ئېلىپ ئېتىدۇ.)

(قىزلاردا «ھە، ھە، شۇنداق قىلاي-لى!» دېگەن ئاۋاز)

خالىدە: (گۆھەرنىڭ ئالدىغا كېلىپ) پوتىغا كېلىڭ!

گۆھەر: ۋىيەي. (دەس تۇرۇپ تازىم قىلىدۇ.)

(ھەر ئىككىسى بىر پىرقىراپ، بىر ـ بىرىگە تازىم قىلىشقاندىن كېيىن بېيىت تاشلىشىدۇ.)

خالىدە:
سۇ كەلتۇرۇپ ئىچىۋېتىڭ ئويمان بولاقتىن،
قۇتۇلغانغا شۇكۇر ئېيتىپ ئەڭگەر چولاقتىن.
كۆپتىن بېرى دەردىڭىزگە مۇپتىلا ئىدىم،
ئەمدى مېنى قۇتقۇزارسىز ئوتى پىراقتىن.

(قىزلاردا قاتتىق كۇلكە ـ چۇقان، ۋاي راست جايلاپسەن، تازا كېلىشىپتۇ، ۋاي بەللى، دېگەن ھەر خىل ئاۋازلار)

زەينەپ: ۋاي خالىدە، تازا ئورۇن-لۇق سۆز تىزىپسەن.

گۆھەر: (بىر ئاز دومسايغان ھالدا) قويۇڭلارچۇ، مېنىڭ ئۇنىڭ بىلەن ھېچ ئىلىشقۇم يوققۇ. (زىلەمگە قاراپ) مانا بۇنىڭغا ئېيتىش كېرەك.

زىلەم: (چېچىلىپ) پاھ، ۋاي كىلىشكۇرەي، ئۇ ھەممىدىن ئاۋۋال ساڭا ئېسىلغانغۇ.

شاۋام: ھاي ـ ھاي، توختاڭلار، گەپ تالاشماڭلار، مەھەللىمىزدە ئەڭگەر قاماق تاشلىمىغان كىم قالدى.

قىزلاردىن بىرى: راست ـ راست، ئەڭ ئاخىرقى قامىقى زىلەمگە تاشلانسىمۇ گۇلەمنىڭ كانىيىغا ئېلىنىپ قالدى. (كۇلكە)

خالىدە: بۇ پالەچ قاچالمىدى. (تېخىمۇ قاتتىق كۇلكە)

قىزلاردىن بىرى: ھاي ـ ھاي، بولدىلا، توختاڭلار، گۆھەرنىڭ جاۋابىنى ئاڭلايلى. بىر قانچەيلەن «ھە، ھە، قايتۇرۇڭ، قايتۇرۇڭ» دەپ قىستاشقا باشلايدۇ.

گۆھەر: مەيلى قايتۇرىمەن. (يۇقىرىقى قائىدىلەرنى تۈگىتىپ بېيىت باشلايدۇ.)
بەگلەر كېلىپ چۈشتى بۈگۈن ئويمان بولاققا،
ئاتلىرىنى قويۇپ بەردى كۆپە قىياققا.
ھەر ئىككىمىز ئۇچرىماستا خەنجەر ـ پىچاققا،
داۋا ئىزدەپ تاپايلى تىز ئوتى پىراققا.

(قىزلار ئەجەبلىنىش بىلەن «ۋاي بەللى، راست كېلىشتى، بارىكاللا!» دېگەن ئاۋازلار)

خالىدە: رەھمەت قوزام. (پوتىنى ئالىدۇ)

زىلەم: (تارلىق بىلەن) ۋاي ـ ۋۇي، ئەكېلىڭلار، پوتىنى مەنمۇ ئېيتالايمەن. (تارتىپ ئالىدۇ)

قىزلاردىن بىرى: ۋاي بارىكاللا، ئەمدى قوشاقچىنى تاپتى. (قىزلار مازاق قىلىپ: «ھە، ھە، قېنى ـ قېنى، ئېيتىڭ» دەپ قارشىپ تۇرىدۇ.)

زىلەم: (بىر چەتتە تامغا يۆلىنىپ

خىيال سۈرۈپ ئولتۇرغان بىر قىزنىڭ ئالدىغا كېلىپ) پوتىغا كېلىڭ!

قىز: (چۆچۈپ) ۋىيەي! (دەس تۇرۇپ تازىم قىلىدۇ. بىر ئايلىنىپ زىلەمگە قاراپ تۇرىدۇ.)

زىلەم:

مەيدىڭىزنى كېرىۋاپسىز،
سامان سالغان كۆشۈكتەك.
كۆزىڭىزمۇ ئېچىلمايدۇ،
ئۇخلاپ قالغان مۈشۈكتەك.

پوتىغا كېلىڭ. (قىزغا سۇنىدۇ)

قىز: (خىجالەت بولۇپ) ۋىيەي - ۋىيەي. (تۇرۇپ قالىدۇ)

قىزلار: قويە نېرى، ۋاي قوپال، شۇنداقمۇ بېيىت بولامدۇ.

قىزلاردىن بىرى: هاي - هاي، بۇ ئۇ كۈنى مەشرەپتە ھەممىنىڭ ئېيتقان بېيىتى.

هۆرلىقا: (زىلەمگە يېقىن كېلىپ) زىلەم، قوپاللىقىڭىزنى قاراڭ.

زىلەم: (غەزەپ بىلەن) يوقالغىنا نېرى، چامى يەتسە ئېيتسۇن ئۇمۇ.

قىز: (ئۆزىنى تۇتقان ھالدا) توختاڭلار، مەنمۇ ئۆزىگە لايىق جاۋاب بەرسەم بولامدۇ؟

قىزلار: (جانلىنىپ) ھە، ھە بولىدۇ، ئېيت - ئېيت.

قىز: (زىلەمگە تازىم قىلىپ قائىدىلەرنى تۆگىتىپ)

تۆرگە چىقىپ ئولتۇرۇشىڭىز،
شەدىن چىققان ئاپپاقتەك.
شامال تەگمەي كاركىرايسىز،
ئاغزى ئوچۇق قاپاقتەك.

(سۈيت ئۆزگىرىپ قاراڭغۇلىشىدۇ. قىزلاردا قاتتىق كۈلكە)

بىرى: (ۋارقىراپ) ۋاي كېلىشتى.

بىرى: مانا تازا ئوخشاتتى.

بىرى: ۋاي بەللى.

يەنە بىرى: ئۇھ، خوي ئەدىپنى بەردى.

هۆرلىقا: (تەنە بىلەن) ھە، خېنىم قانداق ئەھۋاللىرى؟

خالىدە: هاي، هاي، كۈنداق دېمە، يېرىلىپ كەتمىسۇن يەنە. (قىزلاردا قاتتىق كۈلكە)

زىلەم: ساراڭ قەلەندەر. (قىزنىڭ كاچىتىغا ئۇرىدۇ.)

(قىزلار چۇرقىرىشىدۇ. ئىككىسىنىڭ ئەتراپىغا ئولىشىدۇ، «ۋاي شەرمەندە، ئويات!» دېگەن ئاۋازلار، ھېلىقى قىزمۇ بوش كەلمەي، زىلەمنىڭ چېچىنى يۈگەپ تارتىپ بېسىشقا تىرىشىدۇ. زىلەم چىرقىراپ ئۆينى بېشىغا كىيىدۇ، قالايمىقانچىلىق كۈچىيىدۇ. سۈيت ئۆزگىرىپ ئۆي قاراڭغۇلىشىدۇ. گۈلەم ئورنىدىن تۇرۇپ، بىر چەتتە ئۆزىگە قاراپ تۇرغان چىمەنگە «خوش» دېگەن ئىشارەتنى قىلىپ يۈگۈرۈپ چىقىپ كېتىدۇ. چىمەن ئىلدام ئارقىغا بۇرۇلۇپ، ئالقانلىرى بىلەن يۈزىنى توساپ تامغا بېشىنى يۆلەپ يىغلاپ قالىدۇ. قالايمىقانچىلىق ئىچىدە: «ۋاي بولدى، بولدى تارقىلىڭلار» دېگەن ئاۋاز بىلەن بەزىلەر چەتكە چىقىدۇ. ساھىبخان چىراغنى ياندۇرۇپ، ئۈچ ئاچا ياغاچتا ياسالغان چىراغپاي بىلەن ئۆيگە كىرىپ «ۋاي قىزلار، كىشى كەلدى! ئولتۇرۇڭلار!» دەپ ۋارقىرايدۇ. ھەممە ئۇپۇر - تۇپۇر بولۇشۇپ ئولتۇرۇشىدۇ. ساھىبخان چىراغپاينى ئوتتۇرىغا قويۇپ، چىراغنى پەلەپ ئۇنىڭ ئۈستىگە قويۇپ تۇرۇشىغا، بىر قانچە قىزلار مەزىن بىلەن بىر كىشىنى باشلاپ كىرىدۇ. ھەر ئىككىسىنىڭ باشلىرىدا يوغان دەستا، قوللىرىدا ھاسا ئىشىك تۈۋىدە تاياقلىرىغا تايىنىپ تۇرۇپ)

مەزىن: ھە، گۈلەمخان، ئىككاھ جانىبىدىن غازى ھاجىمنى ئاتا تۇتتىڭىزمۇ؟

(قىزلار گۈلەم تەرەپكە قارىشىدۇ.)

بىرى: ھوي، ئۇخلاپ قاپتۇ. (يۈگۈرۈپ بېرىپ چاپاننى تارتىدۇ، گۈلەم ئۈستىدىكى چاپاننى يۈمىلاقلاپ، ئۈستىگە ياغلىقنى يېپىپ قويۇپ چىقىپ كەتكەنىدى. چاپان قىزنىڭ قولىغا چىقىدۇ - دە) ۋاي ئاتام! (چاپاننى تاشلاپ قاچىدۇ. قىزلاردا قاتتىق كۈلكە)

(«ۋاي يوق، ۋاي يوق» دېگەن ئاۋاز-

لار، ئۆرە ـ تۆپە)

هۆرلىقا: (دەس تۇرۇپ) هازىر بار ئىدىغۇ، ئىزدەۋاتىدۇ.

(بىر قانچە قىزلار يۈگۈرۈپ چىقىپ كېتىدۇ).

زىلەم: ۋاي قانداق قىلارمەن (ئىلدام چىمەننىڭ يېنىغا كېلىپ) چىمەن، سەن كۆردۈڭمۇ؟

چىمەن: ۋاي، تاڭ. (تەتۈر قارىۋالىدۇ.)

(زىلەم ئۇنىڭغا تۇمشۇقىنى سوزۇپ يۈگۈرۈپ چىقىپ كېتىدۇ. سىرتتا: «يوق ـ يوق» دېگەن ئاۋازلار، ئۆيدىكى قالغان قىزلارمۇ: «يۈرۈڭلار، قارايلى» دېيىشىپ چىقىپ كېتىشىدۇ.)

مەزىن: ئاھ، بۇ قاملاشمىغان ئىش بولدىغۇ.

جارۇپ: جۇرسىلە، تالاغا چىقىپ قارايلى، تېپىلمىسا بىرىپ خەۋەر قىلارمىز.

مەزىن: ھە، ھە، شۇنداق قىلايلى، يۈرۈڭ. (چىقىپ كېتىشىدۇ.)

(سەھنە بىر ئاز بوش قالىدۇ ھەم جىمىقىپ كېتىدۇ، بىر ئازدىن كېيىن ساھىبخان كىرىپ، چىراغنى پۈۋلەپ، پەنجىرىلەرنى چۈشۈرۈپ تۇرۇشىغا چىمەن، گۆھەر، بىر قانچە قىزلار كىرىشىدۇ.)

ساھىبخان: (ئالدىراپ) ۋىيەي، تاپتىڭلارمۇ؟

بىر قىز: نەدىن تاپالىسۇن!

ساھىبخان: ۋاي ئەمدى قانداق قىلارمىز؟ (پېشانىسىنى تۇتىدۇ.)

گۆھەر: (كۈلۈپ) ۋاي ئاتام، شۇنچىمۇ قورقامدىلا، ئۇ يوقالسا ئورنىغا زىلەم بارغۇ.

ساھىبخان: قويۇڭا، ئۇنداقمۇ بولامدۇ.

گۆھەر: بولمايچۇ.

ساھىبخان: باي ئۇنامدىكەن، تازا ئەخمەق ئىكەنسىز.

گۆھەر: (تۇمشۇقىنى تەنە بىلەن) ۋاي ـ ۋۇي تېخى، كۆرىسىزغۇ هازىر.

چىمەن: بىز هازىر ئاشۇ يەردىن كەلدۇق، ئەگەر مەن كىچىك تويى قىلمىدىم، ئەمدى ئۇنى ئېلىپ خەق ئالدىدا رەسۋا بولمايمەن، ئۆز قىزىنى بەرسۇن دەۋاتىدۇ.

گۆھەر: بىلەمسىز، لوزۇڭ بولىدۇ دېدىمۇ بولدى ـ دە.

ساھىبخان: لوزۇڭ بەگ بولىدۇ دېمەس.

گۆھەر: دەيدۇ، دەيدۇ، مەن بىلىمەن.

(سىرتتا ۋاراڭ ـ چۇرۇڭ، بۇلار تىڭشايدۇ، هۆرلىقا باشلىق بىر قانچە ئاياللار بىلەن زىلەم كىرىپ كېلىدۇ.)

ئۆيدىكىلەر: ۋاي تاپتىڭلارمۇ؟

باشقىلار: يوق، يوق.

هۆرلىقا: قېنى قىزلار تەرتىپ بىلەن ئولتۇرايلى، كەينىمىزدىن كىشىلەر كېلىۋاتىدۇ. (ھەممە تەرتىپ بىلەن ئولتۇرۇشىدۇ.)

چىمەن: (بىر ئاز قورققان هالدا) نېمە، قانداق كىشى؟

خالىدە: ھە، ئولتارسىلا خېنىم، كەلگەندە بىلىدىلا.

چىمەن: (دومسىيىپ) ۋىيەي تەنە قىلماڭە. (ئولتۇرىدۇ. ئىككى نەپەر يەڭگە كىرىپ ئىشىك تۈۋىدە ئۆرە تۇرىدۇ.)

قىزلار: «ۋاي كېلىلى، كېلىلى» دەپ تۇرۇشىدۇ.

يەڭگىلەر: ئولتۇرۇڭلار، ئولتۇرۇڭلار.

1 ـ يەڭگە: قىزلار زىلەمنى مۇبارەكلەڭلار.

زىلەم: ۋا... (يىغلاپ ئۆيدە دومىلاشقا باشلايدۇ، قىزلاردا ۋاڭ ـ چۇڭ كۆتۈرۈلىدۇ. ئىككى نەپەر ئەر بىر پارچە كىگىزنى كۆتۈرۈپ ئىلدام كىرىپ، زىلەمنىڭ تىپچەكلىگىنىگە قويماي يۆگەپ كۆتۈرۈپ چىقىپ كېتىدۇ.)

پەردە چۈشىدۇ.

(ئاخىرى كېيىنكى ساندا)

بۇلاق

(قوش ئايلىق ژۇرنال) ئومۇمى 73 ـ سان

(布拉克) (维吾尔文) 总 73 期

MAGAZINE OF BULAK UIGHUR LANGUAGE

新疆人民出版社编辑出版
(乌鲁木齐市解放南路 348 号)
乌鲁木齐市邮局发行
中国国际图书贸易总公司国外发行
全国各地邮局订阅

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تۈزدى ۋە نەشرقىلدى
(ئۈرۈمچى شەھرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 ـ نومۇر)
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلدى
جۇڭگو خەلقئارا كىتاب سودىسى باش شىركىتى چەت ئەللەرگە تارقىتىدۇ
جايلاردىكى پوچتا ئىدارىلىرى مۇشتىرى قوبۇل قىلىدۇ

国内统一刊号: CN 65 – 1063 / I
本刊代号: 58 – 108 定价: 4. 50 元
ISSN1005 – 0876/国外代号 Q1118

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن ژۇرنال نومۇرى:
ۋەكالەت نومۇرى: 108 ـ 58، باھاسى 4.50 يۈەن
چەت ئەللەرگە تارقىتىش ۋەكالەت نومۇرى: Q1118

BULAK

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن

ژۇرنال نومۇرى: CN65 -1063 / I

چەت ئەللەرگە تارقىتىش ۋەكالەت نومۇرى: Q1118

ۋەكالەت نومۇرى: 108 — 58، باھاسى 4.50 يۈەن